

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשס"ט

ס פ ר

המעמר

את כל המאמרים הנפרדים שנתפרסמו בכל מקצעות
מדע ארץ ישראל ומחקריה בשפתנו הקדושה
בספרים, מאספים שנתיים, ירחונים, ועתונים שבועיים
ויומים, במשך המאה האחרונה (תק"ע—תרס"ה).
נערכו ונסדרו על פי מהותם ותכונתם בלזית נוספות,
הערות ומפתחות ספירטים.

ס' א' ת

אברהם משה לונץ

עורך ה"ירושלים" ו"לוח ארץ ישראל".

כרך ראשון

פעה"ק **ירושלים** תובב"א

שנת תרס"ה לפ"ק

בדפוס העירך יהוצאתו

Jacob J. Pantorbuch

אוצר כפרות ארץ ישראל

ספר ג'

המעמר

את כל המאמרים במחקרי ארה"ק

שנתפרסמו בהמאה האחרונה (תק"ע—תרס"ה)

מאמרים גיאוגראפיים.

א. ארץ ישראל (1)

(א) שם זה על הארץ הקדושה אשר נחלו אבותינו בראשונה כצאתם ממצרים, והנלו ממנה וישבו אליה בימי עזרא וישבו בה עד חרבן בית שני, ועוד אחרי כן זמן רב ואשר אהב"י עוד לא תמו ממנה ת"ל— נמצא כבר במקרא (ש"א י"ג י"ב) יחזקאל כ"ז י"ז, מ"ב, מ"ז י"ח). האמנם אצל יחזקאל נראה מוגבלת קצת יותר מא"י של המשנה והתלמוד כי הנביא מעמידה אצל יהודה ואצל גלעד, ולא כן שמואל הנביא אשר יקראנה כן נגד ארץ פלשתים. אולם א"י של התלמוד היא כל הארץ עד סוריא בצפינה, וגלעד במזרח וים המלח במזרחית דרונית ונהר שיחור במערבית דרונית, וים הגדול הנקרא היום ים האמצעי (דאז מיטטלענדישע מערר). עם קצת ערים על חוף הים למערבה. ועוד נקראה א"י כפי הנבליים בשם 'מערבא. וכ"כ הרמב"ם בפירוש המשנה (פ"א דר"ה), ואין לך ראייה יותר גדולה על זה מהא דעירובין (ג"ד א') אמר רב חסדא (שהיה בסורא) אין התורה נקנית אלא בסימנים שמעה רב תחליפא במערבא אזל אמרה קמי ר' אבהו, ע"כ. ור' אבהו היה בקסריא שבא"י. ובירושלמי (ספ"ד דברכות) אתו מערבאי לתמן (לכנלא), ואמרין בשם ר' יוחנן ע"כ. ור"י היה בטבריה. ואעפ"כ יש לפעמים שם מערבא על ארצות המערביות לבבל בכלל, כמו משרא במערבא סהדא רבה פרת (נדרים מ' סע"א), ע"מ"ע פ"א. ועוד נקרא א"י כפי הנבליים חם והוא קיצור מן החם. והו' שאמרו בכמה מקומות שלחו מתם ר"ל מא"י. וכן להפך בתלמוד ירושלמי יקראו לבבל תמן,

(1) ערך מילין להנאין במהד"ש'ל האמור"ם ז"ל, פ"אג תרי"ב.

כאשר הכאתי בסמוך. ועיין עוד מזה כרם חמו ח'ו צד קמ"ו.
 (ב) ובירושלמי (פ"ו דשביעית ה"א) תחומי א"י כל שהחזיקו
 עולי ככל פרישת חומת מגדל שיר ושינא דרור ושורא דעכו
 וקציריא דגלילא ובכרתה ובית זניא וקובעיא ומילתה דביר
 ובוריי רבתא תשנים וסנפתה ומחרתא דייתיר וממציא דאבהתא
 וראש מי געתון וגעתון עצמה מי ספר ומרחשת ומגדל חרוכ ואולם
 רבתא ונוקבתא דעיון ותוקרת ברכה רבה ובר סנגדא ותונגולא
 עילאה דלמעלה מן קסרין ומרכונא דמתחס לבוצרה ומלח דזרכאי
 ונמרין ובית סבל וקנת ורפיח דחגרא ודרך הגדולה חהולכת למדבר
 חישכון ויבקא ונחלא דורד וינר שהדותא ורקס דגועה ונגניא דאשקלון
 ע"כ. והעתקתי כל זה מרפוס הראשון של תלמוד ירושלמי בוויניציא.
 וכל אלה התחומים נמצאים עוד במקומות אחרים מספרי רז"ל
 הקדמונים, היינו בספרי (סוף פ' עקב) ומובא בילקוט שם עם
 שינויים, ובתוספתא (פ"ג דרמאי). ובכלם יש שכושים רבים
 ושונוים, ונוסח היותר מונה הוא בירושלמי⁽¹⁾, אף אם גם שם יש
 להגיה הרבה. ונבאר כל שם ושם במקומו על סדר הא"כ אשר
 לסנינו א"י"ה. אך בכלל נעיר בזה, כי אין התחומים הולכים סה
 על סדר הצדדים, היינו שיהיה כל צד מזרח ביחד וכן מערב
 ושאר צדדים, רק כפי אשר למדו אותם בשיבת⁽²⁾ לענין דיני
 תרומות ומעשרות ושביעית, ויש גם רצועות הנכנסות באמצע
 רק כי נכרים גרו בקצת מקומות בתוך הארץ. — עוד מענין הימים

(1) לא כן הדברי בירושלמי נחשבו מלים רבים וגם הסדר נתערבבו ונוסחת הספרי
 והתוספתא יותר מדויקים. והחפץ לעמוד על בירן של המקומות האלו יעיין בהאמ"ר
 של החכם ד"ר ה. הילרסהייטער Beiträge zur Geographie Palästina's
 שפירסם בסוף ההודעה השנתית של בית מדרש הרבנים בפולין לטנת 1885 (ב'לין 1886)
 שבו אסף את כל הנוסחאות השונות ויבארן ויצרן בעיון רב. וגם בספר תבואת הארץ
 פרק א' עמוד ס"א—ס"ה ובהערותינו שם (ירושלם תר"ס).
 העורך

(2) גם זה אינו הנכולים הולכים מכוון למי סדר הצדדים. ואתחילים באשקלון
 כפי נוסחת הספרי. וכמו שבאר בהאמ"ר הנזכר ובהערותנו לספר
 תבואת הארץ
 העורך

ונהרות של א"י וסמוך לה. כי אתא רב דימי א"ר יוחנן טאי דכתיב כי הוא על ימים יסדה ועל נהרות יכוננה אלו שבע ימים וארבע נהרות שמקיפין את א"י. ואלו הן שבע ימים, ימה של טבריה וימה של סדום וימה של חילת וימה של חילתא וימה של סכניוים אספמיא [צ"ל אפמיא ע"ש] וים הגדול. ואילו הן ד' נהרות ירדן וירמוך וקרמיון ופינה (ביב עיר ב'). וכן בירושלמי (ספ"ט דכלאים) ביטמות הימים, רק בשנים מעטים כמו במקום ימה של חילת כבבלי כתוב בירושלמי ימה דשליית וכדומה. ושם מקשה עוד והאיכא ימה דחמץ ומשני דיקלמינום הקוה נהרות ועשאו ע"כ. ומכואר ג"כ כל יש ושם מאלה הימים והנהרות במקום הראוי על סדר א"ב ¹.

ונדבר פה על עניני א"י בזמן המשניות והתלמוד, לא על קורותיה במלחמות נגד היונים ורומיים, כי אותן לא יכל ספר אחד. ויתראו רק שמץ דבר מהן בערכי שמות הקסריים כמו אדריינוס ואספסיינוס וטיטוס והדומים להם; וגם בשמות המקומות כמו ירושלם וביתר והדומים להם. אכן יהיו דברינו פה על תכונת הארץ ותכונת יושניה אחב"י עם דרכי חייהם ולימודיהם כפי מה שמצאנו בשני התלמודים ומדרשים ובעזר מה שנמצא בספרים אחרים מזמן ההוא.

(ג) עוד בימי התנאים היתה נחלקת א"י לשלשה חלקים היינו יהודה וגליל ועבר הירדן. ולפי החלוקה ההיא היו ג' כ"דינים חלוקים, כמו לענין ביעור שביעית מן הבית (שביעית פ"ט מ"ב ג'). ויותר מזה אמרו לענין הזקת ג' שנים (כ"ב ל"ח א' וב') היה ביהודה והחזיק בגליל זבן להסך אינו הזקה. לפי שאין שיירות מצויות אפילו שלא בשעת מלחמה. ולענין עיבור השנה אמרו על ג' ארצות מעברין יהודה ועבר הירדן וגליל על שתים מהן מעברין ועל אחת מהן אין מעברין (סנהדרין י"א ב'). ועוד (שם)

¹ ע"ד שמות הימים והנהרות עיין במאמר יבולות ארץ ישראל וסוריא להרב רבי במהר"ר מאיר איש שלום בהירושלמי כרך ב' טע"ד 72 והלאה העורך

אשר אי נחלק בהם, זהו מבעו המטבעות ההם במרם החריב את הארץ (ע' אדריינוס) והרומיים החליפו סרט ככלל וקראו בעבר השני של המטבע, לכל הארץ בשם יהודה או שכונו בשם זה רק על האומה, ואנחנו נדבר על כל אחד מאלה החלקים איש על מקומו אי"ה. רק זאת נעיר עתה בקצרה כי היקר בהם אצל חכמים היה חלק יהודה (והוא מנחל קישון ולהלאה לצד דרום). ע' סנהדרין (י"א ב') תיר אין מעברין את השנים אלא ביהודה ואם עיברוה בגליל מעוברת העיד חנניה איש אוני אם עיברוה בגליל אינה מעוברת. מ"ט דחנניה אמר קרא לשכנו תדרשו ובאת שמה כל דרישה שאתה דורש לא יהיה אלא בשכנו של מקום (ירושלים והיא ביהודה רש"י). ובירושלמי ל"א דסנהדרין ה"ג מעשה בכ"ד קריות של בית רבי שנכנסו לעבר שנה בלוד ונכנסה בהם עין הרע ומתו כולם בפרק אחד, מאותה שעה עקרוה מיהודה וקבעוה בגליל כו' א"ר סימון אין אנו מניחין ביהודה אפילו זכר? וכן מנוי הזקנים היתה מתחלה ביהודה, רק כאשר נעתקו הישיבות עם בית הנשיא ליכנה וצפורי והן בגליל, החלו למנות שמה. ע' ירושלמי (סוף הריות), בקשו למנות זקנים מאיכן הן סמנין? מטבריה (שהיא בגליל) או מדרום (לוד ע"ש שהיא ביהודה) א"ר סימון יהודה יעלה כו'. ונראה שעיקר אי היה אצלם בחלק יהודה מימי רחבעם ואילך והכתוב אמר: ומאם באהל יוסף ובשבת אפרים לא בחר ויבחר את שבט יהודה (תהלים ע"ח). וגם בדקדוק לשון המשנה ובשיחת חוליי שלהם, ובקיום התורה בידם, נשתבחו בני יהודה נגד בני גליל (עיין עירובין נ"ג א' וב'). —

ד) והנה בספר תבואות הארץ להרב החוקר מהור"ר יוסף שווארץ נ"י מעריך חקירות מושכלות על עבר הירדן אם נחשב לא"י לכל עניני ודיני אי. ומתחלה מביא כמה מאמרים מכריחים לחשוב כי נכלל עבר הירדן בא"י. ואח"ז מביא איזה מאמרים במקרא ותלמוד המראים ההפך, והוא מתיגע שם לתווכ הדבר. ע' פ"ש שם (רף ה' ו'א' ולהלאה 1). ולרעתנו אין ספק בדבר כי

עבר הירדן היה תמיד אחד משלשה חלקי א"י כאשר הזכרנו. וביחוד מה שהבאנו מבריתא דסנהדרין (י"א) על ג' ארצות מעברין יהודה ועבר הירדן ונליל וכו' על שתיים מהן מעברין. והנה בעיבוד השנה השניחו בלי ספק רק לאדמת א"י עם תבואותיה ובהמותיה ולא לשום ארץ אחרת. והרב הנ"ל לא הביא בריתא זו בין ראיותיו על התאחדות עבר הירדן בא"י, והיא באמת מכרעת מאד. אולם ראה זה מצאנו להבין ביאור המאמרים שנראה מהם קצת ההסך; כי אמנם ארץ כנען אשר הובטחת מראש לזרע אברהם ואשר בה התהלכו האבות לארצה ולרחבה, היא המשתרעת בין ירדן הנהר למזרחה ובין הים למערבה, והיא המקודשת עוד מימים קדמונים מעת אשר היו האבות בתוכה הם היחידים. כדורותם וחצבו להם שם קבריהם, וגידלו שם בניהם על אמונת אמת, וקרא בה אנרחם בשם ה', ונתקדשה הארץ בעצמה ולא נפסקה עוד קדושתה לעולם, ושבעה עמים אשר חיו בה מרי היות ישראל בנלות מצרים, עם כל תועבותיהם במחשבה ובמעשה, בקרבנות אדם חסות זנונים, לא יכלו להסיר הקדושה ממנה, כי קאה אותם הארץ ולא יכלו. להתקיים שמה כדברי הכתובים הקדושים. — וכפי דברי רז"ל עוד מאת הכריאה חביבה ארץ זו בעיני השי"ת מכל הארצות ועין השנחתו עליה בפרט מני אז. — ולא כן עבר הירדן. קדושת חלק זה החלה רק מעת באו בו שנים וחצי משבטי ישראל, כי ההבטחה לאבות היתה כבר גם על מחוז זה, והשי"ת אמר לאברהם לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת (בראשית מ"ז י"ח). והמחוז הזה נכלל כבר בנכולות אלה. וזו הוספה מאת השי"ת על הארץ אשר התגוררו בה האבות, והם התהלכו בה רק מעבר הירדן למערבו, וכאשר נראה עוד להלאה (אות ה'). ואם נרצה להעמיד ההבדל בקיצור, נאמר כי ארץ כנען נתקדשה בעצמה מראש מאת השי"ת וע"י אנשי הרוח אבותינו הנביאים. ועבר הירדן נתקדש בזמן מאוחר ע"י עם ישראל כבואם שמה. — מעתה נשים עין על הראיות שמביא הרב בעל תבואות הארץ

ממקראות ומאמרי רז"ל נגד התאחדות עבר הירדן עם א"י.
 א) מנכולות הארץ (במדבר ל"ד) שכתוב, וירד הנכול הירדנה
 והיו תוצאותיו ים המלח. אולם שם צות הש"י על הארץ אשר
 תפול עוד לנחלה רק לתשעה וחצי שבטים, ואותה יחלקו בגורל.
 וכמו שמסיים הפרשה, זאת הארץ אשר תתנחלו אותה בגורל
 אשר צוה ה' לתת לתשעת המטות וחצי המטה וגו' שני המטות
 וחצי המטה לקחו נתלתם מעבר לירדן ירחו ע"כ, ולכן ציין גבול
 הארץ אשר תתחלק בגורל הוא הירדן. — ב) מרע"ה מת בחו"ל, כפי
 כמה מאמרי רז"ל וגם במקרא נראה כן. אולם מלבד כי משה
 רבינו עליו השלום רצה לראות את הארץ המובח אשר בעבר
 הירדן למערבו, ואשר בה קדושה יתירה כאמור, ורק בערך אליה
 היה נקרא אז מרח הירדן עוד חו"ל, והנה יש עוד ספק גדול אם
 הר העברים הוא הר נבו אשר שם מת משה, נחשב גם לעבר
 הירדן מקום שנים וחצי מטות. ובנבולי ומקומות אלה השבטים
 הנחשבים ביהושע (י"ג) לא נמצא הר נבו או הר העברים. אע"פ
 שנמצאה עיר נבו בין הערים מוסכות שם אשר לבני ראובן (סוף
 פ' במות), מ"ט על הר נבו כתוב מפורש אשר בארץ מואב
 (סוף האזינו), וא"כ היה ראוי לאמר מרע"ה מת בחו"ל ממש. —
 ג) נאמר על עבר הירדן במקרא (יהושע כ"ב י"ט) ארץ ממאה.
 אולם לא בהחלט נקרא שם כן רק בדרך ספק אמרו כן פנחס
 והנשיאים אל בני ראובן על דבר המזבח אשר בנו לעצמם ואם
 ממאה ארץ אחזתכם עברו לכם אל ארץ אחוזת ה', ר"ל אולי
 מצב הארץ הוא הגורם כי לא תוכל לסביל קדושה, עברו נא
 אלינו אל ארץ אחוזת ה' אשר שכן ישם ה' בני או. אכן אחרי
 השיבו בני ראובן כי לא לעולה ולא לזבח בנו רק לעד, וייטב
 הדבר בעיני פנחס ובני ישראל, נשאר עבר הירדן טהור ומחוכר
 עם ארץ כנען, ונקראים ביחד א"י. — ד) (תו"כ כ') אמרו כי תבאו
 יכול משבאו לעבר הירדן ת"ל אל הארץ ארץ המיוחדת ע"כ.
 והדרש הזה מוסב על מצות הבאת העמר, והכוונה שם רק שלא
 לחשוב כי חיוב מצוה זו מתחיל כבר משבאו לעבר הירדן אחרי

כי נתישבו שם, ולזה יפרש. ת"ל אל הארץ ארץ המיוחדת ר"ל הידוע
 מלפנים בעוד לא באו בני ישראל כתוכה והיא ארץ כנען
 המקודשת עוד מלפנים מזמן האבות. ועכ"פ התחלות כל המצות
 התלויות בא"י היו רק אחרי כואם לארץ כנען במערכו של ירדן
 אכן אחרי כוא שמה נחשב גם מזרח הירדן אל א"י. וכל המצות
 התלויות בה חלו גם על מזרח הירדן. — ה) בירושלמי (סוף חלה)
 אית תניי תני הירדן חו"ל ע"כ. וזו השאלה היא הנראית יותר
 גדולה. והנה המפרש רא"פ כתב שם שכן הוא בכבורות פ"ט"ג"ה א'
 ג' בחלקות אם הירדן חו"ל. ובאמת אין שם מחלוקת על זה הדבר
 בעצמו כלל. ושם טיירי רק לענין הצטרפות מעשר בהמה
 בגבולים שונים אם לחשוב עבר הירדן לגבול בפני עצמו ואם
 ה' מלאים מעבר זה וה' מלאים מעבר זה של ירדן היצטרפו
 למעשר או לא. ועל זה אמר לימא כתנאי כי אתם עוברים את
 הירדן ארצה כנען ארצה ארץ כנען ולא הירדן ארץ כנען דברי
 ר' יהודה בן בתירא דשב"י אומר הרי הוא אומר מעבר לירדן ירחו
 קדמה מזרחה מה ירחו ארץ כנען אף ירדן ארץ כנען ע"כ. ור'
 מאיר סבר שם הירדן גבול בפ"ע. ומזה עשה רא"פ ג' מחלקות.
 אולם באמת אין כאן רק ב' וגם אלו רק על שינוי הגבולים.
 ריב"ב סבר כר"מ דהירדן אינו ארץ כנען כלומר הוא גבול בפ"ע
 ומ"מ לא"י נחשב. והנה נרשם שם בגליון תורה אור, על המקרא
 כי אתם עוברים וגו', במדבר ל"ג ושיבוש הוא וצ"ל במדבר ל"ה
 ורק שם כתוב ארצה כנען ודרש ארצה כאילו היה במספק ה'.
 רק ארצה נקראה ארץ כנען. ולכן הירדן גבול בפני עצמו וזה
 עיקר הדרוש. ומעתה מה שאמר בירושלמי (סוף חלה) אית תניי
 תני הירדן חו"ל אינו מתיחס כלל עם הא דכבורות כבבלי.
 אמנם לענ"ד נראה כי שם בירושלמי מדבר רק על נהר הירדן
 בעצמו אם נחשב לא"י או לא. כי מה שנצטרף מזרח הירדן
 לא"י הוא רק במקומות שנתישבו בו השכנים וחצי והם שהיו
 מעולי מצרים או בנייהם עשו המקומות ההם לא"י. אכן במקומות
 שלא נתישבו באורך הירדן יש ספק אם נקשרו גם הם לא"י.

ומה שאומר הירדן ר"ל הנהר מצד עצמו לא מצד היושבים על שפתו. אולם להלכה נראה דמסיק שם כי גם הנהר בעצמו נצטרף לא"י. — ויתר הראיות שמביא שם הרב בעל תבואות הארץ נקל לכל מעיין להשיב עליהן על נכון. — אך אשר יפלא עוד קצת הוא, כי באגרות שכתב הנשיא ר' גמליאל לארצות אודות עיבור השנה שהבאנו למעלה (אות ג') חושב גליל עליון וגליל תחתון וגם דרום (הוא יהודה) ולא עבר הירדן. האמנם קושיא זו איננה נקשרת כלל עם ענין הנוצר, אם עבר הירדן נחשב לא"י או לא, שהרי נחשב שם גם אחנא די כגלות בכל ומדי. וכיותר קשה שכבר שמענו כי עבר הירדן היה אחד מהמחוזות אשר בעבורם מעברין. ולכן צ"ל כי אחרי החורבן לא היו יהודים שוכנים עוד בעבר הירדן. ועכ"פ רק מעט מזער, אשר לא אליהם היה צריך ליחד אגרת בפ"ע. וכבר איזה זמן קודם החרבן היה נחלק מחוז פערעא (והוא עבר הירדן) מאת קסרי רומי וניתן לנסיכים מיוחדים. — ויהיה גם זה לראיה כי ר"ג זה איננו ר"ג הזקן כמו שרצו קצת לדמות.

ה) נשאר איפא ההבדל בין עבר הירדן למזרחו ולמערבו מוגבל רק על זמן קדום מאד, היינו בעת באו עולי מצרים או דור שאחריהם לכבוש א"י, אז חשבו ארץ כנען בעצמה והיא למערבו של ירדן למקודשת יותר עוד מזמן האבות, ועבר הירדן למזרחו נעשה א"י רק מזמן שנתישבו שם ב' וחצי המאות. ומעתה נבין עי"ז דברי התלמוד במקום אחד הנראים כתמוהים, וגם יאורו לנו עוד איזה מקראות. — (ב"ב קי"ט) על המשנה שבנות צלפחד נטלו גם חלק בכורה של אביהם שהיה בכור, מקשה ואמאי ראוי הוא ואין הככור נוטל בראוי כבמוחזק אמר רבה א"י מוחזקת היא (פ"י רשכ"ם כדכתיב ונתתי אותה לכם מורשה כלומר אני נתתיה לכם ירושה). מיתיבי כו' כך היה שמעון השקמוני אומר יודע היה משה רבינו שבנות צלפחד יורשות הן אבל לא היה יודע אם נוטלות חלק בכורה אם לאו כו' ואי ס"ד א"י מוחזקת היא מאי קא מסתפקא ליה. ומשני היא גופא קא מסתפקא

ליה דכתיב ונתתי אותה לכם מורשה, ירושה היא לכם מאבותיכם
 (ונוטל בה הבכור חלק בכורה) או דילמא מורישין ואינן יורשין
 ולא יטול בה הבכור חלק בכורה) ופשמו ליה (משמים) תרויהו
 ירושה לכם מאבותיכם ומורישין ואינן יורשין (שהרי מתו במדבר)
 ע"כ. — ויש להקשות אם ספיקו של מרעיה היה אם א"י נחשב
 דאוי או מוחזקי הרי כל הבכורים מדור החדש היה להם לשאול
 על כך? אם מגיע להם חלק בכורה ולמה באו רק בנות צלפחד?
 וחידוש גדול שלא עמדו המפרשים על זה. האמנם גם לפי פשוטו
 של מקרא יש להקשות כזה שאיך לא קרה בכל הדור ההוא
 שמתו במדבר עוד אנשים שלא הניחו בנים כי אם בנות, ורק
 צלפחד היה יחיד בזה? ועוד יש לשאול שהרי כמה פעמים
 נאמרה בתורה לשון ירושה על א"י כמו וירישתם אותה
 וישבתם בה וכדומה? ונלענ"ד להבין כל זה אחרי נפרש
 פ' צלפחד (במדבר כ"ז) באופן חדש והיינו כי כל פרשה זו עם
 פרשה שאחריה עלה אל הר העברים וגו' הן מן המוקדמות בסדר
 ומאוחרות במעשה, ועל כיוצא בזה אמרו כבר אין סוקדם ומאוחר
 בתורה. והנה פ' עלה אל הר העברים שם היא כפולה במשנה
 תורה (סוף פ' האזינו) ממש כלשונה רק במעט שינויים, כאשר
 כפולות עוד איזה פרשיות במשנה תורה. והנה שם נאמר וידבר
 ה' אל משה בעצם היום הזה לאמר עלה אל הר העברים וגו'.
 ועצם היום הזה הוא לפני מותו אהרי כלותו שירת האזינו. וכבר
 עמדו רז"ל על זה בספרי (פ' פנחס) ומובא ברש"י שם. ח"ל
 למה נסמכה לכאן כיון שאמר הקב"ה נתן נתן להם אמר אותי
 צוה המקום להנחיל שמא הותרה הגזירה ואכנס לארץ. אמר
 לו הקב"ה גורתי במקומה עומדת ע"כ, וזה דרוש יפה. ופשוטו
 של מקרא יתיישב רק לפי אשר אמרנו, כי פרשה זו מקומה
 לפני מות משה, ולכן כפולה בסוף פ' האזינו. — ועתה נאמר שגם
 פרשה הקודמת המדברת בבנות צלפחד אין מקומה פה רק
 אחר לקחו בני גד ובני ראובן וחצי שבט המנשה את נחלתם
 מעבר לירדן כפי המכואר (סוף פ' מטות). והנה למשפחת מכיר

בן מנשה ניתנה ארץ הגלעד, ככתוב (שם) וילכו בני מכיר בן מנשה גלעדה וילכדוהו וגו' ויתן משה את הגלעד למכיר בן מנשה (ר"ל לבני מכיר עי' ראבי"ע שם) וצלפחד בן הפר בן גלעד בן מכיר בן מנשה, היה לו חלק בארץ גלעד אשר ניתנה לאבותיו, כי לפי רוב הבנים ניתן לאב החלק, וכבר מזה המקרא קצת ראייה שהיו דברי בנות צלפחד אחרי לקחו בני מכיר את ארץ הגלעד, שנקרא בפרשה זו צלפחד וגו' בן גלעד בן מכיר. ויתכן כי שם גלעד במשפחה זו אחרי לכדו ארץ גלעד ומבניהם היה זה שנקרא שמו על שם הארץ. ואז באו בנות צלפחד לימול גם הן חלקן בארץ ההיא הנכבשת. — ועוד תראה חידוש כי בכל השבטים נרשם חילוק נחלות רק לשבטים שמעון ויהודה וכו' ולא החילוק הפרטי למשפחות בניהם, וגם לראובני ולגדי ולחצי שבט המנשה נאמר (סוף פי' טמיות) ויתן להם משה לבני גד וגו' ג' מבלי חילוק פרטי לכל אחד מהבנים. אך אצל מכיר בן מנשה כתוב לבני מכיר ובמנשה ר"ל להם ניתן בפרשות ארץ הגלעד, וזה בעבור כי בן מכיר לכד אותו בעצמו, והשאר נשאר עוד לבני מנשה לחלק אותם, ולכן באו עתה רק בנות צלפחד כי חלק אביהם כבר עומד בפני עצמו, ושאר הבכורים גם טראובן ונד לא באו עוד כי לא נתחלקה עוד ארצם למשפחות. וזו היא הזכיה שנכתבה ע"י בנות צלפחד פרשה בתורה כפי דברי רז"ל כ"כ שם, שלולא הן היו כל הבנות ממתנות עד תחלק הארץ למשפחות, והיו באות השאלות לפני יהושע לא לפני משה. אך הן באו למשה בעבור שניתן כבר חלק הארץ לאבותיהן ועל ידיהן באה השאלה וכן התשובה מפי מרע"ה מפי הגבורה, בתורה.

ועוד ראייה גדולה לזה מדברי הקב"ה שאמר למשה נתן נתן להם אחוות נחלה בתוך אחי אביהם ע"כ. והנה משה רבינו לא היה הנותן נחלה בא"י וגם לא יהושע, כי אם כנורל נחלקה הארץ, וזה לא יקרא נתינה טאדם. ולמעלה (פי' פנחס) אחרי זמנין החדש כתוב, וידבר ה' אל משה לאמר לאלה תחלק הארץ וגו' אך כנורל יחלקו ואיך יאמר פה הקב"ה למשה נתן נתן,

להם אחוזת נחלה? וכבר שמענו שעמדו רז"ל על זה ואמרו כיון שאמר הקב"ה נתן נתן לתן להם אמר אותי צוה המקום להנחיל כו' אך לא תרצו למה רק פה צוה אותו להנחיל וגם לתת? אין זאת כי אם אחרי שניתן לחצי שבט המנישה חלקם כעבר הירדן מנחה רק מיד משה, ושם נאמר (סוף ממות) ויתן משה לבני גד ובני את ממלכת סיחון כו' ויתן משה את הגלעד ובני רז"ל לא עפ"י גורל, ואז באו בנות צלפחד ליטול גם חלק אביהן ואמר לו הקב"ה נתן נתן לתן להם.

וגם מדברי רז"ל יש ראיה שפירשו בן איחור פרשה זו שעל השאלה למה נסמכה פרשה זו (עלה אל הר העברים) לכאן, אשר כבר הבאנו תשובה הראשונה של רז"ל אמרו עוד (כספרי) דבר אחר כיון שנכנס משה לנחלת בני גד ובני ראובן שמח ואמר כמדומה שהותר לו הנדר כו'. וזה תמוה לכאורה אנה כתוב פה שנכנס משה לנחלת בני גד? ואם כיוונו למה שכתוב (פי' חקת) מכיבוש ארץ סיחון ועוג, אי"כ שם ג"כ מקום הפרשה ולא פה. ועוד שעדיין לא נתפרש כי הארצות ההן תהיינה לבני גד ובני ראובן. וא"א לומר ג"כ שידעו משה מראשי שהרי מתחלה מיאן להמות אוזן אל דבריהם ואמר להם והנה קמתם תחת אבותיכם כו'. אלא ע"כ שהדורש הזה כספרי סירש לו כפשוטו מענות בנות צלפחד בזמן ובמקום הראוי היינו אחרי לקחו מבני מכיר בן מנשה את חלקם מעבר לירדן. ולכן יפה דרש על הסמיכות כיון שנכנס משה לנחלת בני גד ובני ראובן.

ואחרי נתברר לנו זה יש פה שאלה אחרת לתקור, כי הנה הקב"ה אמר לאברהם קום התהלך בארץ לארבה ולרחבה כי לך אתננה (פי' לך לך) וזה מורה כי צוה לו להתהלך ולהחזיק בה כי היא נתונה כבר לו לעצמו ובניו יירשו אותה ממנו, וכבר העיר הרמב"ן שם כי החזיק הקב"ה את אברהם בארץ ועשה לו דמיונות בכל העתיד להעשות בזרעו ע"כ. ועל המקרא שהוא קום התהלך בארץ כתב רז"ל: ואם היא מצוה שילך בה כל ארכה ייחבה להחזיק במתנתו כאשר פירשת, לא נצטוה לעשות כן

מיד. והנה עשה כן כי עתה היה במזרח ואח"כ הלך אל ארץ
 שלשתים שהיא במערב, והנה קיים המצוה בחייו, ומעם כי לך
 ולזרעך, שתחזיק במתנה מעכשו להנחילה לזרעך כמו שאמרו
 רבותינו ירושה היא להם מאבותיהם ע"כ. והנה כל החוקה ההיא
 של האבות היתה רק בארץ כנען בעצמה לא מעבר לירדן.
 האמנם אחרי המראה בין הכתרים כתוב ביום ההוא כרת ה' את
 אברם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים
 עד הנהר הגדול נהר פרת את הקניזוני ואת הרפאים כו'. והוא
 מעבר לירדן ושם ג"כ ארץ רפאים, וכתוב שם לזרעך נתתי
 ולא לך. וא"כ מעבר הירדן ירושה אח"כ לבניו מאברהם שהחזיק
 בו וקנה אותו. לא כן מזרח הירדן שם לא הלך לארכה ולרחבה
 ולא הכמיח הקב"ה לו לעצמו רק לזרעו שיהיה לחם גם הארץ
 ההיא, וסברא גדולה לומר על זה כי אין זה נחשב ירושה ואין
 הבכור נומל בה פי שנים. — וגם אצל פסוק ונתתי אותה לכם
 מורשה (פי' וארא) כתוב לתת להם את ארץ כנען אשר גרו בה,
 והם גרו רק למערב הירדן.

וכבר הראינו ג"כ ההבדל, שבארצות למזרח הירדן כתוב
 ויתן להם משה כמה פעמים, לא כי הנחיל אותם, רק כאילו נתן
 להם לעצמם מתנה חרשה. ועפ"ז אחשוב לקיוב כי ארץ זאת
 היתה נקראת בעבור זה מתנה וזה שכתוב (במדבר כ"א) וממדבר
 מתנה ר"ל ממדבר באו אל עבר הירדן מזרחו שהוא ארץ מתנה
 ממרעה אשר נתן כן בשביל כל עם ישראל. ולא נזכר עוד
 שם זה מתנה בשום מקום אחר. ונראה כי כיבוש סיחון ועוג לא
 נחשב עוד למדבר וכמו שאמרו בנות צלפחד אבינו מת במדבר
 תוי ועולה יפה וממדבר מתנה. ואולי מה שמתרגמים ארמיים
 קוראים לארץ בשן מתנן ג"כ בשביל מעם זה. אע"פ שאנו
 רגילים לומר כי בשן הוא קתנן, כלשון יוגית באתאנעא, ומן
 בתנן נעשה מתנן, מ"מ אפשר נמסר להמון מעם הנזכר. — ולצד
 אחר של הסמק יש לומר שמפני שליוצאי מצרים נתחלקה הארץ
 והם ככר מורעו של אברהם אשר הובטח להם על ידו ארץ

רפאים, ולכן של המתים במדבר טורשים כבר לכניהם חלק בארץ. וביהושע (י"ג) נמצאים שני הלשונות ויתנה משה עבר ה' ירשה לראובני כו'. א"כ יש ג"כ תורת ירושה אצל מתנה. וזה שנסתפקו א"כ רק אצל בנות צלפחד.

ו) והנה כבר שמענו למעלה מאגרת הנשיא לענין עיבור השנה, כי גליל נחלק אצלו לשנים, גליל העליון וגליל התחתון. אכן במשנה דשביעית לענין ביעור פ"ט מ"ב) נחלק לשלשה. עליון ותחתון ועמק, ושם אמרו ותחום טבריא העמק, וכן נחלק שם חלק יהודה לשלשה, ההר השפלה והעמק [ובנוסחא אחרינא. והנב] ושפלת לוד כשפלת הדרום. וכן עבר הירדן ע' ר"ש שם: ונדבר גם על החלקים האלה וכן על הנבולים של כל אחד ואחד במלות גליל, יהודה ועבר הירדן.

ז) תכונה הטובה של הארץ, להצמיח כל תבואת מאכל ועצי פרי תירוש ויצהה, וכל עשבות הרים לבקר ולצאן, כבר העידו המקראות ואחריהם כל סופרי העמים מן הקדמונים עד ימינו. ושפת יתר בזה אך למותר. אולם גם היופי לא תחסר לכמה סלכיים בציורי הרים גבנונים ומצרים ביניהם ועמקי מרעה לצאן, כמו בארץ שווייץ. ויתראה זה מכמה ערכים על מקומות נפרדים בא"י. ולע"ע יעויין ערכי גוש חלב, מרון, עכבר וצפת, הנדפסים ממני בראש ספר קורא הדורות להחכם המשורר ר' שלום הכהן ז"ל ו.

ח) וכפי התכונה היפה ההיא של הארץ היו ג"כ דרכי החיים של אחביי היושבים בה עוד בימי הבית וגם אחרי החרבן זמן רב, כי היו המון העם חורשים וזורעים. וכל סדר זרעים (מלבד מס' ברכות) כולל רק הדינים הנהוגים לאכרים. וכן סדר גזיקין תלתא בכי מדברים מהרבה דיני ממונות שבין אנשי שדה. ובסוף ר"ה, עם שבשדות פטורים מלהתפלל בפני עצמם מפני שהש"צ מוציאם—וגם החסידים אשר בהם היו עוסקים בחריישה. מעשה בחסיד אחד שנפרצה לו סרץבתוךשדהו ונמלךעליה לגדרה ונזכר ששבת הוא ונמנע אותו חסיד ולא גדרה ונעשה לו גם ועלתה

בו צלף וממנו היחה פרנסתו ופרנסת אנשי ביתו (שבת ק"ג ב').
 והגאון ר"ב מרשים לעיין ט"ז או"ח ס"י ש"ז ס"ק י"ד. והוא
 הט"ז מפרש עפ"י הירושלמי שהחסידות היתה כי רק חשב בשבת
 בחול לגודרה ואח"כ נזכר כי זה חטא הוא לחשוב בשבת על
 מלאכת החול ולא רצה עוד לגדרה גם בחול ע"כ. ובאמת כן
 הוא בירושלמי (פ"ט ט"ו דשבת). וקרוב אצלי מאד כי חסר שם
 בכריתא דכבלי כל הנאמר בירושלמי רק ע"י השמטת הסופרים.
 שכקרקעי ההוספה של ירושלמי נכונה יטב מה שמסדר תלמוד כבלי
 העמיד סיפור זה על המשנה דאין מחשיכין על התאום. וע"י רש"י
 במשנה. וכן המאמר הסמוך של רב יהודא אמר שמואל שם.
 מותר לאדם לומר לחבירו לכרך פלוני אני הולך למחר. יצטרף
 היטב רק על דרך הסיפור שכירושלמי. וכתבתי כל זה רק
 להראות למתחכמים חדשים איך היו קדמונינו חודשים בשדה
 מבלי אשר כבדה עליהם שמירת שבת, רק בהפך היו מקדשים
 אותה עוד יותר. ועוד חסידים הראשונים היו מצניעין קוצותיהם
 וחוכיותיהם בתוך שדותיהן ומעמיקים להם ג' טפחים שלא
 יעכבו המחרישה (ב"ק ל"א א'). ושמעון איש המצפה זרע לפני
 רבן גמליאל (פ"ב דפיאה). וכשאמר ר"א בן הורקנוס לאביו אלך
 ואלכוד תורה לפני ד"י בן זכאי א"ל אביו אי אתה טועם עד
 שתחרוש מלא מענה השכים וחרש מלא מענה (אדר"ג פ"ו). וכבר
 השכיל אב"י לאמר הרבה עשו כר' ישמעאל. לנהוג מנהג דרך
 ארץ לחרוש בשעת חרישה ולקצור בשעת קצירה ועלתה בידם.
 והרבה עשו כר"ש בן יוחאי לעסוק רק בתורה לכד ולא עלתה
 בידם (ברכות ל"ה ב').

ט) והיו בהם ג"כ הרבה עוסקים במרעה בהמות. ואעפ"י
 שאמרו אין מגדלין בהמה דקה בא"י ולרעות אפילו בהמה גסה
 אסור (ב"ק ע"ט ב' ובתוספות) מ"מ נראה דהתירו להם ביערים
 וע"י רועה דאין אדם חוטא ולא לו ולא ילך בשדות אחרים,
 כדברי יש אומרים כחידושי רשב"א שם. ובהכרח לומר כן שהרי
 מצינו חכמים מצויינים שהיה להם בהמה רבה. כמו ר"א

בן עזריה שהיה מעישר י"ב אלף ענלים ככל שנה (שבת נ"ד ב') והתוסי שם העירו על מה שהיה ראב"ע אחר חרבן ואין מעשר נוהג עוד ע"ש. ולא עמדו על היותר תמוה לכאורה שא"ך היה רשאי לגדל בהמות, וחידוש הוא שלא עמד עוד שום מפרש על זה. ודעות האוסרות מופרכות מזה מאד. והנה על הא דר"ח בן דוסא הו"ל ליה עיזי (תענית כ"ה א') עמדו הגאונים הא אין מגדלין בהמה דקה בא"י (ע"ש בתוספות הנמצא רק בעין יעקב ולא בש"ס שלנו) ומה שמקשה שם כגמרא בעין זה ותירצו, אינו מהש"ס והוא הוספה ממאוחרים לגאונים. כאשר באמת לא נמצאה בע"י ההוספה הזו וכדמוכח מתוס' הנ"ל. וכ"כ מהרש"א שם בחידושי אגדות. וכן הגיהו הגדולים שלפני דורנו ר"א ווילנא ור"י ברלין. ובהנהגת רא"ו יש להגיה שצריך למחוק עד "דמייתו דובי בקרנטהו" ולא עד "אמר ר' פנחס", אכן עכ"ס יש להתפלג כי לא עמדו הגאונים על הא דראב"ע. ועוד מעשה בכניו של ר' יהודא בן שמוע שבקעו להם זאבים יותר משלש מאות צאן (ירושלמי ביצה ס"א ה"א. וע"ז ס"ב סוף ה"ז). וכן בהמון העם מצינו אנשי מקנה. מעשה במרוני אחד שהיו לו צאן הרבה (קרושין כ"ו ב') וכמה דינים במשניות רק על מרעה בהמות. ויש גם אנשי מקנה הנוסעים ממקום למקום עם בהמתם (בעדואינען) ונקראים יושבי צריפין (עי' עירובין נ"ה ב'), ונזכר עוד אהלי ערביאים אצל ישראל, וסופת צריפין (סוף אהלות).

י) וגם בעלי מלאכות הרבה היו ביניהם ונודעים גם מתנאים ר' יוחנן הסנדלר ור' יהודה הנחתום וכאמוראים ר' חנינא זרי אושעיא אושכפי (שוסמער) דארעא דישראל, וחכמי א"י צו מאד על אהבת המלאכה, וכמה משניות כדיני אומנים. ולא אאריך בזה. וכבר דברתי מזה הרבה בקונטרס מיוחד (עי' נכ"ה"ע תקפ"ח מצד כ' עד כ"ה).—אך המסחר לא היה נפרץ עוד כל ימי בית שני. וז"ל יוסף בן מתתיהו נגד המלשין אפיאן (ח"א ריש סי' י"ב): אנחנו בני ישראל יושבים בארץ אשר לא קרובה אל היס, ואין אנו עוסקים במסחר. ולכן החיבור אשר בינינו ובין עמים

אחרים רק מעט הוא, אולם ארצנו ארץ מבורכת ואדמתה נעבדה
 מאתני בשקידה יתירה. וכל מגמתנו ביחוד לגדל ולחנך את בנינו
 בדרך הישר והטוב וכשמירת דתנו עכ"ל. וכמאמר זה נוכל לסתום
 פיית דוברי עתק ממשנאינו, באמרם כי מעולם מאסו ישראל
 בעבודת אדמה ובכל מלאכה ורדפו רק אחרי המסחר, והנך רואה
 מדברים אלה של בן מתתיהו ההפך, וכתב בן לפני בני דורו בלשון
 יוני לפני הקוראים מעטים, אישר הרבה מהם ישבו אז בא"י. —
 ונבין בזה ג"כ מאמר שמיניה והוא היה קודם ליוסף כמאה שנה:
 אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות ואל תתודע לרשות אבות
 פ"א מ"ג, נראה מזה כי רק אלה הדברים היו לפני עם-ישראל
 לכלכל את ביתם, א) עיי מלאכה והיא כוללת גם עבודת אדמה.
 ב) רבנות שאין פירושה רק איזה משמרת בדת לבד, אך כל
 משרה ופקודה מאת הממשלה (אממ). ג) חזיכרות עם ראשי
 הממשלה והחשיבות בעיניהם, היתה סבה להחשוב ההוא כי היה
 יכול לחיות בנחת ובכבוד, או ששרי הממשלה תמכוהו או שגם
 העם גישאו וכיבדו אותו. רשות הוא כמו ראשית מן ראשי ותרגומה
 (רעניערונג) וצוה שמעיה לכחור רק במלאכה ולא בשני הדרכים
 האחרונים. אולם מדרך המסחר לא דיבר כלל. ובכל זה נמצאו
 איזה עשירים גדולים עוד גם בפני הבית. אך אחר החרבן ולפני
 חרבן ביתר מצינו כבר גם סוחרים גדולים, כי אז היה מצב העם
 טוב והרומיים הספיקו לעצמם אז רק בהכנסת הממשלה תחת ידם,
 ונדע אז אחד מן התנאים (ר' אליעזר בן חרסום) שהגניח לו אביו
 אלף (ר"ל הרבה) עיירות והרבה ספינות בים. אך גם בזמן מאוחר
 אשר היה בו ג"כ מעט מנוחה מעול הרומיים, והיינו בימ"רבי'
 נודע בונים בן בונים שהיו לו ג"כ הרבה עיירות והרבה ספינות
 (עירוכין פ"ה פ"ו), ועוד עשיר גדול שהיה מחשיב-אותו רב,
 לבעל כסף יותר מכן בונים (שם), ועוד כמה סוחרים גם בין
 התנאים ואמוראים וביותר בין המון העם כאשר ביארתי כל זה
 במקום אחר. אולם המסחר לא היה יכול להיות נפרץ מרוב
 המצוקות והגזירות של ממשלת הרומיים, אשר פסקו דע על

זמנים טועמים ומימות פמירת ארבי ואילך הוכפלו הצרות כמו שיבוא.

יאו ואצל כל אלה העסקים היה לימוד תורה שבע"פ נסרץ מאד מומן אנשי כנה"ג ולהלאה, והיינו מומן עורא ונחמיה ושמעון הצדיק ואילך, ונססק ע"י מלחמות היונים עם המכביים, ואח"כ ע"י ינאי המלך כמה שנים עד שהחזירו שמעון בן שטח, ומאז והלאה נתרבה יותר ויותר, וגם בחרבן ירושלים ע"י הרומיים לא נתכשל, כי ר"י בן זכאי יסד ישיבתו ביכנה עוד ארבעים שנה קודם החרבן, ושם פרח הלימוד והציץ ציץ עד חרבן ביתר ואז נתמעט מאד, ונשאר רק ביר מעט תנאים וכבית הנשיא, ולמדו זמן רב וביחוד בשעת השמד של אדריינוס במקומות נסתרים ובעליות (ע"ש), עד רכי ורי חייא שהרחיבוהו מחדש, והו שאמרו סוכה (ב' סע"א) חורה ונשחכחה עלו רי חייא ובניו ויסדוהו, וגם אז היו מקסידים עוד על לימוד התורה בפרהסיא, ורבי צוה עוד שלא ילמדו תורה בשוק ודרש חמוקי ירכיך (מו"ק ט"ז א' וב'). ולוא נססק עוד הלימוד בא"י עד זמן רב דימי תרס"ג לשטרות ותוא ד"א ק"ב ליצירה, שנ"ב לנוצרים, ואז נשרפו ערי הישיבות מכריה ולוד מיד הרומיים (ע' מזה יאסמ בחיבורו הגדול קורות היהודים מומן המכביים כרך ד' צד ר'). ומאז והאלה חדלו בני כבל ומדינת הים להשגיח עוד על קידוש החדש ועבור השנה בא"י (ע' ערך עיבור). ואמנם בכל משך הזמן הקודם עד רב דימי, עיני כל ישראל בעניי לימוד תורה שבע"פ רק לחכמי א"י, וגם אחרי יסד רב ישיבתו בכבל, עוד שאלו על כל דבר גדול לחכמי א"י, והתשובה הכאה משם נתקבלה מאת חכמי חו"ל מבלי להרהר אחריה עוד, ע' ביב (מ"א ב') א"ל רב כהנא לרב יהודה והא מייתינא לך איגרתא ממערבא דאין הלכה כר"ש בן אלעזר, א"ל לכי תיתי ע"כ, וכן אמר צורבא מרכנן לדינא דענד כר' אלעזר והוא השיבו ג"כ לכי תיתי שבעות מ"ח ב', וכן אמרו בני חמוה דמר עוקבא למר עוקבא אנן מייתינן איגרתא ממערבא דאין הלכה כר' יהודה (מנה"כ ט"א א'), ולהפחיד את

ההמון אמר רב יהודה אתא איגרתא ממערבא משמיה דר' יוחנן דאסור (שבת ספ"ו).—ורק ביד חכמי א"י היתה הסמיכה היינו לתת רשות להורות באיסור והיתר וגם כדיני ממונות. ושמואל החכם היותר גדול בכבל לפני בוא רב לשם לא היה יכול להשיג הסמיכה בא"י (כ"ט ס"ה ב"א) וגם זמן רב אח"כ מי מחכמי כבל שהיה רוצה להסמך הלך לא"י (עי' ערך סמיכה. ובב"ר (סמ"ז) וזהב הארץ היא טוב, שאין תורה כתורת א"י ולא חכמה כחכמת א"י. שם הגדולח ואכן השתם. מקרא משנה תלמוד ותוספי ואגדה. ע"כ. ורי זירא כשהלך מכבל לא"י וחזר משיטתו הראשונה שהיה חולק נגד ר' אילא בענין ספק נחלה אמר שי"ט אורא דא"י מחכים (שמשעלית לא"י נתתי את לבי לעמוד על אמתת הדברים (ביב קניח ב' ע"ש ברשב"ם). אכן אמוראי בכל הגבילו אח"כ מאמר זה ונתנו ג"כ מעלה ללימודי כבל על דרך זה. אב"י אמר חד מינייהו (מבני א"י) עדיף כתרי מינן, אמר רבא וחד מינן כי סליק להתם עדיף כתרי מינייהו (כתובות ע"ה א"י) ורצה לומר בזה כי אמנם בני א"י עולים על בני כבל בידיעה רבה של המשניות וכל תשבע"פ וגם בסדר הלימוד וחוצאת כל דין לאמתו. רק בני כבל היו עולים על בני א"י בתכונה ובחריפות, ולכן כאשר עלו מתלמידיהם לא"י ולמדו שם המשניות הרבות וגם סדר הנכון של הלימוד, אז יכלו להשתמש בכח בינתם וחריפתם לתרץ הרבה קושיות, וכזה עלו על בני א"י.

יב) הישיבות הגדולות וסגנון עמיתים היו לרוב במקום אשר שכן הנשיא ונחשבות על סדר הזמנים, ירושלים. יבנה (בהפסק זמנים, היינו שהלכו משם על משך כמה שנים ושבו אליה אח"כ וכן היה ב' פעמים), אושא (ג"כ בהפסק זמנים ב' פעמים), שפרעם, בית שערים, ציפורי, טבריה (ריה ל"א א"י זב"י). ונדבר על כל אלה המקומות בערכים המיוחדים להם. ועוד היו ישיבות במקומות אחרים אצל חכמים אשר לא מכית הנשיא, ונדבר עליהם ג"כ בערך וערך. והם ברור חיל מקום ריב"ז (מנה ל"ב ב"י). לוד הנקרא ג"כ דרום (ע"ש) ושם ישיבה גדולה. ע"ה

ר"א הגדול (סנהדרין שם) זרי מרפון 'חגיגה י"ח א"י ב"מ מ"ט
 ב"י, פקיעין מקום ד"י בן חנניה (סנהדרין שם וחגיגה ג' א"י,
 בני ברק מקום ר"ע (סנה' שם וב"מ קנ"ד סע"א) וסיכני מקום ר"ח
 בן תרדיון (סנהדרין שם).

ג"י ובעבור כי קבלת לימוד תורה שבע"פ החלה בא"י
 מעזרא ואנשי כנה"ג ונמשכה זמן דב מאד כאמור, לכן מציעו
 הרבה עולים מחו"ל לא"י ללמוד תורה, וכיחוד מכבל הלכו
 שמה ולמדו בישיבות ועשו להם שם עד שניעשו למורים. ומן
 הלל ואילך הנודע לראשון אשר הלך שמה מכבל, מצאנו עוד
 כמה וכמה ההולכים משם וממקומות אחרים בזמנים שונים, והם
 בחום המדי ואבות הזקנים של ר' יהודה ב"ר אילעאי, ע' מנחות
 (ק' א"י) א"ל ר' יהודה לר' יוסי תנוח דעתך שהנחת את דעתי (פירש"י
 משפחת ר' יהודה מכבל היה), אעפ"י שביזמא (ס"ו ב') אמר
 כן ר' יוסי לר' יהודה, ופירש"י ג"כ על משפחתו שהיתה מכבל,
 וע"ש בתזם' שהעירו על סתירה זו, מ"מ נראה דרש"י גרים ביזמא
 כמו במנחות שם, וראיה לבי"ז שבמנחות, שמצינו עוד במקום
 אחר מאמר זה תנוח דעתך וכו' כפי ר' יהודה (מנחות מ"ה א"י)
 והוא היה הראשון המשתמש במאמר זה והאמוראים אמרו כן אחריו
 (ע"ש). ויוסי הבבלי הנקרא ג"כ איש הוצל או איסי בן עקיבא
 (ע' סנה') ור' גתן ששלחו אביו ראש גולה ללמוד תורה בא"י, ור'
 חייא-ובן אחיו ר' אבא והוא רב (ע' ספחים ה' א"י) [זבוח יש ספק
 עוד שאפשר חזר פעם אחת מכבל לא"י אחרי הלכו מא"י לבבל
 ויש לי צדדים בזה, ע"י ערך אנמוניגוס ס"י י"ז, כ"ב, ואם לא בא רב
 מכבל אחר ר' חייא, אפשר שלקחו ר' חייא עמו בימי קטנותו של
 רב]. וכפי הנראה עלו כמה חכמים בימי ר' חייא ורב מכבל לא"י,
 והיו מחסים בא"י אל ביאת החכמים ההם וביותר לביאת ר' חייא
 ובניו הצלחת הארץ והתמעטות כמה רעות שהיו שם מלפנים, ע.
 חולין (פ"ו א"י) אמר רבין בר אבא ואמרי לה בר שבא משעלו
 בני הגולה פסקו הויקין והוועות והרוחות והרעמים ולא החמיץ
 יעם ולא לקה פשתנם ונתנו חכמים עיניהם ברי חייא ובניו ע"כ.

פירש' בני הגולה לאו אנשי כנה"ג קאמר אלא בהנך דורות אחרונים קאמר, שהתחילו ללקות בני א"י ביינם ופשתנם מפני שנתקלקלו הדורות ומשעלו מבני כבל לכאן שהיו חסידים פסקו כאן הזועות ע"כ. ועוד גם אחרי יסד רב ישיבתו בבבל, היו כמה עולים לישיבת ר' יוחנן, ומהם איסי בר היני, ורב אמר בבבליה ורב אמר הנקראים אח"כ בארץ ישראל ר' אמר וכו' אסי (נגד המפרידים אלה מאלה) ור' שמואל בר נחמני, ור' אלעזר, ור' זירא, ור' אבא, ור' חייא בר אבא, וזעירי, ור' אבין, ור' ירמי, ורב יהודה בר אידי (ירוש' פ"ה דכ"מ ה"ב) והדומים להם עוד. — ואעפ"י שהחלו כבר קצת חכמי בבל להתרעם על התלמידים העולים משם לא"י, כמו רב יהודה שאמר כל העולה מכבל לא"י עובר בעשה (סוף כתובות). זעוד ממנו, כל הדר בבבל כאילו דר בא"י (שם). ותלמידיו ר' אבא ור' זירא שהיו הולכים היו נשמטים ממנו כפי הנראה שלא בידיעתו או גם נגד רצונו (ברכות נ"ד א', שבת מ"א א'). עי' עוד מדרש שח"ש (פ' אם חומה) ריש לקיש בר הויחמי להון לבבליא מצמתין (עומדים ביחד) אמר להון בדרו גרמיכון, בעלותכם לא"י לא נעשיתם חומה וכאן באתם לעשות חומה. ע"כ.

יד) והנה אמרנו כי מא"י יצאה תורה לכל ישראל אשר בארצות אחרות, ובאמת לא מצינו שום ישיבה מפורסמת באיזה ארץ אחרת מימות אנשי כנה"ג ואילך רק אלה השתיים. א) של ר' יהודה בן בתירא בנציבין אשר לדעתי נתיסד שמה בעת בריחת החכמים מארץ ישראל בזמן ינאי המלך שהרג הרבה פרושים מקבלי תורה שבע"פ (עי' ערך בית זכדאי ונציבין), וכה לימדו אוזיב בניבתירא (ע"ש). אך לא ארכה עת הישיבה זמן רב אחר ר"י בן בתירא האחרון ולא נמצא עוד זכר ממנה. ב) של ר' מתיא בן חרש ברומי, והוא היה ממש בזמן המצוקה בא"י תחת ממשלת אדריינוס שגזר על לימוד התורה ועל עמודי הדת כמו שבת ומילה. והיה ר' מתיא ברומי בלי ספק ג"כ מן הנסתרים מחמת המלך. ובשלפי השמר בעת החלו החכמים בא"י לחדש הישיבות, יסד גם הוא ישיבתו ברומי, אך אחריו לא נשאר עוד שם שום חכם

מפורסם. — ובבבל (ע"ש) לא היתה שם ישיבה בכל משך הזמן הארוך מן אנשי בנה"ג עד רבי, כי כל החכמים אשר הלכו משם ללמוד תורה לא"י, נשארו בא"י ולא שבו. ולא ערב שום חכם את לבו לשוב לבבל וליסד שם ישיבה בזמן יספחו הישיבות בא"י, והנשיאים וחכמי א"י לא היו מסכימים על זה, ולא היו מניחים להאציל מהוד ארץ הקדושה על ארץ אחרת. וגם היה הפחד גדול כל תרבה עוד יותר המחלוקת בהלכות אשר רבתה כבר בא"י מימי הזוגות ולהלאה. ורק במקום החכמים הרבים אשר בארץ ישראל יכלו לחקור בכל דין ולהלך אחרי הרוב, ועתה אם יתסדו עוד ישיבות בארץ חדשה, מי יכריע שם אם תבא איזה מחלוקת גם על גוף הקבלה, זה יאמר שמעתי כך מפלוני וזה יאמר שמעתי כך מפלוני. אולם אחרי מות הקיסר אנטונינוס ידירו של רבינו הקדוש ונתחדשו המצוקות בא"י ע"י הקיסר קומודוס בן אנטונינוס, וראו הגדולים ובראשם רבינו הקדוש, כי יכבד יותר ויותר עול הגלות עד שאם יונבל הלימוד על א"י בלבד, תוכל התורה להשתכח ח"ו באחרית, וכאשר נראה מאשר צוה כבר רבי לתלמידיו כל ילמדו תורה בשוק (ע' למעלה אות י"א) — ומצורף לזה כבר השלים רבי סדר המשניות וכל תלמידיו למדו את הסדר ההוא בשפה אחת ודברים אחדים, וידעו ברור על מה ההכרעה על כל דין שיבא לפניהם, כי נתאספו במשניות ההן כל שמות החכמים החולקים וגם ההלכה כדברי מי, וחדל הפחד מהרבות המחלוקות אם הצמח ישיבה בארץ אחרת; אז הסכימו לתת רשות לחכמים הראויים לה, ולהניחם כי ילכו לבבל ליסד שם ישיבות והוראות. כפי המשניות אשר למדו בישיבת רבי, ואז השתדל ר' חייא הבבלי אצל רבי בעבור בן אחיו רבה בר חנא ובן אחותו רבי, שיתן להם רשות להורות ולרין בבבל ארץ מולדתו של ר' חייא (סנהדרין ה' א'). וזה היה בסוף ימי רבי כשנתים לפני מותו. וככל זה ר' חייא בעצמו שהיה מכבד לא רצה לשוב שמה עוד. —

ומזה נראה ג"כ מעלה חדשה בתכופת רבינו הקדוש, אשר

עיקר מנמתו בחייו להחזיק ולתמיד לימוד תורה שבע"פ כל ימוש עוד. נראה כבר ביסודו סדר המשניות על נכון ובקצו שם כל האומרים והמאמרים עד ימיו על כל ענין וענין. ואחרי השלימו סדר זה רצה עוד לגדור פרץ, פן יקום מלך חדש אשר לא ידע את רבינו, ויגזור גזירות חדשות כמו אדריינוס מלפנים, וירתבטלו הישיבות ח"ו וישתכחו עוד המשניות עם כל סידורן ומלאכת חיבורן, ולזה הסכים לתת חלק בלימוד ההוא גם ליושבי בבל, אשר לא עליהם משלו מלכים אכזרים כמו על איי. עיי תלמידיו אשר יסעו שמה עם סדר המשניות שלו ועם דרך לימודו הכרוד ונוח לקבל — את אשר לא עשה עוד שום חכם ונשיא מלפניו. — יאתה איפא התודה רק לנפשו המהורה, כי ההשגחה הנפלאה על עם ישראל בחרה איתו לציר נאמן וחכם. ורק על ידו נתקיימה תורה המסורה בידינו עוד היום. כי אשר פחד בא באחרית, ערי הישיבות בא"י נשרפו מידי הרומיים, וחכמיהן הלכו לארץ בבל אשר שם נפרץ כבר הלימוד מימות רבי, ונתקיים כמה מאות שנים עד סוף המאה השמינית לאלף החמישי. וזמן רב מקודם לזה נתפשט משם לשאר ארצות ובהן גם לא"י ולאיטליא, ומשם לאפריקה ואספטיא, ומאיטליא עוד אח"כ לצרפת ואשכנז ומשם לארצות המזרחיות והצפוניות של איברופא.

(טו) ומה מאד היה יקר בעיני רז"ל עוד השכונה בא"י מצד עצמה. וסיפור אחד נביא לדוגמא: מעשה ברי' יהודה בן בתירא ורי' מתיא בן חרש ורי' חנניה בן אחי ר' יהושע ורי' יונתן שהיו יוצאים לחו"ל והגיעו לסלמוס (ע"ש) וזכרו את איי זקפו עיניהם וזלגו דמעותיהם וקרעו בגדיהם וקראו המקרא הזה וירשת אותם וישבת בארצם [ר"ל שחשבו כי וישבת בארצם היא מצות עשה על כל הזמנים] וחזרו ובאו למקומם ואמרו ישיבת א"י שקולה כנגד כל המצות שכתורה. ובן מעשה ברי' אלעזר בן שמוע ורי' יוחנן הסנדלר שהיו הולכים [מא"י] לנציבין ללמוד תורה אצל ר"י בן בתירא והגיעו לצידן וזכרו את א"י וזקפו את עיניהם

כוי ע"כ (ספרי פי ראה) ¹. ובירושלמי (שבת פ"א דף ג' ע"ב וסס"ג דשקלים) תאני בשם ר' מאיר כל מי שהוא קבוע בא"י

¹ הרנוצין בהערותיו על ס' המלות להרמז"ס, מונה ישיבת ח"י לדורות למלה מיוחדת צין תרי"ג מלות. והיא הרביעית אלול בתשלים מלות גשה שלו, ונניח ג"כ המאמר מספרי מעשה צרי צן בתירא וכו' ואמרו ישיבת ח"י שקולה כנגד כל המלות שצתורה, ע"כ.—ונצין בזה יותר קצרת החופשות (גיטין ח' ז' ד"ה חע"ב) דרק נושום ישוב ח"י התירו אונירה לנכרי בשבת, וזה נושום דהיא מלה גדולה יותר משאר מלות.—ונראה עוד לפרש עפ"י דברי המשנה (סוף סוטה) ונשרבו הרולחין בטלה עגלה ערומה, משבח אלעזר צן דינאי כו'. פירש"י שהרי מכירין צהן מי הרגיל להרוג ע"כ. ופירושו זה עפ"י הצריחא בגמרא (שם ו"ז ז') וכן צתוספתא (שם פ"ד) צטינוי לשון, לפי שאינה באה אלף על הספק ונשרבו הרולחין בגלוי בטלה עגלה ערומה ע"כ. ולפענ"ד כל זה הוא רק פירוש מאוחר מצד הצריחא וצמשנה לא נזכר מלת "צבלוי" שהוסיפו צצריחא. וצאמת קשה על פירוש זה שא"כ מה זה בטלה עגלה ערומה, והלא גם צינים קדמונים כשהיה הרולח כודע לא הציחו ע"ע והכחוצ אמר לא כודע מי הכהו? אונס גם אחר שרבו הרולחים אם נמלא הרוב אחד אשר לא כודע הורגו, איך יכלו הצ"ד לצטל מלה וצוארת צתורה, צמקום וצזמן הראוי, מפני שלא היו יכולין לקיים אותה צמקום וצזמן שאינו ראוי? ועוד קשה שצאמת גם צקדמוניות ליוסף מצואר כן צמימות אלעזר צן דינאי רבו הרולחים, אך צמקומות אחרים מצואר אלול ג"כ צצזמן ההוא ולהלאה עד החרבן רבו הרולחים צסתה, דהיו נקראים סיקארי, ואיך צטלו ח"כ פעמים הרבה מלות ע"ע אחרי רבו הרליחות צסתה?—אולם כפי שראינו היה אללם ישוב ח"י דצר גדול העולה על שאר המלות. והנה מלות ע"ע צעלונה שלא היתה נוהגת אלף ח"י וצצר הירדן, היתה ג"כ עיקר תכליתה תקנת הישוב ח"י והיינו להמעיע את הרולחים ע"י האיוונים ההם, כי אחרי הפרסום והחקירה יפחדו פניודעו ויוכרו וילא לאור נשפטם ונעשיהם אשר עשו צמחשך

ואוכל חוליו במהרה ומדבר בלהק וקורא את שמע בבוקר ובערב
 יהא מבושר שהוא מנוחלי העיה"ב ע"כ. וכן אמר ר' יוחנן ג'

וצפתר¹) וידוע כי נוקם העריפה נשאר שנונה ככתוב צתורה וכפי דברי
 רבי זירושלני (קט"ז פ"ט ה"ה) ליקור החרישה וזריעה היה צחיפת
 נוקם העריפה חויישיה חנה. ועתה אם רבו הרולחים צפתר והיו
 נאקדים ע"י הרצה וקוונות כל אחד חושיס חנה, היה הפחד גדול
 פן תשאה הארץ שנומה, ויאסר הרצה וכן יסוב ח"י, והוא שקול כנגד
 כל הנולות שצתורה, והנולות של ע"ע אשר פצחה ומכליתה היתה

1) לריך חולי להסיף: כמי"ש הרמז"ס צאמרו: וא"ל על הרוב
 עם המקרה וליחת הזקנים והעוונדים ולקחת העגלה שלא ירבו דברי
 בני אדם וחולי בפרסום הענין יודע הפורג... ויחזק זה הענין צהיות
 הנקום אשר הערף צו העגלה לא יעצד צו ולא יזרע לעולם, שנעל הארץ
 יעשה כל הצולה ויהקור עד שיודע הפורג כדי שלא הערף העגלה ולא
 האסר חלכנו לעולם (מ"י ג, צ) וחולי יהיה צוה הרון לקויית חוקי,
 החמורה צ"צ (כ"צ ע"צ ד"ה צדליכא) שלזה חוייסיס העיר הקרובה אם
 חין צה צ"ד והולכין לאהרת שיש צה צ"ד לחען תה פרכוס יחזר גדול
 לעריפה וצוה יצואו חל החכלית המכוון. — וצצירוש המשנה והצרייהא נשכנו
 הרולחים ה"י נראה פשוע ע"י מה דחיתא צנשנה שם: כולל סמוך לקשר
 או לעיר שרצה נכרים... לא היו עורסיס ונשורס צגוני (נ"ה ע"צ)
 דכתיב כי ימלא יעושה צדשי ומשכנו הרולחים והחללים מלוייס קריי צי
 כי ימלא פרט לנולוי. ועוד יש לפרש שעל ידי רוב הרליחות צבלוי היו חנייד
 כוללים צני אדם רואים ויודעים הרליחה חלל שיראו לנשס להעיד והרי
 סקיי (שם ח"ד ע"צ) חיי אחד צקוף העולם ה"י יודע מי הכהו לא היו
 עורסיס. — ואם נשים לצ על מהלך העתיס ההס חולי כחליע שלא ה"י
 אשפר לערוף משי שהזקנים יראו נעשות זאת, כי הכה הנושלת (הקניאס
 והסיקרייס) היו רואים ההרוביס כהרובי צ"ד והנשיח רשצ"ג גם הוא ה"י
 מנעלי צריחס כאשר קטר יוסף צן ונחזיהו. — וצ"צ חירולו על קושיה הר"ש
 מקינן חולי יש לדון עוד, כי לפי דעתו לא מלאנו דוגמא שיהא חלאו נעקר
 מפחה המעשה מכל וכל. חלל ידועה הפלוגתא ח"י עומאה הו פרה ח"י
 ד חויי צצורה. וכל עשה דוחס ל"ה לא הוהר חלאו ורק צדון שלצנינו
 ה"י נעקר חלאו עקירה גמונה.

הערת הרה"ה ליבוש לעף במכתמי להנאין ש"ד ו"ל הנדפס בהשחר חלק ב' היצרת ט' ו"י

מנוחלי העוה"ב הדר בארץ ישראל והמגדל בניו לתלמוד תורה והטבריל על היין במו"ש (פסחים ק"ג א'). וכעין זה נמצא לר' יוחנן במקום אחר (כתובות קי"א ב') כל המהלך ד' אמות בא"י

חקקה לקיום היסוד, הימה יכולה להיות עוד קלקלה גדולה לישוב ולכן ערצו את כפסס לצטל מזהו של ע"ע צצציל המולה הגדולה של ישיבת ארץ ישראל.

ועפ"ז נדע ג"כ תירוץ נכון על הקושיא הנפורסמת שנוציה הר"ש מקינין בסוף ספרו כריתות, איך אנו דשאים לחרוש ולזרוע היום צא"י, אחרי כי ערפו שם ונלפנים עגלות צאיזה תחווים ואזחנו לא נדע היום ונקומם ויש קסק על כל שדה שנוא זה הוא ואסור צחרישה וצזריעה. דאין לזנור דאזלינן צחר רוצא, דהא כל קצוע כנוחלה על ונחלה ק וע"ש תירולו שנוחדש דלא חזרינן קצוב כנוחלה על ונחלה אלא אס נודע לנו מקום הקצוע גם עתה כעו צחשע חנויות ולקחו צפנינו ואינו ידוע ונאיזה עהס, ונחל איחן לא נודע ונקומו היום לא שייך צו קצוע. והירוח זה עופרד קלת ונהא דזצחים (ע"ג צי) צצצח"י ש:נחצצו דחזרינן צהס קצוע אע"פ שהפסולים אינם נורעים, והחוס' שם ד"ה ונכצצינהו כחצו בעין סצרת הר"ש מקינין אלא שמוסיפין דרק מדאורייתא יש חילוק צקצוע צין ידוע לאינו ידוע, ונודצצן אין חילוק. ושז הוי כונו ספיקא דרצנן ולקולא דנחלה על ונחלה הוא עב"פ ספק. יעו"ש. ואכתי יש להק' א"ב לאיזה ענין אמרו רצנן כל קצוע כנוחלה על ונחלה אפילו צאינו ידוע והרי נותר מעעס ספיקא דרצנן. ועוד לאיזה ענין אמרו שם צצצח"י שנהצצו מעוס קצוע וכו' וכצז עמדו על זה — אכן לענין קושית הר"ש מקינין אין אנו לריבין לכל זה לפי דצרינו. שאס נהיה מוכרמים לאסור כל א"י צחרישה וצריעה, ודאי דאחי עשה דישיצת א"י דעדימא עוצא צשקולה כנגד כל המלות שצחורה, ודחי לא חעשה דלא יעצד ולא יזרע ואס דז"ל צצלו עשה דעגלה ערופה ונעעס העשה של ישיצ"י^ד א"י כפי שכתצנו, ושס היה האיסור של חרישה דק צחלקים ונא"י כ"ש וכ"ש כשהאיסור הוא על פני כל הארץ, דעשה דישוב ארץ ישראל דחי לא חעשה דלא יעצד כו' וזה צרור אללל.

טובטח לו שהוא בן עוה'בו). — ומפני האהבה העזה הזאת לארץ אבותינו עלו ב'כ כמה אנשים המוניים, לכר מחכמים הרבים, מכבל לאיי עד שהחלו קצת חכמים מא"י ומכבל להתרעם על זה, כי עזבו כמה את נשיהם וכניהם ככבל והלכו לא"י (גיטין ו' ב'). אולם החכמים הצדיקים בעת ביאם לגבול א"י מה מאד שמחו והראו חיבתם לאדמת קדש, כאשר ספרו מר' זירא כי נחפו לעבור את הנהר מבלי ספינה, רק אחז בכבל הקשור מקצה שפת הנהר עד קצהו, ואמר מקום אשר משה ואהרן לא הצליחו לבוא אליו מי יודע אם אצלח אנכי, ולכן היה מזהר להגיע שמה, זמרי אבא שהיה מנישק סלעים של עיר עכו העומדת על גבול א"י (סוף כתובות). והנה אלה עלו מכבל בעת היה מצב היהודים בא"י במצור ובמצוק תחת יד הרומיים. וכנגד זה ככבל מצבם טוב יותר כאשר יבואר להלאה. וכן אמר ר' נתן: לאוהבי ולשומרי מצותי אילו ישראל שהם יושבים בא"י ונותנין נפשם על המצות, מה לך יוצא ליהרג על שמלתי את בני מה לך יוצא לישרף על שקראתי בתורה ואז על ששמרתי את השבת וי"ר ר"פ ל"ב] מה לך יוצא ליצלב על שאכלתי את המצה, מה לך לוקה מאה סרגל (גייסעל) על שנמלתי את הלולב [על שעשיתי רצון אבי שבשמים, וי"ר שם], ואמר אשר הוכתי בית מאהבי מכות אילו גרמו לי ליאהב לאבי שבשמים ע"כ (מכילתא פ' יתרו). — זהנה ר"ג בעל המאמר הזה בעצמו הוא אישר עזב את כבל מקום ממשלה טובה לישראל,

(¹) אולי נכון להוסיף הסמור הנפלא צנדרים (כ"ב סוף ע"א) מטינוי תכונת הנפש בדרך ישראל (ממחנז הרה"ח ליבז לעף להגאון ש"י ז"ל הנדפס בהשסר חלק ב' סוברס ט' ו"י לר 62) וזה נוסח הפסוק כלשונו: עולא בססקיה לארעא דישראל איתלזו ליה תרין בני חזאי פהדיה קם חד שחטיה לחבריה א"ל לעולא יאת עבדי א"ל אין וסרע ליה בית השחטיה כי אתא לקמיה דר' יוחנן א"ל דלמא היו אחויקי ידי עוברי עבירה א"ל נמשך הצלת קא תמה ר' יוחנן על דהוה ליה לההוא בר חזאי בעס כל כך שהרג לחבירו הואיל דהוה בא"י. מכדי פתיב ונתן הי לך שם לב רגז בכבל כתיב א"ל הויה שעתא לא עברינן ירדנא (כשאירע אותו מעשה ולא הוינן בתחב: א"י. רש"י) העורך

ומקום גדולת ותפארת אביו שהיה ראש הגולה. והלך לארץ ישראל לקחת חלק בצרות אחיו הנדכאים והאומללים. רק ללמוד תורת ה' וכן נשאר שם זמן רב וכפי הנראה לא שב עוד. האמנם הוא דבר כן על זמנו בעת ממשלת אדריינוס וכל ימי משך נזירותו עד אנטונינוס פיוס. ואח"ז החלו מעט שנים טובות ונמשכו עד ימי רבי והיו הולכים הלוך וחסור בסוף ימיו והם ג"כ סוף ימי הקיסר קומודוס בן אנטונינוס רעו של רבי. ואז הוכפלו הצרות (סוף סוטה). כאשר בררתי כל זה (כ"ח ז' צד ר"ד ר"ה). ועוד לא חדלו גם אז כמה אמוראים מכבל ללכת לא"י. כאשר ראינו למעלה (סוף אות י"ג).

טז) ואדמת א"י היתה הביבה בעיניהם כ"כ עד כי גם הקדושים אשר מתו בבבל הוליכום אחרי מותם להקבר בא"י (ע' מ"ק כ"ה א'). והיו יוצאים מא"י לקראת הארונות לכבדם (שם). ועולא נחותא הוה מית תמן (בבבל) והתחיל לבכות לפני מותו. אמרו לו מה אתה כוכה נעלה אותך לא"י אמר להם מה יועיל לי אם נאבדה מרגלית שלי (הנשמה) באדמה טמאה, אינו דומה מי שמפליטה בחיק אמו (ארץ אבותינו) למי שמפליטה בחיק נכריה (ירושלמי סוף כלאים). רבי בר קרייא ור' אלעזר היו מטיילין ברחובות וראו ארונות שהיו באים מחו"ל לא"י. אמר רבי בר קרייא לר' אלעזר מה הועילו אילו. אני קורא עליהם נחלתי שמתם לתועבה—בחייכם—ותבואו ותטמאו את ארצי—במיתתכם.—אמר לו כיון שהן מגיעין לא"י הן נוסלין גוש עפר ומניחים על ארונם דכתיב וכפר אדמתו עמו ע"כ (שם).

יז) ובעבור כי רק מא"י יצאה תורה לכל ישראל גם זמן רב אחר הרבן הכית. שלחו עוד בני חו"ל לא"י שקלי כסף הרבה הנקבצים כל ימי הנשיאות של זרע הלל, כאשר שלחו עוד בימי הכית (ע' שקלים ספ"ג ותוספתא שם רפ"ב). והשוה לזה מה שספר יוסף בן מתתיהו (קדמוניות ס"ח דפ"ט) איך בימי הקיסר קאיוס יצאו מכבל מעות הרבה במטבעות חצאי שקל, והכסף המקובץ הונח פעמים בשתי הערים גהרדעא ונציבין ומהן הובל

לאיי—והקטריים המאוחרים שאחר החיבן, ישמו עיניהם על שילוח כסף זה. ופעם הרשו לזה גם את המדינות המערביות לאיי ופעם לקחו המעות לגנזי המלך. ויש פקודות על זה משנת ש"ס ושצ"ט למספרם (והן מימי אביי ורבא) ולחלאה. (עי' ציימשריפט פ"ד דיא וויסענשאפט דעם יודענטהומס להתכם החוקר דאקמאר צונץ מחברת ב' ס"י ח'). ונראה לענ"ד שהיה נקרא קיבוץ כסף כזה אצל ח"ל: מעות הבאות ממדינת הים. עיי' פסחים (נ', ב') ת"ר ד' פרוטות אין בהן סימן ברכה ואחת מהן מעות הבאות ממדה"י. ופירשו שם בגמרא על זה משום דלאו כל יומא מתרחיש ניסא, ופירש"י על ממדה"י, משלח ספינותיו תמיד במקום סכנה ע"כ. אמנם לפי"ז לא נוכל להבין מה שטצאנו במסכת דרך ארץ (פ"ב) ואילו שאינן מורישין לבניהם ואם מורישין לבניהם אין מורישין לבני בניהם, המשחק בקוביא ומלוה ברבית והמנדל בהמה דקה והנושא ונותן במעות שביעית ובמעות הבאות ממדה"י כו' ועליהם הכתוב אומר ישוכו רשעים לשאולה ואומר מעות לא יוכל לתקון ע"כ. ואיך ידמה זה האחרון למלוה ברבית? ונקרא גם כן רשע רק בעבור שמישלח ספינותיו בסכנה? ואחרי בא המעות כבר עברה הסכנה העוד יהיה אסור המו"מ בהם? אכן כפי דעתנו נראה הכונה שהמעות נשלח ממדה"י לא"י לחלק שם לחכמי הישיבה ולתלמידים הרבים, ואם המוליכים או המקבצים המעות במקומות אחרים לפני זמן החלוקה נשאו ונתנו בו להרוית, היה זה באמת נחשב למעשה רשע ועולה כמו המשחק בקוביא ומלוה ברבית. ועוד יותר היה סה הפחד פן בעוד לא יתחלק המעות יודע הדבר לשרי הפקידות של הרומיים, ותם לקחו כל המעות לעצמם, והענישו עוד מאד לשולחים המערביים לאיי ולכן קרא זה ג"כ מעות לא יוכל לתקון. ולפי"ז נפרש ג"כ הבריתא דפסחים, שהנושא ונותן עם מעות כזה ואעפ"י שעושה כן למובת המקבלים מ"מ אין בזה סימן ברכה. והנה נתפשה הבריתא מבלי שנצטרך לפירוש הגמרא דלאו כל יומא מתרחיש ניסא. ויש רשות בדינו לפרש גם המשנה

בדרך אחר ממה שמסרשים בתלמוד, אם רק לא ינע הפירוש לאיזה דין. — אכן פה אפשר להכניס פירושינו גם כגמרא והכוונה דלא כל יומא מתרחיש ניסא, שיבוא המעות בשלום מן המקומות אשר שם נתקבץ ושלא יקוהו המושלים אחרי יודע להם. ויתכן עוד לומר שבכוונה נקטו מעות הכאות ממדהי ולא מחו"ל, שרק לארצות המערביות לא"י קראו מרהי (ע"ש) ורק על יושביהן היתה סקירת הרומיים חזקה כל ישרחו וכן על יושבי א"י כל יקחו מהם מעות. ולא כן מעות הבאה מארצות המזרחיות מבבל ומדי, שיושביהן לא היו תחת יד הרומיים ולא השגיתו שרי הפקודות על מעות הבא משם. ואפשר היה עוד טוב בעיניהם כי בא כסף מארצות אחרות אל ארצם. וגם המקבצים והשלוחים מבבל היו אנשים בטוחים יותר ונודעים לאנשי בבל ולאנשי א"י. — ואולי נקרא האיש המוביל מעות כזה בשם שליח ציון. ע' ביצה (כ"ה ב') א"ל רב נחמן לחמא בר אדא שליח ציון (שירש"י היה רגיל לעלות לירושליב) כי סלקת להתם וכו' ובערוך גרים שלציון ופירש שליח ציון, שהיה הולך תדיר לא"י.

(יח) כבר הראינו למעלה (אות י"א) כי כל הימים אשר היו ישיבות בא"י ללמוד תורה שבע"פ, היו עיני אנשי חו"ל נשואות רק על חכמי א"י בכל עניני הוראה. ושם נתבאר כי גם בדיני ממונות היו נסמכים על האגרת הכאה מא"י באיזה דין פרטי. ונוסף פה כי איש מאנשי בבל היה יכול עוד להזמין את בעל דינו לדונו אצל חכמי א"י (ע' סנהדרין ספ"ג ותוס' שם). ושם אמרו דיני קנסות היה ובבבל לא דיינו דיני קנסות. וגם היו מתפארים חכמי א"י נגד חכמי חו"ל בדיעת דיני ממונות. ע' ירושלמי (ספ"א דב"מ) ר' חמא אבוי דר' הושעיא אמר אשלי (ר"ל טעים רעננים גדולים כמו אשלי רכבי) דיינין שבגליות, גזלי (ר"ל בני יונה רכים) דיינין שבא"י ע"כ. כלומר אילו אשר בגליות נחשבים כבר לדיינים גדולים, נחשבים בא"י כקמנים וצעירים עוד. — אמנם נראה כי בזה לא הודו להם בני בבל, ר"ל בזה לבר היינו במהלך משפט שבין אדם לחבירו, וחשבו עצמם לכקיאם

יותר כזה בעבור שעמקו יותר במשפטים מפני שהיתה להם
 תקיפות גדולה מצד הממשלה אשר הניחה לחבטי ישראל
 ולמודיהם כל הכח לרון ולהקים המשפט כאומץ ועוז וככר
 אמרו שקבלת הרשות בא"י לרון דיני ממונות הועיל רק לעיירות
 העומדות על הגבולין, ולא לכני כבל, והעירו על זה בהשכלה
 דהכא (בכבל) שבט והתם (כא"י) מחוקק. ר"ל בא"י ידעו את
 החוקים אך כח אין בידם להקים אותם כי הממשלה מנעה אותם
 ולא כן בכבל כי יש ביד הדיינים שבט ומקל להקים את הדין
 (סנהדרין ד' א' וע"ש בתוס'), ולכן ג"כ עוסקים בדיני ממונות
 יותר מבעלי א"י ועי"ז הם מנוסים ג"כ בהם יותר. ומצינו עוד
 בא"י בימי ר' שמעון בן יוחי ניטלו דיני ממונות מישראל אמר
 ר"ש בן יוחי בריך רחמנא, דלית חכים מידון (ירושלמי רס"ז
 דסנהדרין וכן ריש פ"א שם. אך שם כתוב בטעות בימי שמעון
 בן שטח והנכון כמו שהוא ריש פ"ז שם כי ני"י שמעון בן
 שטח היו עוד מלכי ישראל מן החשמונאים, וגם המלך היה כמו
 נכנע לפני שמעון בן שטח בדבר המשפט). האמנם רישב"י היה
 אומר כן בימי האבזר אדריינום והוא הגזר עוד כמה גזירות על
 דת ישראל. אולם גם בזמן מאוחר שנתכטלו הגזירות, עוד לא
 שבה התקיפות היטב לדייני ישראל לענין הקמת משפטים, ותמיד
 היו שרי הפקידים עושים כרצונם, וכמו שאמרו עוד בזמן מאוחר
 דהכא שבט והתם בא"י רק מחוקק. — אך כל זה רק בדיני ממונות
 ולא כן בעניני איסור והיתר, שבו חשבו בני כבל בעצמם את
 בני א"י לבקיאים יותר (ע' תוס' סנהדרין ד' א'). ורק המשפטים
 שנין אדם לחבירו השגיהו בכבל על מי העוסק ביותר בהם גם
 בין חבטי בכל בעצמם ופסקו הלכה כמותו נגד החולק עמו. ע'
 בבא בתרא (ס"ה א') א"ל רב נחמן לרב הונא הלכתא כוותין
 או כוותיכו א"ל הלכתא כוותיכו דמקרבייתו לבבא דריש גלותא
 דשכיחי דייני ע"כ. וכתב רשב"ם רב נחמן חתנא דבי נשיאה
 ריש גלותא (היה) רבה בר אבון הוי ורגיל במקום הדיינין דשכיחי
 דייני וראה מעשים בכל יום היאך דייני אי נמי דיני כך פירש

ר"ח ז'ל ע"כ. ויפה פריש. ונראה כי מטעם זה בעצמו הלכתא
 כרב נחמן בדיני וכרב ששת באיסורי, וכן רב נחמן נגד רב
 הונא (סדר תנאים ואמוראים). וזה בעבור שבדינים לבד היה רב
 נחמן הבקי יותר מטעם הנזכר. ואמר רב נחמן לרב ששת אנא
 דיינא ומר לאו דיינא (כתובות צ"ד ב').—ומעתה נדע היטב
 הטעם ג"כ על הלכתא כרב באיסורי וכשמואל בדיני (סתויא) ועי
 בשו"ת חות יאיר (סי' צ"ד) שכתב בטעם דברזה ולולא דמסתפינא
 אמנא בו' ודבריו אינם נראים. אולם הרא"ש (פ"ד דביק) נוגע
 כבר בקצה האמת שכתב מפני שהיה רגיל רב להעמיק ולהשכיל
 באיסורים ושמואל בדינים לכן הלכתא כמר בזה וכמר בזה ע"כ.
 אך הא גופא עדיין כמילתא בלא טעמא למה השכיל זה יותר
 באיסורים וזה בדינים? אכן כפי דברינו עולה זה לנכון מאד, רב
 בא"י לנכל ולמד כבר בישיבת רבי בא"י כל תורה שבע"פ
 ונסמך ממנו, והיה ראוי לפסוק הלכה כמיתו בכל מקום, ובפרט
 דהיה קשיש ג"כ מינה דשמואל. אלא שבדני ממונות לא היה
 יכול לדעת הרבה מהלך המשפט שלא ראה לפניו דינים הרבה
 בא"י, ולא נעזר בקיומיהם מצד הממשלה. ולא כן שמואל שהיה
 תמיד בככל, וכמעט לא עזב את הארץ מעורו כאשר הראינו
 במקום אחר (נגד הסיפור המאוחר שמואל אסיא דרבי הוה) והוה
 נקיט רשותא מבי ריש גלותא (כתובות ע"ט א') והיה עוסק הרבה
 בדיני ממונות לרון ולהקים דיניו. ונספ"א דסנהדרין דייני גולה
 שמואל וקרנא, ע"ש הנהת רי"ב. ועל מה שהבאנו למעלה מהא
 דב"ב (ס"ה א') שאמר רב הונא לרב נחמן הלכתא כוותיכו דמקרביתו
 לבבא דריש גלותא דשכיחי דייני, פ"י רשכים דקאי גם אשמואל
 דמשמיה אמר רב נחמן התם, ולכן הלכתא כשמואל בדיני גם
 נגד רב. ועיין באגרות הרמב"ם מ"ש להדיין ר' פנחס באלכסנדריהא
 שהיהודים שבערי ערלים אסילו חכם גדול שבהן אינו בקי בדינים
 שאינו רגיל בהן, שאין הערלים מניחים אותם לרון, כמו שאנו
 בדיני הקרבנות היום לפי שאין אנו עוסקים בהם ע"כ.
 (ט) עם כל עסקיהם בתורה שבע"פ, והיחידים שבהם גם

בסתרי הבריאה כמעשי בראשית ומעשי כרובה (פ"ב דחגיגה) לא היו מוזרים להם לשונות נכריות וגם מדעים. ולפני החרבן נודעים בא"י סופרים בלשון יוני, יוסף בן מתתיהו ויוספוס איש דיבון וגם אח"כ לפני חרבן ביתר היו בתי לימוד לחכמת יונית (סוף סוטה) וזה אע"פ שבזמן חישמונאים גזרו על לימוד הזה וחילקו שם בין חכמת יונית ללשון יונית שעליה לא גזרו וגם חכמת יונית התירו להם הקרובים למלכות כמו בית הנשיא והדומים להם (ע"ש). וגם אחרי חרבן ביתר נמצאו תנאים ואמוראים שהיו יודעים בלשון יוני וגם בחכמות העולם ובמשלי אייזעפוס, כמו ר' יהושע בן חנניה ור' מאיר ורבינו הקדוש ובר קפרא ור' אפס ודומיהם. וכמה דרשות נמצאו על מקראות שהיו דורשים בהם את התיבות מלשון יוני. וכמה בריתות המדברות רק על חכמות העולם, או רק על קורות הידורים (ע' ערך אגדה).

כ) שפה הנדברת היתה זו של כל העמים מאסיא המערבית, היינו לשון סורסי. ורבינו הקדוש התרעם על זה לאמר בא"י לשון סורסי למה או לה"ק או לשון יוני (סוף סוטה). וזה בעבור שהיתה לשון סורסי מורכבת מהרבה מלות יוניות וארמיות ועבריות. ויפה כתב רש"י ז"ל: סורסי קרוב ללשון ארמי ואומר אני שזה לשון גמרת ירושלמי ואו"ה קורין לה לינגווא שיריא (Lingva Siria) ע"כ. ורבי בעצמו אמר תכוסו על השה לשון סורסי הוא כאדם שאומר לחברו כוס לי מלה זה (פסחים פ"ה דף ס"א ע"א), וכן בירושלמי שם רק המאמר הוא כפי ר' יאשיה. ובעירובין (ג"ב) כמה לשונות ושיחות סוריות כפי אנשי א"י. ועוד בירושלמי (ספ"י דנדרים) ר' בא בר זוטרא אתעכיד תורגמן דרי יוחנן כחדא איתא דלא הוית חכמה מישמע סוריבטי ע"כ, ומלת סוריבטי אינה מוכנת. ומצאתי ברין על נדרים (דף ח' ע"ב) דגרים סוריסטון ובשו"ת ריב"ש (סי' ש"ע) סורסיטון ובכפתור ופרח (פ"ז דף מ"ב ע"א) גרים לשון סורסי. ונראה כי הכל הולך אל מקום אחד.

(1) ציל פרק י' וסימן הדף הוא לרמז ווייציא ובתיצאנו (ירושלים תל"ו)

והוספות טון בסוף המלה היא כמו אסמכתון עיין שם במוסף
 ומערכי לשון וערך סמכתון וסמכת. ויפה העיר בעל כפתור ופרח
 שם וז"ל: מזה יראה שהם ז"ל מדברים גיב לשון סורסי ע"כ. ואני
 מוסיף עוד כי נראה שהאשה ההיא היתה מבבל ושם היו מדברים
 לשון ארמי (עי' ערך כבל) והיה ההבדל אז גדול כ"כ בין סורסי
 לארמי עד שלא היתה הבבליית מכינה לשון סורסי שבא"י. וזה
 אני משער מן השם ר' בא בר זוטרא, שהשם העצם זוטרא וכן
 שם התאר המורה על קטנות לא נמצא בתלמוד ירושלמי ושם
 תמיד זוטא במקום זוטרא, וכן לא נמצא במדרשי מלים של
 לשון סורית, רק בתלמוד בבלי נמצא שם העצם ושם התאר
 זוטרא, וא"כ היה ר' בא מבבל, וכא"ל ללמוד בישיבת ר' יוחנן
 כמו כמה בבליים, והיה יכול להיות מתורגמן בין האשה הבבליית
 ובין ר' יוחנן (עי' כ"ח ז' צד רס"ב בהערה). ור' יוחנן יתכן שהיה
 מבין גם בלשונה אך לא היה יכול לדבר עמה בלשון ההוא
 זכן שיער הריב"ש (סי' ש"ע). — ומצינו משואל הקטן שהיה
 אומר בשעת מיתתו שמעון ושמואל לחרבא וחרוהי לקטלא
 ושאר עמא לביוזא ועקן סניאין עתידין למיתי על עמא (סוטה
 פ"מ דף מ"ח ע"ב) וכן בירושלמי (שם הי"ד) ובתוספתא (שם
 פ"ג) רק בישנוי לשונות ומוסיף שם ושם, ובלשון ארמי אמרן.
 ובירושלמי מוסיף עוד על לשון התוספתא, ולא ידעו מה אמר ע"כ
 זהכוונה נלענ"ד שאמר כל המחזה הזאת בלשון ארמי שהביאו
 עמהם הגולים מבבל ולא בלשון סורסי הנדברת, וכן באמת כל
 לשון חזיון זה הוא ארמי למבין ולא סורסי, ואולי גם עבור זה לא
 ידעו השומעים המבינים רק לשון סורסי, מה אמר. —
 והנה באמת לשון סורסי קרובה מאד ללשון ארמי כמו שהבאנו
 בשם רש"י ואעפ"כ יש כמה הבדלים ביניהם. וההבדל היותר
 גדול הוא במה שלשון סורסית כוללת הרבה מלות יוניות, ולא
 כן לשון ארמי הנדברת בבבל מזרחית הרבה לאנשי יון הדרים
 ביותר באסיא המערבית, אעפ"י שגם בה נתערבו מתי מספר
 מתיבות יוניות, ועי' עוד מן ההבדלים באוהב גד לירידי הרב החכם

הגדול מוהר"ר שד"ל נ"י מ"י צד 61 עד 99. וכל דבריו שם מושכלים
 ואמתיים. אולם בכל זה ר' יוחנן בעצמו אשר היה צריך למתורגמן
 לתרגם לשון בבליית אל סורסית. קרא ללשון 'ארמי הנקיה
 שבמקרא לשון סורסי. שכן אמר שמואל בר נחמני משמו: לא
 יהא לשון סורסי קל בעיניך, שבתורה ובנביאים ובכתובים הוא
 אומר, בתורה כתוב ויקרא לו לכן יגר שהדותא, בנביאים כדנה
 תימרון להון וגו', בכתובים וידבר הכשדים למלך ארמית ע"כ
 'ירושלמי סוטה רפ"ז ובראשית רבה פ"ד ויש לתקן בביר
 מירושלמי) ואולי האשה ההיא מבל היתה מערבת כבר גם מלות
 פרסיות בארמית, איש באו לכל עם הפרסים החדשים, ולכן
 הוצרכה למתורגמן אצל ר' יוחנן. וכן ההפך נמצא ג"כ אצל
 ר' יוחנן בעצמו, רצוני לומר שקרא ללשון הנדברת מן היהודים
 שבארץ ישראל, לשון ארמי. כי כן אבין מאמרו כל השואל
 צרכיו בלשון ארמי אין מלאכי השרת נזקקין לו שאין מלאכי
 השרת מכירין בלשון ארמי (סוטה ליג א'). ומלבד כובד הכנת
 זה המאמר על פשוטו, יבא עוד מה שנמצא במקום אחר בירושלמי
 'פ"ט דברכות) בשם ר' יודן. בשר ודם יש לו פטרון אם באת
 לו צרה אינו נכנס אצלו פתאם אלא בא ועמד לו על פתחו
 וקורא לעבדו והוא אומר איש פלוני עומד על פתח חצריך, שמא
 מכניסו ושמא מניחו, אבל הקב"ה אינו כן אם באת על אדם צרה
 לא יצווח לא למיכאל ולא לנכריאל אלא לי יצווח ואני עונה
 לו מיד הה"ד כל אישר יקרא בשם ה' ימלט ע"כ. וא"כ מה למלאכים
 בשאלת צרכים, אם האדם מצווח להקב"ה בעצמו ולא למיכאל
 וכו' ? ואין ראוי לעשות מחלוקת בין שני האמוראים האלה. אבל
 הכוונה לדעתי במאמר ר' יוחנן היא שלא רצה שישאל אדם
 צרכיו בשיחת חולין הנדברת והיא היתה אז לשון ארמי או סורסי
 רק בלה"ק הקדומה ונדברת אז מפי הש"י ונביאיו ועתה היא רק
 מיוחדת לקריאה ולתפלה. ואעפ"י שאין ראוי לאדם לבקש עז
 מכחות העליונים הקדושים, מ"מ בעת שמקדש עצמו בשעת
 התפלה ראוי לו לרבר בלשון המקודש אשר ידעו בו כל פמליא

של מעלה מאז נתנה הקדושה כי אז בא ה' וכל יְקֻדְשׁוֹ עִמּוֹ. והנה המלאכים לא שמעו מעולם שום לשון שמדברים בו בני אדם. רק לה'י' לכד בעת מתן תורה בפי הדרשות הנודעות על המקרא רכב אלפים רבותים אלפי שנאן אדני בם סיני בקדש (תהלים ס"ח). ומעתה באמרו לשון ארמי לא כיון ללשון זה לכד רק לכל לשון הנדברת בשיחת חולין. וכמבוררמה דמקשי התם אמתניתין דתנן תפלה בכל לשון מחא דר' יוחנן ורב יהודה. וזה נגד דעת היש אומרים נש"ע ('אוי'ח ס"ס ק"א) שרק לשון ארמי לכד אין מלאכי השרת נוקקין לו. ועוד קשה על יש אומרים האלה ממה שהבאנו למעלה בשם ר' יוחנן בעצמו שאמר לא יחא לשון סורסי קל בעינך כו' ומה מבוואר ההסך שר"י כיכד לשון סורסי או ארמי יותר משאר לשונות, אלא ודאי כנ"ל דנקט לשון ארמית שהיתה אז לשון ארצו, והיא סורסית. ואולי אמר הוא לשון סורסי כמו שראינו ממנו למעלה מירושלמי (רפ"ז דסוטה) דכמסדר תלמוד בבלי שינה מלה זו והעמיד ארמית שהיא הנדברת בבבלי, והיא בא עוד שנוי זה מחבור הענין שם, כי מקודם א"ר יהודה אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמית והוא היה בבלי ושפתו ארמית ומביא ראיה מהא דא"ר יוחנן כל חשואל צרכיו בלשון ארמית כו' ואעפ"י שהוא אמר סורסי, מ"מ אצל מסדר תלמוד בבלי לאחד יחשבו, בעבור שקרובים היו, רק זו שיחת חולין של הבבליים וזו שיחת חולין של בעלי א"י. ועולה יפה לפי זה התירוץ של הגמרא שם לא קשיא הא ביחיד הא בצבור, שהתפלה במקלות מעוררת ומקדשת הכוונה אעפ"י שנאמרה בלשון חול ולא כן תפלת יחיד. ונוסף לזה יש בציבור גדול, אנשים שאינם מבינים בלה"ק. ולפניהם מוכ יותר שיתפללו בלשון הנדברת מהם. אך עכ"פ מזה נראה ג"כ שרוב העם היו מבינים בא"י עוד לה"ק אעפ"י שדברו בלשון סורסית, שכן נישארה בכתי כנסיות התפלה בלח"ק שהתקינו אנשי כנסת הגדולה, וגם שמואל הקטן שתקן ביבנה ברכת ולמלשינים יסרה בלה"ק ולא בלשון סורסית. וכן כמה וכמה תפלות שתקנו תנאים ואטוראים לעצמם ונזכרות בש"ס (ברכות י"ז א' וירושלמי שם ס"ד) כלן בלח"ק ולא בארמית. ורק הקדיש נתקן בארמית וזה

לדעתי כדי שיהיו כל הצבור יכולים לענות אמן יהא שמייה רבא מכרך וכו', ואולי יש כהם מי שאינם מכינים לה'ק. אך הרוב היו מכינים, והיו גם יחידים המדברים עוד בלה"ק כאשר יבואר בסמוך. —

ונראה עוד שגם ר' יוחנן ונס רב יהודה כווננו במאמריהם נגד הסיריאנער מאמונה החדשה. אשר חיברו כבר פיוטים ותפלות בלשון סורסי שמדברים בו. ועתה אם יתפללו יהודים בלשון ההיא אולי ירחף נגד זכרונו גם הנעכד מהם.

והנה כבר ראינו מרש"י סוף סוטה ישעושה הברל קצת בין לשון ארמי לסורסית במ"ש על לשון סורסי שהוא קרוב ללשון ארמי ואומראני שזה לשון גמרת ירושלמי וכו' ור"ל כי לשון גמרת בבלי הוא ארמי. ולכן צ"ל כי רק בשמפא דלישנא כתב במקום אחר (פסחים ס"א סע"א) לשון סורסי ארמי, חכמי האמות קורין לו לינגוא סיריא ע"כ ור"ל כעין ארמי. ואני מוסיף על דברי רש"י סוף סוטה, שכעין ההברל שיש בין לשון גמרת ירושלמי ללשון גמרת בבלי, כן הוא בין לשון תרגומים בבליים לתרגומי א"י, שהתרגומים נעשו רק להבין לעם את הכתוב בתנ"ך בלשון שמדברים בו, ולכן תרגומים הבבליים נוטים יותר לארמית נקיה והם תרגום המיוחס לאונקלוס על התורה. ותרגום המיוחס ליונתן על הנביאים כאשר הראיתי במקום אחר. ותרגומי א"י נוטים יותר ללשון סורסי והם תרגומי ירושלמי על התורה, המיוחסים בטעות ליונתן, ותרגומי כתובים וביותר זהו שעל ספר משלי.

ולפענ"ד ארכה לשון סורסי בא"י זמן רב עוד אחרי חתימת תלמוד ירושלמי שכן המסורה נכתבת בלשון ההיא בטבריה, ושמות הטעמים והנקודות שנתחדשו שמה נוטים יותר ללשון סורסי מלארמי. ויש ראיות על כל זה.

ויש להעיר כי היו עוד יחידים בימי התנאים אשר שמרו להם סגולה הנחמדה היא שפה הקדושה ודכרו בה ג"כ בין אדם לחבירו, אעפ"י שההמון דברו כבר בלשון סורסי וכן חנכו את בניהם לרבר בלה"ק. וכבר שמענו למעלה (אות ט"ו) דברי ר'

מאיר כל מי שקבוע בא"י ומדבר בלהיק וכו' יהא מבושר שבין עוה"ב הוא. וכספרי (פ' עקב) ולמדתם אותם את בניכם לדבר במסכאן אמרו כשהתינוק מתחיל לדבר אביו מדבר עמו בלהיק ומלמדו תורה, ואם אין מדבר עמו בלשון הקדש ומלמדו תורה ראוי לו כאילו קוברו שנאמר ולמדתם אותם את בניכם [לדבר במס] למען ירבו ימיכם וימי בניכם, ואם לא למען יקצרון ימיכם וימי בניכם ע"כ. ולפענ"ד נראה כי ע"י אורך הזמן של שיחת להיק בפי היחידים נשארו לנו עוד איזה מלות עבריות ישנות, במשניות, שלא באו בתנ"ך. (ע"י תולדות רבינו נתן הערה ה').

כא) מצב ישראל תחת יד הרומיים היה רע מאד, כי הכבידו הגסים עליהם וגם עול השעבוד היה קשה. ורק מעט זמני ריווח היו נוצצים להם כחשך האורך כמה מאות שנים היינו איזה שנים לפני חרבן ביתה, ואיזה שנים בימות רבינו הקדוש, ומעת מיתו הוכפלו הצרות (סוף סומה). וכבר שמענו (אות י"ד) מאמר ר' נתן שבא מבבל לא"י וראה ההבדל הגדול בין מצב אחיו בארצו ובין מצבם בא"י, ואמר לאוהבי ולשימרי מצותי אילו ישראל שהם יושבים בא"י ונותנין נפשם על המצות מה לך יוצא ליהרג על שמלתי את בני כוי. הנה הוא דובר כן על זמנו עת טמשלת אדריינוס אשר גזר גזירות על הדת. אכן מצינו מהזמן אחרי מות רבי ציור חזק ממצב הרע של ישראל, אצל ריש לקיש שהעמיד המקרא (עמוס ה') כאשר ינוס איש מפני הארי ופגעו הדוב וגו' על זמנו ואמר בא ואראך דוגמתו בעוה"ז. כומן שאדם יוצא לשדה ופגע בו סנטר (מודד השדות מצד הממשלה) דומה כמי שפגע בו ארי, נכנס לעיר פגע בו נבאי (של מס המלך) דומה כמי שפגעו דובי, נכנס לביתו ומצא בניו ובנותיו מוטלין ברעב דומה כמי שנישכו נחש (סנהדרין צ"ח ב'). ובמדרש אסתר (פ"א) אמר ג"כ ריש לקיש נוח להם לבריות להגדיל להן כנפים ולפרוח באויר ואל ימסרו וישתעבדו תחת יד מלך חנף. ונכ"ר (פ"כ) אר"א ב"ר שמעון נוח לו לאדם לגדל לגיון של זיתים בגליל ולא לגדל תינוק אחד בא"י ועוד

שם, א"ר יצחק ואכלת את כל עשב השדה על הדורות הללו
 הוא אומר שאדם משליף שדהו ואוכל עד שהוא עשב. וביותר
 רכו המצוקות מימות הקיסר קונסטנטינוס ולהלאה והמעם נודע.
 ולפלא גדול הוא א"ך יכלו עוד להחזיק ישיבות בלימוד
 תורה שבע"פ בעתים רעות כאלה, אכן במשך הזמן עת הכניד
 עול הגלות יותר ויותר, החל לימוד התורה להתרפות מעט מעט.
 עד כי נתבטלו הישיבות. עי' מדרש שה"ש (פ' כי חולת אהבה אני)
 א"ר לוי לשעבר היתה הפרוטה מצויה והיה אדם מתאוה לשמוע
 דבר משנה הלכה ותלמוד ועכשיו שאין הפרוטה מצוייה וביותר
 שהם חולים מן הישעבוד אין מבקשים לשמוע אלא דברי ברכות
 ונחמות ע"כ. וברכות ונחמות הן מיני אגדות (עי' כ"ח נ' צד
 מ"א—מ"ח). ונראה כי אחר חתימת תלמוד ירושלמי החלו לעסוק
 ביותר בדרדוקי המקראות ונקודתם ומעמיהם ותיקוני הקריאה עם
 סימניה ואז ג"כ התחלת זמן אנשי מסורה בסבריה—ולא כן מצב
 ישראל בכבל שהיה טוב יותר הרכה מזה של ארץ ישראל (עי' ערך
 בבבל). והנה ר' חייא בן דורו של רבינו הקדוש בא מכבל לא"י
 וראה ההבדל הגדול בין מצב ישראל בבבל לא"י והוא תני,
 אלקים הבין דרכה והוא ידע את מקומה (איוב כ"ח) ידע הקב"ה
 בישראל שאינן יכולים לקבל גזירות רומיים (כפי נוסחא הנכונה
 בילקיט על איוב שם) עמד והגלם לכבל (גיטין י"ז רע"א) וזה
 כעין רוח נכואה ממנו, כי ראה היטב כחכמתו אשר באחרית לא
 יקום לימוד תורה שבע"פ בא"י ולא יוכלו הישיבות להתקיים
 שמה מפני הרבות הגזירות, רק יתחדשו בכבל ע"י התלמידים
 הבאים שמה מא"י, וכאשר היה באמת זמן רב אח"כ, ולכן דרש
 בן על אלקים הבין דרכה והוא ידע את מקומה, שהקב"ה בהשגחתו
 הנפלאה על עם ישראל ועל החכמה המתפשמת מגדולי העם,
 ידע את מקומה והבין את דרכה לתת לה יד ושם בכבל, ולכ"י
 הגלה את ישראל מראש לכבל כדי שישארו שם זמן רב, ומשם
 תצא תורה אחר אשר תחדל בא"י. ומה שאמרו שם בגיטין דכתר
 דאתו חבריא לכבל היה רע יותר לישראל בכבל מא"י, היינו

רק על מעט זמן אחרי באו החכרים (בעבערין). אך עד מהרה באו עתים טובות כמקדם ונמשכו עד רבנן סבוראי, ונפסקו על ערך זמן מאה וחמשים שנה, ואח"כ הוטב המצב כל ימי הנאונים עד סופם, כארבע מאות שנה. (ע' ערך בכל וחקר).

כב) וההבדל הזה בין מצב היהודים בא"י לכבלי, הסב ג"כ הבדל בין זמן הנשואין של כל בחור מישראל. ומפורש זה לענין כנמרא (קדושין כ"ט ב') אמר רב יהודה אמר שמואל נושא אדם אשה ואח"כ לומד תורה ור' יוחנן אמר ריחים בצוארו ויעסוק בתורה (בתמיה) ולא פליגי הא לן והא להו. וע"ש ברש"י ותוס' שנדחקו לפרשו. ועפ"י דכרינו מכואר בנקל, בני ככל היה מצבם בפרנסה לא ידעו. ועול השעבוד לא הכביד עליהם כ"כ, והיו יכולים ללמוד תורה אחרי הנשואין, ולהפך לא רצו שיחיה רווק עוסק בתורה מפני הרהור עבירה, כאשר יבא בסמוך. ולכן צוו שם לישא אשה ואח"כ ללמוד תורה. לא כן בני א"י וכמאמר ר' יוחנן בביאור, ריחים בצוארו ויעסוק בתורה. שכיון שגשא אשה עול הגדול של פרנסת ביתו מוטל עליו, וגם על מס המלך הכביד ועוד השעבוד להיות משומרי העיר, כאשר קרה לר"א ברי שמעון. והנה שמואל היה בככל ור' יוחנן בא"י, ואמר סר כי אתריה ומר כי אתריה. וזהו שאמרו הא לן ותא להו, על סדר המאמרים, הא דשמואל לן הבכליים, ותא דר' יוחנן להו לבני א"י. והנפלא ששם מקודם בריתא הנשנית לרוב בא"י; ונאמר בה ת"ר ללמוד תורה ולישא אשה ילמוד תורה ואח"כ ישא אשה ואם א"א לו בלא אשה ישא אשה ואח"כ ילמוד תורה ע"כ. ונראה שבזמן הבריתא לא גדלה עוד כ"כ המצוקה, ובכל זה יעצו ללמוד תורה מקודם, רק אם א"א לו בלא אשה, והינו מטעם שנכתוב בסמוך. —ועתה נראה איך היו נוהגים באמת בענין זה בא"י ובכבלי, ונמצא כי כן היה כפי אשר צוו רבותיהם בשתי הארצות. והנה אמרו באבות (ספ"ה) בן שמנה עשרה לחופת. אולם זה רק רשימת הזמן באיזה עת מימי החיים ראוי אדם לחופה אם לא יעמדו נגדו מונעים, אך לא הודעת המנהג מתי היו נושאים נשים.

וגם בעת שנשנית משנה זו מיהודה בן תימא עוד לא היה רע כי מצב הפרנסה ועול השעבוד. אכן מצינו במדרש שה'ש (פ' בטנן ערמת חטים) א"ר לוי (והוא בעל הדרשות בימי הזקנה של ר' יוחנן) בנוהג שכעילם אדם נושא אשה בן שלשים שנה או ארבעים שנה כו' י"ב, והנה זה כא"י וכנגד זה בכלל מצינו (קדושין כ"ט) אמר רב הונא (והוא בכלל) בן עשרים שנה ולא נשא אשה כל ימיו בהרהור עבירה [האמנם מביא שם גם בשם תנא דבי ר' ישמעאל עד כי שנה יושב הקביה ומצפה לאדם מתי ישא אשה פיון שהגיע כ' ולא נשא אומר תיפח עצמותיו ע"כ. ור' ישמעאל כא"י. אך זה נאמר בהכרח בזמן הקצר לפני חורבן ביתר, שהיה המצב טוב, וזה כרי שלא יסתור באמר אחר של ר' ישמעאל בעצמו—וגם אם הוא אחר יקשה ממנו—מיום שפשטה מלכות שנזרת עלינו גזירות קשות ומכמלת ממנו תורה ומצות כו' דין הוא שנזזר על עצמינו שלא לישא אשה ולהוליד בנים ונמצא זרעו של אברהם כלה טאליה אלא הנח להם לישראל מוטב שיהיו שוגגים ואל יהו מזידין (ספ"ג דביב)]. אמר רב חסדא האי דעדיפנא מחברי דנסיבנא בשיתסר ואי הוי נסיבנא בארביסר הוה אמינא לשטן גירא בעיניך ע"כ.— ואחר כל אלה מצאתי בערוך (ערך רחום כ') וז"ל פירוש הא לן לכני בכל דאית להון נכסים ושדות וספק בירם לעשות תרויהו נושא ואח"כ לומר והא להו לבני א"י דלית להו שדות ומזונות מרווחים ודאי אשה ריחים בצוארו ע"כ. והנה זה כדברינו אך לא כיכ כביאור ובראיות. ויש להתפלל על שלא הביאו מפרשי הש"ס ולא רשמו המגיהים האחרונים את הפירוש האמתי הזה מבעל הערוך.

כג) ומן האמור, אילי נבין יותר מה שאמרו 'גדרים פ"א (אי) שלחו מתם הזהרו בערבוביתא הזהרו בחבורה, הזהרו בכני עניים שמהם תצא תורה כו' ומפני מה אין מצוין תלמידי חכמים יוצאין מכניהם ת"ח אמר רב יוסף כו' רבינא אמר שלא ברכו בתורה תחלה. ע"כ. וכבר פירשתי על המאמר הנפלא הזה פירוש אמתי שהכוונה שבמנהג שמברכ"י לבי הנולה שיכנס

לתורה ולחופה ולמעשים טובים, לא הקדימו הם בכרכה זו את התורה תחלה, והראו בזה שלא היה חשוב לימוד התורה כעניניהם ולכן נענשו במדה כנגד מדה שלא היו להם בנים ת"ח (עי' כרם חמד ג' צד ט"ד—ט"ה). והנה זה המנהג שאמרתי מבואר בכריתא (ספ"ט דשבת) המל אומר על המילה כו' העומדים אומרים בשם שנכנס לברית כך יכנס לתורה ולחופה ולמע"ט ע"כ. ועתה אוסיף שלמענ"ד השאלה מפני מה אין מצויין ת"ח יוצאים מבניהם ת"ח היא רק על ת"ח שבבבל, ויש ראיות כי בא"י היו מצויין שלשלאות של דורות ת"ח עד שלישים ורבעים. ובבבל מצינו רב יוסף צם ק"פ תעניות שלא תמוש התורה מפיו ומפי זרעו זרעו זרעו י"ב ס"ה סע"א) וזה רק מפני שראה בארצו רוב ת"ח אין זרעם ת"ח. וכן כל התירוצים שם על שאלה זו, יתקנו רק בבבל ששם היו ת"ח מתגדרים על הציבור וקרו לאנשי חמרי, ולא כי בא"י כי החכמים היו שם ענוים מאד. וכבר אמרו תא חזי מה בין תקיפי דארעא דישאל לחסידי דבבל (עי' תענית כ"ג ב' מגלה כ"ח ב' חולין קכ"ב א'). ועוד מה ששלחו מתם לבבל הזהרו מבני עניים שמהם תצא תורה כווננו ג"כ, כי מת"ח לא תצא תורה עפ"י רוב בבבל, ועניים ר"ל עניים בכל ענין. והת"ח הנדולים וביחוד ראשי הישיבות לרוב לא היו עניים יש. ולכן תחבר היטב אל שליהות זו מתם, השאלה ומפני מה אין מצויין ת"ח יוצאין מבניהם ת"ח. ואמרו עוד (שבת קמ"ה ב') מפני מה ת"ח שבבבל מצויינין (מציינים עצמם בלבושים נאים רש"י). ומעתה זה התירוץ שלא ברכו בתורה תחלה מוסב ג"כ רק על בני בבל, ומה נראה כי בא"י ברכו בתורה תחלה לבן הנולד, וכפי הכריתא הנזכרת, וזה בעצמו צריך טעם. ועפ"י מה שהראינו (אות כ"א) נאמר שכבר ראינו שבבבל היו מקפידים על פנוי שלא ילמוד תורה קודם שנושא אשה מפני הרהור עבירה. וכמו שאמר רב חמדא אי הוי נסיבנא בארכיסר כו', והיו ממהרים ג"כ הנשואין בשביל זה כדי שיוכל ללמוד תורה בריוח ובלי הרהור עבירה. ולכן גם בכרכת התורה היו מהפכים הסדר עדין י"ך יבנז לחפה ולתורה

ולמעמי'. ובכל זה הקפידו החכמים על המנהג הזה שראוי עכ"ם לכבד את התורה בכל ענין ולהקדימה בכל ברכה, ועשו אותו המנהג הרע לאחר את התורה בכרכת הנולד, לסכת העגש שלא יהיה הבן ת"ה מרה כנגד מרה ודבר זה מושכל וראוי להתקבל, אף אם נראה קצת דרך חידור.

כד) ואחרי ההבדל הזה בין זמן הנשואין של א"י ובבלי, נדע ג"כ שעי"ז פרו ורבו היהודים בבבל יותר ונתרכו הקהלות ובא"י הלכו הלוך וחסור. וזה ממש כעין ההבדל שהיה בימינו בין קצת קהלות אשכנז לקהלות סולניא, שבאשכנז הכבירו שרי הסקודות מאד את נישואי בחור מישראל וכן העמיסו עליו עול גדול אחר הנשואין, ולכן לרוב נתאחר ג"כ זמן הנשואין. והישיבות באשכנז היו מלאות מכחורים בני כיה ובני שלשים שנה ויותר, ועי"ז נתמעטו הקהלות יותר ויותר. ולא כן בסולניא שנושואין לרוב בימי נערותם וכן ירבו וכן יסרוצו, יברכם ה'. ובסולניא היו לומדים הרבה אחר הנשואין, ובל זה היו בימי נעורי. ועתה בימים האלה, נתמעטו הישיבות והלמוד בעונינו, באשכנז קודם הנשואים ולסולניא גם אחר הנשואים, והמעטים ידועים לבוחן רוח הזמן וקורותיו.

כה) נמצאו עוד הבדלים בין מנהגי אנשי א"י למנהגי אנשי בבלי. כמו במערכא לא קסדי אזוגי (פסחים ק"ב). ובכלל נראה כי בתלמוד ירושלמי לא נמצאו כל כך סגולות בלתי טבעיות ולחשים כמו בתלמוד בבלי באיזה מקומות דסים שלמים (ישבת ס"ו ב' עד ס"ז ב' וק"ט ב' עד ק"י סע"ב, פסחים ק"א א' עד ק"ב סע"ב ורפ"ז דגיטין). ובזה נכר כבר כח הדיעות של חרומיים בספרי מליצותיהם אשר קצת ממשורריהם ונבונהו שחקו על דמיונות כאלה. וכנגד זה באהבת אדם בכלל נראה ההפך בין אחבי אשר בא"י לאשר בבבלי. וזה מרוב הרדיפות וכבוד עול של שרי הסקודות מהרומיים בא"י כאשר נכתוב (אות כ"ו).—וביותר היו הבדלים בדרכי התפילה ונוסחאות שלהם. וגם בקריאת התורה היו קהלות בא"י המסיימים את התורה לשלש שנים (מגילה כ"ט ב'), והן הן אשר בעבור המנהג

הזה חלקו ג"כ כמה פסוקים בתורה לשלשה חלקים 'קדושין ל' א'. כאשר הראיתי זה במקום מיוחד (ע' בכורי הישנה לשנת תר"ד דפוס אמשטרדם מכתב ד') ורבינו ישעיה הוקן (בפירושו לתענית) הראה כי היה לבני א"י רק י"ח ברכות ולא כמו בבבל י"ט, כי היתה חסרה אצלם ברכת את צמח, שכללו אותה בברכת ולירושלים עירך וסיימו אלקי דוד וכונה ירושלים. ונראה הטעם שלא רצו בכבל להשמיט ברכת את צמח לכבוד משפחת דוד הנמצאה בכבל זמן רב מעת זרובבל עד אחר שנת ה' אלפים וממנה היו תמיד ראשי הגולה (ע' ערך בבבל). וכן הראיתי באיזה מקומות שבני א"י אמרו כמו הספרדיים בקיץ משיב הרוח ומוריד המל, וכן בברכת השנים הזכירו מל בקיץ, ולא כן בבבל. והבדל זה יסודו לפי דעתי כמצב הארץ אל השמש. בבבל לא היה עוד מל בתחלת ימי הקיץ או האביב בעת שמשפטיקים לאמר משיב הרוח ומוריד הגשם. ולא כן בא"י שבעת האביב כבר מל על כל הצמחים. וכל אלה המנהגים באו מא"י לאיטליא בימי הקרטונים. ונראה ההבדל בין מנהג איטליא לאשכנז וצרפת בענין הזכרת מל בקיץ, יסודו ג"כ כמצב הארץ אל השמש, ממש כמו בין א"י לבבל. שבאיטליא גיכ מתחיל המל כבר בעת האביב ולא כן באשכנז וצרפת הצפוניים, וכנגד זה בסוף הקיץ יקדים הקור בא"י ובאיטליא, ולא כן בבבל וצרפת. ולכן אומרים עוד בתחלת החורף ותן מל ומטר לכרכה. וכיון שאומרים אותו בתחלה, אינן מהסיקים עוד, עד סוף ימי החורף שאינם אומרים עוד מטר, משמיטים גיכ מל. והקליר שהיה איטלקי בלי ספק נהג בכל אלה הנוסחאות, כאשר זכרתי ואזכור איה"ש במקום אחר. ועיד 'במסכת סיפורים פ"י היז) ואין אומרים קדיש וברכו פחות מעשרה רבותינו שכמעט אומרים בשבעה. ועוד יש (פייג ה"י) זה אחר ממחלוקת בני מזרח ומערב שבני מזרח עינים אותו (נאמן אתה הוא אלקינו כברכת מפטיר) בישיבה ובני מערב בעמידה ע"כ. הגאונים העמידו עוד כמה חלוקים בין בני בבלי לבני א"י (ע' שו"ת הגאונים הנקראות שערי צדק. בכמה מקומות. וסוף ס ים של שלמה על בבא קמא.

(כו) ובעבור המצוקות ורדיפות מצד הממשלה, והישנאה אשר מן העמים ביחוד מימות הקיסר קונסטנטינוס ואילך, לא יפלא אם לא נמצא בא"י אהבת העמים אצל אחינו, ובכל זה נמצאו עוד מאמרים נפלאים ליחידים, המורים על מדת סבלנות שלהם וטוהר רוחם, כי עם כל הגזירות ועול הגלות עליהם, עוד לא חדלו מלהשכיל וללמד לעם טוב לב נגד כל איש יהיה מאיזה עם שיהיה. וכנגד ר' שמעון בן יוחאי הנדרף מאד בעת ממשלת המרצח אדריינוס, והיה נחבא זמן רב במצרה ונמצאו לו בעבור זה מאמרים מורים אנחות לבו על אכזריות הרומיים, נמצא ר' יהודה בן דורו שאמר כמה גאים מצשיהם של אומה זו, תקנו שוקים תקנו נשרים, תקנו מרחצאות (שבת ל"ג ב') וכדומה ימצאון עוד מאמרים כאלה מתנאים. ור' יוחנן שהיה חי אחרי מות רבי כוזמן שהוכסלו הצרות דרש בכל זה תשב באחיק תדבר בכך אמך תתן דופי אם הרגלת לדבר באחיק שאינו בן אומתך סוף באחיק שהוא בן אומתך תתן דופי (דברים רבה פ"ו). ובתנחומא (פ' פקודי) נמצא כעין דרש זה לר' יהושע בן לוי. וגם הוא היה אוהב אדם מכל עם, ועוד אמר ר' יוחנן כל האומר דבר חכמה אפילו באו"ה נקרא חכם (מגילה ט"ז א'). אמנם בכבל אשר לא היה רע מצבם כי מצד הממשלה, נמצא גם התחדשות מר"ל בהוראות, מה שאסרו בכריתא במו"ט עם העמים התיירו להם האמוראים בבבל, ורב אשי המתחיל בסידור תלמוד בבלי, אמר על הא דתנו רבנן אין מוכרין להן תריסין ואמר רב אדא בר אהבה אין מוכרין להן עששיות של ברזל דחלשי מינייהו כלי ז"ן, והאידינא דקא מזבנינן, לפרסאי דמנני עילוון (ע"ז ט"ז א'). וכן על מכירת בהמה נסה שאסרו חכמים הראשינים משים חשש שאלה למלאכה בשבת, אמר רב אשי כל היכא דאיכא למיתלי (רל"ז ז"מ זכנה) תלינן (שם י"ד ב') וכהנה רבות לאמוראי בכל.

(כז) מצב הקהלות והישיבות בינן לבין עצמן וכינן לבין הממשלה היה מזמן החרבן ואילך עדין, הנשיא נתמנה מרוב חכמי הישיבה, ושרי הרומיים לא פקדו על זה ולא התערבו בבחירה זו.

כאשר נראה ממה שמינו חכמי הישיבה בביהמ"ד פתאם את ר"א בן עזריה במקום רבן גמליאל, אעפ"י שר"ג היה כבר דור חמשי לנשיאים מזרע הלל, האמנם החזירו לו אח"כ את הנשיאות ולראב"ע נשאר רק איזה התמנות על שכת שלשית, אחרי שתי שבתות לנשיא (ברכות כ"ז, כ"ח), ומאז והלאה לא נפסקה עוד ישלשלת הנשיאים מזרע הלל, עד הנשיא האחרון ר' גמליאל. — והנשיא היה עמו חכם (ע"ש) להורות איסור והיתר, ואב"ד (ע"ש) לדיני ממונות, והם על הזקנים שהיו במקום סנהדרין בזמן קדום והנשיא לראש על כלם וכן על כל הרבנים והמורים בכל קהלה. וגם בין היהודים הדרים בחו"ל היה לנשיא יד ושם, ע"י הסמיכה שהיתה רק בא"י. וע"י עיבור השנים וקביעות המועדים, אשר יצאה רק ממנו. ובכל זה לא נוכל לחשוב כי היה הנשיא מושל בכל עניני היהודים כרצונו והיה כמו נסיך בפני עצמו העומד רק תחת ממשלת מלך רומי. לא כן שרי הפקודות של הרומיים בא"י עשו הרבה כרצונם, הכבידו המסים, וגם כדכרים שבין אנשים פרמיים התערבו כפעם בפעם, ולא הניחו לנשיא או למורים לשפוט כפי חוקי דתם, כאשר הראינו למעלה (אות י"ד). — ולמעלה ממנו הרבה היה מצב ראש הגולה בבבל, כי הוא היה ממש כמו נסיך בפני עצמו. וגם דיני נפשות היו בידו אם רצה לשפוט כרצונו (ע' ערך בבל וריש גולה). אולם כנחינת הכבוד והיקר לא חשבו הקסרים מתת לכל נשיא חלק רב ממנו, באגרותם ובמדרותם עמהם, כאשר ידענו מאנטונינוס ורבי. ולר' הלל ב"ר יהודה הנשיא כתב הקיסר יוליאנוס בשם הכבוד אדעלפיהוס, אח בלשון יוני. וכבר אמרנו ג"כ (אות י"א) כי הספק הישיבות ולימוד התורה בכלל היה בא"י בשנת ד"א קייב ליצירה והוא שנ"ב לנוצרים. ואז נשרפו ערי הישיבות סבריה ולוד מיד הרומיים, ובזמן קצר אח"כ נתחבר תלמוד ירושלמי (ע' ערך תלמוד). ומאז והלאה לא נשמע עוד מפעל רב מהיהודים שמה זמן רב מאד עד דורו של הר"י כי רב ורלב"ח, ערך שנת ה"א ר"נ, זולת בדבר דקדוקי התיבות והנקודות והמסורות לתנ"ך, שעסקו בהם עוד במטריה בזמן הגאונים.

ב. נחל מצרים *).

נחל מצרים האמור בנבולי ארץ ישראל טעור דרונית
 טערבית (במדבר ל"ד ה"ז) ברור הוא כי איננו הנילוס רק נחל
 קטן לדרומה של ארץ יהודה ונקרא נ"כ "ישחור" (יהושע י"ג ג')
 וגם "נהר מצרים" (בראשית ט"ו י"ח) וזה דעת המחקרי ארץ
 מלח "נחל מצרים" והביאור (במדבר ל"ד ה') בשם הכפתורופרה
 ג' סעדיה גאון ז"ל, ונקרא הנחל הזה אל-אריש וכן דעת גזניוס.
 ולפי זה ארץ ישראל מתחלת באורך ממערב למזרח מן 590 מן
 פצרא וברוחב מן רחום לצפון מן 310 מצפון לקו המשווה (עקוואטאר)
 ולמטה ממעלות הנ"ל הוא חויל וכן הוא בלוחות גלילות הארץ
 מוטן עמידת בית מקדשנו.

ואם כי זה ברור אך ראיתי לבעל האיצר נחמד מפרש של
 ס' הכוזרי במאמר ג' ס' י"ד דעתו בשם הכוזרי ורש"י כי אי
 מתחלת מן הנילוס הגדול (מן קאזירא) ולדעתו ארץ הנושן וארץ
 הזועין בכלל ארץ ישראל יחשבו ולדעתו תתחיל ארץ ישראל
 מן 490 אורך מפצרא, גם ראיתי לרב גדול מומננו שכתב למשכיל
 אחד כי ארץ ישראל תחשב מן פעלוזיום 500 אורך מפצרא לכך
 דגני לבטל דעתם ולהוכיח כדעת הכוז' וסייעתו הנ"ל.

א) הנה הראכיע כתב (במדבר ל"ד ה') כי נחל מצרים
 איננו היאור וכדעת רב סעדיה גאון.

ב) רש"י בעצמו כותב (יהושע ט"ו ד') שהים הגדול הוא
 מיער מערבי של כל ארץ ישראל, וא"כ אחרי העיון בלוחות גלילות
 הארץ יוכח אשר לא נובל לומר כי מהנילוס מן קאהירא או מן
 פעלוזיום מתחלת ארץ ישראל וגם ארץ הזועין בכלל ארץ ישראל
 תחשב, כי לפי זה יהי הים התיכון גם נבול צפוני לארץ ישראל
 דהיינו לארץ הזועין, ולא נבול המערבי של כל ארץ ישראל
 בדברי רש"י שזכרנו. אלא וודאי שא"י מתחלת רק מן 52 מעלות
 אורך מן פצרא וים התיכון הוא רק לצד מערב וכמו שכתב רש"י
 וכל ארץ הזועין ולמטה מן 52 מעלות הוא חויל.

ג) מדברי הרמב"ם פ"ה מהלכות מלכים שכתב וז"ל יומותר לשכון בכל העולם חוץ מארץ מצרים מן היום הגדול עד המערכה, הנה מבואר אישר כל שלמערב. מן הים בארץ זועף וגושן הוא ארץ מצרים וכן נראה מדברי הרמב"ם פ"א טה' תרומה ח"ז ומדבריו הנמרא ביטין ז' ע"א. והנה תמיהים ישם לדברי הרמב"ם שכתב כגירסת הנמרא הנ"ל יהולך מעכו לבזיב (היינו לצפינו של ארץ ישראל) מימינו למזרח הדרך טמא משים ח"ל" עיי"ש. ומדבריו ומדברי רש"י שם נראה שעכו במזרח ארץ ישראל י"ה נגד הידוע שעכו היא במערכה של א"י כמבואר בכ"פ פ"א ובקארטען שהיא אצל הים הגדול, ונוסח התוספתא הובאה בתו"ט רפ"ו משביעית שם הגירסא נכונה. ואולי סיבר הרמב"ם שער אחרת היתה במזרח של א"י ונקראת עכו ומתתימה שלא הרגישו בזה.

והנה מה תמיהים דברי האוצר נחמד שדעתו כי ארץ הגושן סמוך לקאהירא (כמבואר במחקרי ארץ) היא ארץ ישראל ומביא דאיה מן יהושע י"א ט"ז ויקח יהושע כיום ההוא וכו' ואת כל ארץ הגושן. וסובר האו"ג שהיא גושן מצרים שסמוכה לקאהירא זמי לא ישתומם על זה? הרי ישראל ישבו בה קודם יציאתם משם והכתוב אומר (שמות י"ג י"ז) פן ינחם העם וכו' וכשמות י"ד י"ג לא תוסיפו לראותם עוד עד עולם. וכדברים י"ז ט"ז ולא תוסיפון לשוב בדרך הזה עוד. ואיך נוכל לומר שיהושע החזירם לשם? אך האמת היא כנ"ל כי נחל מצרים הוא הנחל הקטן אל-אריש והוא לדרומה של ארץ יהודה. ומה שכתב רש"י במדבר ל"ד ה' שהוא הנילוס וכן כתבו התרגום יונתן והירושלמי היינו שהי' נקרא הנילוס הקטן. וכן יהושע י"ג ג' שפירש"י שהוא השיחור הוא הנילוס היינו שהיה נקרא השיחור הקטן גם הנילוס הקטן אבל ארץ גושן וארץ זועף לא הנחיל להם יהושע, וגושן האמור ביהושע י"א ט"ז איננו גושן מצרים רק מקום בדרומה של יהודה כמ"ש הרד"ק בפירושו שם והמחקרי ארץ מלת גושן עיי"ש. ומה שחביא האו"ג שם רא"י מדברי המדרש שאומר על הפסוק (יהושע י"א ט"ז) ויקח יהושע וכו' ואת כל ארץ הגושן ישה הוא גושן מצרים והיא מובלעת בחלקו של יהודה כמו שאמרו

"ויעל לקראת אביו בשנה מלמד ישיא בעליה כלפי איי וכנכות שהלך יהודה בשליחות אביו להורות לפניו זכה שיהי לחלקו ארץ גושן יהיא טובה" עכ"ל. וזה עיקר ראייתו של האו"ג כי הוא נשן מצרים. אמנם אני אומר שכוונת המדרש הזה שסובר כי בזמן שיוד יעקב אבינו למצרים היי כל חלק דרומי של ארץ יהודא וכן חלק מארץ פלשתים תחת ממשלת מצרים ונכללו אז בארץ גושן שבמצרים, אמנם במשך הרד"ו שנים לקחו הכנענים מידם זה חלק דרומי של יהודה וכן הפלשתים לקחו חלקם מיר מצרים. אך זה חלק דרומי של ארץ יהודה שלקחו הכנענים מיר מצרים נשאר עליו שם גושן של מצרים ונקרא ארץ הגושן והחלק הזה שהוא מן 52 מן פערא ולמעלה למזרח אותו הנחיל יהושע ליהודה אבל ארץ הגושן וארץ הזועץ היינו מן 49 עד 52 באורך מפערא הוא נשאר למצרים וגם לעמלק, והנה כוונת המדרש שעלה לקראת אביו בשנה הוא לדרום של ארץ יהודה שאז היי בכלל גושן אמנם פרעה הושיב את בני ישראל בקצה גושן האחר הכמוך לקאהירא גם בארץ הזועץ, אבל יהושע הכניס את ישראל לארץ כנען בחלק דרומי של יהודה שנשאר עליו משנים קדמוניות שם הגושן. כלל הדבר כי ארץ ישראל מתחלת באורך מן 52 מן פערא וכרוחב מן 31 מן העקוואטאר לצפון וכן הוא בקארטען וכל זה ברור מאד.

ג. ים האדום וארץ אדום*).

לשון הים המערבי המשתרע בינות לארצות ערב ומצרים (ואשר יחובר ע"י תעלת-זועץ עם ים התיכון) אשר פיננו יקבנו עתה בשם ים האדום" יכנה ככה"ק בשם ים סוף¹ וכו' הלכו ב"י ביבשה וכן נקרא בפי המתרגם הסירי, גם אונקלוס יקבנו ככה. אמנם העמים אשר גרו בנפות הקרובות אליו כנוהו בשם ים אדום, באשר בני אדום גרו בחבל הארץ המשתרע בין ים המלח וים סוף² ובכן נקרא על שם ים אדום' וכיוצא הים האידומאני,

* להחכם יהושע לעזר נוארן בהשחר שנה הטייט צד 365

1) ויקרא ים סוף מלשון יקנה וסוף קמל"י על אדות הסוף הנמצא על שפתו.

2) והיא חבל הארץ אח"כ נקראת בימי ימינו בשם Arabia Petraea

כאשר נכנה הימים המשתרעים על פני חפי המחזות פאמפיליה ומהיררעניה ועוד אחרים כשמות הנפות האל.

אמנם ברבות הימים העתיקו היונים את השם הלז ר"ל "ים אדום" אשר קבלוהו מהצורים, משפת כנען לשפתם. ותחת אשר היה למו להניח את שם העצם הפרטי "אדום" כמו שהוא, ולהעתיק אך את השם העצם הכללי "ים" לשפתם, שגו ברואה וידמו כי "אדום" איננו שיע"פ, כי אם תואר השם ר"ל אדמדם ויעתיקו ללשונם: ופתרונו יהים האדמדם", באשר גם אדום היא מלשון אדום, וביחוד אחרי שמצאו כתוב גם בכה"ק כי על שם האדום נקרא אדום⁽¹⁾ ומכל אלה—יצא הטעות הנזכר!

ולאמת את דברי האל, כי לא נקרא הים הלז מפי העמים הקדמונים בשם "אדום" במובן אדמומית כ"א כמושג שיע"פ אביא לי עדים כשרים ונאמנים והם שזראבא⁽²⁾ סליניוס⁽³⁾ (מעלא⁽⁴⁾ אנאטהארצידעם⁽⁵⁾ קורציוס⁽⁶⁾ פהילאשטראמוס⁽⁷⁾ ועוד אחרים, המסכימים כולם לדעה אחת, כי ים האדום לא נקרא כן על שם אדמימותו כי אם על שם מלך אחר אשר משל בחבל הארץ שעל שפתו ושמו היי עריטרוס (אדום Erythrus) ר"ל אדום. וזרעו אחריו האחוז שמה, ועל שמו נקראת הארץ הלזו בשם אדום⁽⁸⁾, וכן יכנה לשון הים שעל גבולה ע"כ "ים אדום".

אמנם אחרי אשר החליפו היונים את שהע"פ, ותרגמוהו במובן תואר השם, נעתק אחיכ ללשונות אחרות כמושג כזה, וכן יקבנו גם עתה כל עם ועם בלשונו כשם ים האדום, ובוה תפתרנה שאלות כנוגע לפרשת "ים האדום" אם נדע כי הראשון לא כוונו כזה על ים סוף כ"א על ים הודו.

(1) בראשית, כהה ל.

L. 16. p. 766. (2)

L. 6. c. 23. (3)

L. 3 c. 8. (4)

p. 2 (5)

L. 8. 9. L. 10. 1. (6)

L. 3. c. 15 vid. Arrian in rerum Indie (7)

vid. Fulleri Miscell L. 4. C. 24, (8)

וכהתימי לדרווש כפרשת ים האדום יש להוסיף עוד בניגע
לארץ אדום לכל תחליפנה בנוף "אידומי" הנספחה לארץ יהודה
בימי החשמונאים, ואשר יושביו הוכרחו אז לבוא במסרת דת
ישראל, ואשר מהם יצא הורדוס חולש בית החשמונאים, והיא
היא נוף אידומי (Idumaea) הנזכר בדברי הסופרים יוסף בן
מתתיהו, שטראבא, פליניוס ותלמי ועוד אחרים. אמנם לא כן
הדבר עם ארץ אדום המדוברת מאתנו אדוּתה עד עתה.
והארץ הלזו, ר"ל ארץ אדום העתיקה, היתה גדולה למאד
מהנוף הנזכר, באשר היא הכילה בקרבה את המחוז פעטרא (אשר
המטרפולין שלה נקראה Arabia Petraea) ונמשכה עד חוף ים
האדום, ר"ל ים סוף⁽¹⁾, ובכל שטח חבל הארץ הלז גרו לפנים
בני אדום, אכן כהיות יהודה בגלות בבל, פרצו מדנים בין אחים,
הלא המה גרי המדינה הלזו, וע"י קטמות ומריבות, מלחמות
ומרידות שונות אשר כתרוה ומנוחה הדריכוה נחלקה לחלקים
שונים⁽²⁾. ומהם אשר עזבו את ארצם ויפנו להם אל שבט
הישמעאלים, המכונה הנביותים (Nabathaer) על שם נביות בן
ישמעאל⁽³⁾, וארצם נקראה ע"כ בשם נבתא⁽⁴⁾ ואך חלק אחד
מארץ אדום העתיקה בקצה דרומית המערבית, נקרא בשם "נוף
אידומי"⁽⁵⁾ ואותו ככשו היהידים, וממנו יצאו מלכי בית הורדוס
ועוד בכא ירושלם כמצור מאת הרומאים, נמצא את האידומים
בשערי ציון, ומני אז אבד כל זכר למו בספרי התולדה, וכזה אצא
הפעם מאת פני הקוראים.

(1) לקידע ועיין הדריכה י"ו אשר הערים אילת ועצין כבר עמדו על שפת הים סוף.

(2) Strabo L. 14. p. 760

(3) בראשית כ"ה י"ג.

(4) ובלשון העמים Nabathaea, נמצא מזכר אד הים בספרי היונים הרומאים.

(5) הנכלא כי גם בעזקניוס ההלף אדוּתיה בספרי עיין מדריש מלך שלו ערך אדום.

ד. צמחי ארץ ישראל *

א. השמנה היא אם רזה ?

לראבון נפשנו ולמרות כל עמל החכמים והחוקרים אשר עבדו באהיק עד הנה עוד לא הצליח לחקור את כל הארץ מקצה זעד קצה. ידעת טבע אדמתה והכרת צמחיה לא שלמה היא עוד כבארצות אייראפא, כבארצות אשכנז, צרפת ושווייץ, אשר נדע ונכיר את צמחיהם כמעט עד תכליתם. הצמחים הידועים לנו עד עתה המה אך אלה הנמצאים בקרבת הדרך המוכיל אותנו דרך ירושלים ליריחו ולחברון ובסביבותיהם. אולם דים המה גם המעטים האלה להוציא מהם משפטנו על הארץ כולה, כאשר נתאמץ להראות זאת להקוראים. הבידואים האורכים בדרכים בנגב ירושלים יכבירו על החוקרים את מעשיהם וימנעו אותם לחקור את הארץ בלה. החוקר הנודע Boissie מעיר געגף במדינת שווייץ בלה ומצא בשנת 1846 רק בדרך העולה מירושלים ליריחו וסביבותיו מספר רב וגדול מאד מן צמחים חדשים אשר לא ידעו חכמי תורת הצמחים לפניו, וכתשע ימינים אחרי החכם הזה מצא החכם הנודע קאטשי (Kotschy) עוד צמחים דבים חדשים. כל הצמחים אשר מצאו שני החכמים ההם אך על אדמת ארץ ישראל לבדה יגדלו ויעשו פדיואין לארץ אחרת חלק בהם. ומה נאמנים ונעימים המה דברי החכם קאטשי הנ"ל: "מי יתן והיה עם לבב החוקרים לחקור את כל צמחי ארץ ישראל היקרים והנחמדים מאז ומלפנים בכל עתות השנה, כמו צמחי הרי יהודה והנעלים על כלם הלא המה "הצמחים הנמצאים בכל סביבות העיר יריחו (Oase von Jericho) כמראיהם וכתבניהם הנודעים לנו עתה אך מעט מזער; בין הצמחים האלה ימצאו עוד הרבה מינים חדשים אשר לא שערום החכמים מעולם". החכם הזה הוא אחד מהגדולים כימיו ובימינו

* להחכם ריי עדלשטיין בהאסף שנה ד' חלק ידועית הטבע עמ' 33

בידיעת צמחי ארץ-המזרח, ומי יתן—נוסף אנחנו על דבריו—והכו דבריו אשר יצאו מלבו שורש כלב חכמי ידיעת הצמחים וכאו דבריו הצודקים אל לבם להתחזק ולהתאמץ לחקור את כל ארצנו הקדושה, לצמחיה, לאבניה ולמחצב הרריה, לטבע אדמתה ומעינית סמיה, ואך אז אור חדש על ציון יאיר וכלנו נזכה לראותו.

אם נשוה את אויר ארצנו אל אויר ארצות אפריקא, אישר כל העמים הנאורים באיראפא יתאמצו עתה להציג כף רגלם שמה וכל הקודם זכה, כי אז מי לא יודה, כי ארצות אפריקא בארצות משכלות את יושביהן הן לעמת ארצנו, אשר אף אדמתה הגראה לנו במכטנו הראשון לארץ-מדבר, יגדלו קמשונים עליה, והקמשונים (Distels) הלא אך על אדמת פוריה ושמנה יגדלו, וזה לך האות, כי עוד לא נס לח ארצנו ולשרה עוד בקרבה. אבל בכל זאת תארבנה ממשלות אנגליא, בעלגיען, צרפת, איטאליא, וספרד, ובזמננו זה גם אישכנו אישה לרעותה בארצות אפריקא מושבת הפראים מאז, כי יודעים המה אשר מלאכת-השדה ועבודת האדמה, בקצרה: הקולטור, כל תוכל ואין דבר נפלא ממנה לעשיתו: הלא היא הקולטור אשר לקולה ההרים הגבוהים והגבעות הרמים יעתקו ויעזבו את מקומם, היא תהפך אדמת כתה וארץ ציה ושוממה לגן אלהים, ועוד יתרה תעשה, כי תהפך לב פראים אכזרים אוכלי אדם לאנשים ישרים ותמימים יהיו.

אולם היוצא לנו מדברינו אלה הוא, כי שקר בפי אלה האומרים, אין עוד תקוה לארצנו ולאדמתנו. מפני קללת ה' אשר עליה תחול, לא לא! לא קללת ה' כי אם קללת בניה עליה תרבץ, בניה אשר אך אז ירחמו עליה וילכו לגור בה, אחרי אשר כבר עזבו את כחותיהם בארץ מגוריהם ואין עוד לאל ידם לעבוד כמלאכה ולעדור במעדר, ובכל זאת הארץ עוד שמנה ופוריה היא כאז, טבעה ותכונתה טובים המה מאד ואך שנים אחדות תעבורנה ושטם הטוב יצא בכל הארצות לתהלה ולתפארת.

ב. ארץ הפלאות

ארץ כנען, אישר ממנה יצאה תורה לכל העמים ולאורה

הלכו ועוד ילכו יושבי כל הארצות. ישונה היא באוירה בצמחיה ובעצי יעריה לא לכד מכל יתר ארצות תבל הרחוקים ממנה, כי אם גם — ראה זה פלא. — מהארצות אשר בסביבותיה כהארצות הרחוקות ממנה אך צעדים אחדים, ואף מאלה הנובעות בגבוליה ישונה היא ביכולה ובתנובת שדותיה.

אם נעבור את הגבול הצר המכדיל בין לשון ים-המלח הפונה נגכה ובין ארץ-יהודה, אז נתפלא ונשתומם כראותנה איך שנתה פתאום הארץ את פניה ותחלף אוירה עד כי לא נכיר עוד את המקום אשר יצאנו משם, וכמו לוא הפך קוסם בקסמיו את הכדבר לגן עדן תראה לעינינו ארץ יהודה המברכת, אשר זה עתה צעדנו על אדמתה; אמנם ההבדל הגדול בינה ובין הארץ הנובעת כגבולה אשר עברנו אותה לפני רגעים אחדים יוסיע לעינינו עוד ביתר עז, כאשר אך נשים מכמנו על צמחיה הנהדרים ועל פרי יציה הרעננים והיפים עד להלל. הגבול אשר הפליאה פה הטבע לשום בין נגב ארצנו ובין המדבר ינדל ביסיו עד כי אין משלו בכל ארצות תבל, ולכל עובר אורח יקרא: עמוד! פה תחל אדמת ארץ המהוללה להראות את יפיה והדרה! של נעליך, כי על אדמת ארץ הקדושה דרכו רגליך! כל הארצות אשר בסביבות נכול ארצנו נגכה ארצות-מישור הן ורק גבעות אחדות ומעטות מאד מתנשאות עליהן, אבל לא כן הוא כנגב ארצנו, אשר הרים וגבעות יכסו כמעט את כל פניה ורק מדת ארץ קטנה מאד ארץ-מישור הוא; יבעוד אשר בארצות-המשור מנגב לארץ-יהודה רוחות-חמים מאד ינשבו וגשם אין לקרר את חם השמש הלוהט שמה כאש, יחלו גשמי גרבות להשפיע את ברכתם על כל כר נרחב כנגב ארצנו בראשית ימי הסתיו והגשמים ההם ימלאו את המעינות מים ויעלו אדים מן הארץ להשקות את אדמתה וגם הטל יורד עליהם. אבל לדאבון נפשנו אין איש שם את לנו אל אוצרי הברכה השוכנים בחיק עפר ארצנו, אין זורעי, אין חורש ואין קוצר אותה, ומרבית חלקי אדמת-הארץ אך למקום פרעה למקנה היא; ומה נקל הוא לידי חרוצים להציא מאדמת-הארץ הזאת

הדשנה והשמנה לחם תבואה כאות נפשם! אולם ארץ הפלאות היא מאה ופלאי פלאים יעשו בה עיד עד היום. כי לוא עזבו ארץ אחרת כמשך זמן רב כזה כאשר עזבו את ארצנו, כי אז כבר היתה למשכן לחיתו יערוואך קוץ ודרדר העלתה.

בכל חבל ארצנו נגבה תמצאנה אך מדות ארץ מעטות מאד אשר לא תעלינה פרח. וכמצינו כל אדמת החבל הזה תעשה פרי ותעלה ותגדל צמחים שונים ורבים למיניהם ואף יערי עצים יסבוה כזר מסכיב. בקצרה כל חבל ארצנו נגבה היא ארץ הרים וגבעות, אדמתה פוריה ושמנה. עצי יער יכסוה ויחסו עליה ימה וגבולה קדמה הואיס המלח עד קצה הירדן

אם נעבור את הנחל אל-אריש באפריקא ונשים את פעמינו לאדמת ארץ הקדושה דרך אפיקי נהל שיחור אשר כמעט חרבו מימיו, נראה כאשר אך נצעוד צעדים אחדים על אדמת הארץ, אדמת חומר וטימ'תוקה המעושפת כצעיקה חול דק מאד; אבל כעוד צעדים אחדים כלה חלף החיל מן הארץ ושלל פרחים וצמחים יקחו את מקומה פרחים וצמחים כהדר צנעם הירוק יכסו את האדמה כלבוש, וככלה כעדי קישוריה תראה לעינינו.

הצמחים אשר יצינו ביותר מאדמת חומר הזאת ואשר יפרחו בראשית ימי הזמיר, הלא המה.

שושן-חרב המצרית (Aegyptische Schwertlilie) מינים שונים מהצמח הזה יצמחו גם בארצות איטאליא העליונה, מיראלי קראין וצרפת, הלא הן הארצות היותר משובחות באיראסא. אולם לפי הנראה יתיחסו כל מיני הצמח הזה הגדלים בחו"ל להמין הגדל בארצנו ורק תולדותיה המה כי מין צמח כמראה ובתבנית שושן-חרב המצרית (אירוס במשנה) אין לגדל וגם אין למצוא ככל ארצות איראסא ורק הדומים לו ימצאו שמה. התועלת אשר יבאו מיני הצמח הזה שונה היא, מאלה יעשו כחול ופוך ומאלה יאיגו זרי-שושנים לעיטור ולקישוט וגם מינים אחרים מלנו נמעי-שעשועים המה (Zierpflanzen).

שושן-בורית הזהב (Laugenblume, Cotula aurea L.) מן

הצמח הזה יכינו בנתי-מרכהת הכמים שקווי מרפא שונים (Offic).
 נכאת-הטבעות (Tragant, Astragalus annularis forsk).
 המראגאנט אשר יוצאו משרשי איזה מינים מהצמח הזה הוא
 כעין זפת אשר יקחו העובדים במלאכת-העורות, העושים במלאכת
 הדפסת בד ויש (Zeugdruckerei), האופים ועוד רבים הדומים
 להם למלאכתם.

ירק-הבד (Leinkraut, Linaria modesta B.) גם הצמח
 הזה יביא תועלת נכתי מרקחת-הכמים.

מָרְוֹא הַחוּרָא (1) המצרית (Salbei, Salvia aegyptiana)
 הצמח הזה יוקח לכושם בתכשיל, לסם-רפואה, וכנגב איראפא
 ידרכו מאיזה מין מטנו, הנדל שם כנגנים, גם יין.

החבצלת גדולת-העלים (Herbstzeitlose, Colchicum alexandrinum, Boiss)
 את החבצלת יקראו החכמים בהלצה "הבן
 לפני אביו" (filius ante patrem), כי מרם עלה זרעה מן הארץ
 ונשא עליה עליה, כבר פרחת החבצלת והתפתחו שרשיה ועליה.
 ושרשי זרע החבצלת כמי מרפא המה ובהם ימצאו דהמר Colchicin
 הונדס קאמיללע או אפטער קאמיללע (Anthemis mixta L.)
 מין אחד ממנו יוקח לצבעי, ינדל כנגב אשכנז
 ובאימאליא. מן פרחי הצמח יכינו סמי רפואה.

שאטענפֿרוכט (Malcomia pulchella, Boiss) פרי איזה
 מינים ממנו טעמם מתוק ויכילו בערך חמשים למאה חלקי צוקקער
 ומעט חומץ-חמאה (בוטשערזיירע). מפדיו יכינו סירופ ויין-שרף
 וגם סמי רפואה.

כל הצמחים האלו ועוד רבים אשר אינם ידועים לנו עוד
 היטב במראיהם, בתכניתם, במינם וכתועלתם ינדלו ויפרחו על
 אדמת ארצנו ויעטרו את גניה, בעוד אשר בארצות הנוגעות
 בנכולה ננכה לא ימצא אף אחד מהם.

אולם כאשר אך נעזוב את המקום הזה ונעלה בדרך המוביל
 אותנו לארך איי נהרי-ארם, הפונים מדרום הארץ צפונה-ואז תגדל

(1) עין במפת צפת (ק"ט ב'), Löw. Aramäische Pflanzenennahmen.

עוד הארץ ביפיה ומספר הפרחים והצמחים למיניהם המכסים אותם בעדים יעלה וירכה בכל צערוצער אשר נצעוד על אדמתה, כי גשמי ארץ כנען ישפיעו את ברכתם על כל הדרך ההוא ובזכות אה"ק יחיו ישרו וירבו גם צמחי-אדמת הארץ הזאת. כי אם אך נצעוד על אדמת הכפר הראשון בארם, הוא הכפר חאן יונוס (Chan Junus) אז יכלה וחלף דכדבר כלו מן הארץ: העמקים והגבעות יתכבו בעדי ירק דשא לכושם ויתרועעו אף ישירו יחד עם הרועים, אשר נטעו ים את אהליהם הגדולים והשחורים עלי מים ואשר יעבירו את עדרי בעירם ומקניהם לרעותם ממקום למקום בכר הנרחב הזה. בימי חדשנים תגדל הארץ הזאת מיום אל יום ביפיה: קול הבהמה והצאן וקול קריאת הרועים כברכס איש איש את רעהו לשלום ישמעו אלינו מרחוק, המה ימלאו אותנו רגשי גיל ושישון ויתנו חיים חדשים כלב עוכר-אורח אשר כתת את רגליו לעבור דרך המדבר הנה, כי פה יחליף כח ועולם חדש יראה לעיניו. — אדמת הגנים הרבים והגדולים המסכבים את הכפר כאן יונוס מכל עבריו עשירה היא בזבל פגרי-מתים (Humus), אשר אין מישוכח וטוב ממנו. שוכת התאנה הדוקרת (Opuntia Suns Judica) תגדר את הגנים ותשמור את פירותיהם מחול המדבר וחיתי. עצי-שקמה גדולים ונישאים (Sycamorens), דוחן-דורא (Dura-Hirse), מיני שום וכצלים רבים למיניהם, ירקות-הגנים (Gartengemüse) למיניהם הרבים והשינים יעלו ויציצו באדמת הגנים ההם, אשר אין כמוהם ליופי בכל הארץ.

גם כל שמח-הארץ קדמה צפונה ישבח עין כל רואיה ואדמתה אדמת זרע שעורים היא. מן הכפר כאן יונוס עד עזה (Gaza) תשתרע כפרת ארץ גדולה ורחכה, אשר אדמתה גם היא דשנה ופוריה אכל לא תזרע ולא תעבר וכמעט על כל שמחה ירעו עדרי בהמות שדי והצאן. ממערכה לכפרת הארץ הזאת ומעבר לאי הנהר על שפתו השנית גם שמה יראו לעינינו שדות שערים ודוחן וגם יערי תמרים החוסים בצלם על משבנות הרועים שמה.

הצמחים אשר יציצו מאדמת דארץ הזאת באחרית ימי חדש ניסן הלא המה:

עציי-סבך או צמחי-רוח (Winde), קסום בארצית, ושני מינים מהצמח הזה ינדלו במקום ההוא. מראה המין האחד הוא כעין פרח בעל חמשת עלים (*Convolvulus pentapetaloides L.*) והמין השני עפרת שושנים לו אשר ירחב בראשו ככוס (*Convolvulus Palaestinus Boiss*), כל מיני הצמח הזה נכבדים המה בארצות המזרח וביחוד יוקירו שמה את ערך שרשיהם אשר סמיתרפא בהם ומועילים למחלות הכבד והקבה. גם ישנם הרבה מיני נמעי-שעיועים מהצמח הזה, הגדלים באמערקא, באיי קאנאריא וגם באיראפא :

בצלי-פלשת (*Boisier Allium Philistaeum*) שזכא בארמית ו, ארצות המזרח וארץ כנען ביחוד המה מקום-מולדת הבעלים הרבים למיניהם השונים האהובים מאד כמעט בכל ארצות תכל. בנגב אייראפא ינדלו רק בצלי-סרך (פערווילדעט) מהמינים אשר ימצאו בארץ כנען, ובארצותנו לא ינדלו מאומה מהרבה המינים המשובחים מאד.

שושנת השמש הנמופה (*Sonnenröschen, Helianthe-mum Guttatum Mill*) מין אחד מהצמח הזה יביא תועלת גדולה מאד במעלתו הנמלאה לגרש רוחות רעות העולות מאגמי רפש וכצה, כמו במקומות רבים ברוסיא, אשר ימלאו בצחנתם את האויר. בזרע מינים אחדים ממנו ימצא שמתן-הרבה (*Sonnenblumenöl*) ועורקי הצמח הזה יכשרו למעשה הנייר.

לוף-פלשת² (*Kotschy Aronswur Arum Philistaeum*), משרשי איזה מינים ממנו יכינו סמירפואה וכמבושל יכשרו גם למאכל אדם.

בקרבת העיר עזה יזרעו גם חמים אצל השעורים, וגם שומשמין (*Besam*) ונמיעות המאבאק נראה פה במקומות רבים. את המכצר עזה יסבוגנים גדולים ורחבי-ידים אשר ישתרעו ככרת ארץ הרחק ממנו צפינה, ויערי עצי זיתים רעננים יחסו על הגנים

¹ עין שבת ק"י ב' Löw Aramäische Pflanzennahmen,

² עין משניות שביעית פ"ד ה' ט"ז ע"ב וז'.

האלו בצל עליהם משרב זמחם השמיש. גם עצי-תמרים. (Phönix-
 palmee) יופיעו לעינינו בקרבת הנהר. עצי שקמה ומימאוען (מסוג
 הלענומינאוען) יגדלו שם לרוב, ומרות ארץ גדולות מעומרות
 בעצי ככאים (1) (Maulbeerbaume) המרבים שמה בנטיעתם מפני
 תולעת-המשי אשר תשרץ על העצים האלה. בימות הקיץ יעלו
 דיציפו פרי קיץ (Obst), הנודעים בטעמם הטוב בכל ארצות
 דמז-ה, בנגים ההם להפליא עין כל רואיהם: עצי אתרוג ("לכל
 כיניהם והלמון המתוק (stisse Limone) יתחברו ליערים קטנים;
 אבל היצולים על כלם בטובם וביפים המה התאנים והרומנים
 (Granatäpfel) אשר לגדלם ולטעמם הטוב והמתוק מדבש יצא
 שמם בכל הארצות.

כל מיני ירק אשר יורעו שמה יעלו ויפרחו כעשב הארץ
 לרוב ומרביתם המה:

קולקס (2) והוא מין לפת (Colocasia antiquorum Schott)
 אשר יאכל בעליו ובשרשיו ובמצרים יבשלו אותו כמעט בכל יום,
 כי יטעם לחכם שמה מאד.

מלוכיא, במשנה ובתלמוד (3) (Corchorus olitorius L.) מין
 לפת האהוב מאד בכל ארצות המזרח ויגדל בארצות החמים
 בכל מקום.

חלמית (4) (Eibisch, Hibiscus Bamia Link.) ממשחת
 המאלוואצען אשר להמחלקה השש עשרה ללינגע. מינים אחדים

* כנראה כונתו על הנחל ואדני אל-אריס שבנעמד ניו שורה י"ב קורא אתו
 בשם שיחורו יעין למעלה מאמר "נחל מצרים" עמוד ס"ט.
 (1) תימא תותים כמסנה ובתלמוד.
 העורך.

* המחבר הביא מה יקצי אכמיהים Wasser oder Zuckermelonen
 ובהערה ילפפונא בארמית עיין מסנה שביעית, אך בנדע האכמיה והלפפון הם
 שני מינים ושניהם אינם עצים רק ירקות, ולכן השמטתי.
 העורך.

(2) עיין במסנת (שבת ל"ז ב') [מקצר ראשון ס"ק כ"טא ירושלמי עירובין
 ס"ג היא סאה ס"א סוף ה"ה].

(3) עיין Löw Aramäische Pflanzenname

(4) כלאים ס"א ס"ה.

ממנו מיני לפת המה, גם יוציאו מהם שמן ומעורקיהם יארנו מטפחות ויעשו נייר בארצות אכעססיניען וכינא. הרבה מינים ממנו אך נמעי-שעשועים המה.

מוזי (*) (*Bananenpisang, Musa sapientum Lin.*). פרי הצמח הזה יראו כעין קשואים (גורקענאָהנליך) וטעם חימן להם. כל מיני הצמח הזה השונים תועלתם גדולה מאד ובארצות החמים יזרעו אותם לרוב מפני חמרת המחיה (נאהרונגסששאף) הרב בקרבם והעולה על החמים מאה ושלישים ושלישה פעמים.

מלבד המינים ההם ינדלו שמה הרבה מיני צנון וקשואים ועוד מיני ירקות שונים אשר ימכרו לרוב בשוקי העיר. — יער עצי-הזיתים אשר בקרבת העיר עזה הוא הגדול בכל ארץ כנען, ובו ימצאו זיתים רעננים אשר ינבון שם בשיבה זה אלפים בשנים. השדות הנעבדים היטב ומקנה הבהמה הרב אשר בכל סביבות העיר עזה יעידו על טוב העיר ועשר יושביה, אשר להם ברית-המסחר כרותה עם הבעדואים הבאים אליהם מן כל קצוי ארץ-המדבר לסחור בכל מקנה וקנין, ובכל המקום ההוא עד נחל אשקלון אין מדת-ארץ אחת אשר לא תעבד ולא תזרע. גם על שפת הנחל השנית ער העיר אשקלון יכסו תבואת השדות ופרות הגנים את כל אדמת הארץ כיריעה אחת גדולה, ומה נאוה היא המראה לראות את נימי עובדי האדמה עושים בידים חרוצות במלאכת השדה לעזק ולסקל, לרחק כל קוץ ודודר מכן תבואת שדותיהם. מרבית הצמחים אשר ימצאו במקום ההוא המה :

ירק-בד האשקלונית (*Linuria Oscolonica Boissie et*

Kotschy).

* הננו מביאים מה דברי הנאון שירי ויל אדות הצמח הזה (המניד שנה י"ח ג'ליון 2).

מזי בהג' ה' ברבית : וכל אילן הבחלי לנגזי מרסיה ועציו והדר מארי משרשו דלילה כנון מזי וביואני. מזיא היא בלי ערבית (*Musa, paradiasica* *Muza*) והוא ממיני קלקים ונקרא ניב תאיני אדם או תפוח ניב לפי שאמרו שזה היה העץ שאכל ממנו אדהרד וגם עליו גדולים מאד לכסות ערותם ויש לו הסנולה הכתוב בהג' ר"ל בשעה שלוקטים פירותיו מקצצין ואחזי צומח מחדש מן השרישים. עי' ערך אבן ביתר בשרשי אכדאל-לאטיף ס' ב' ס' ו' ח' ו' וביואני עוד לא נודע לי. העורך

ירק מר יְרוֹאֵר כַּמְשֵׁנָה * (Bitterkraut) אשר מטיף־חלבו יקחו לסמי־רפואה.

ככריאום (כמשנה ?) (Cachrys gymnocarpa Boiss.)
 רגל התרנגול, נוריתא כמשנה ⁽¹⁾ (Ranunculus Boiss.)
 מיני הצמח הזה טעמו כפלפלין חריפין ובאחדים מהם ימצאו סמימות ורק מינים מעטים ממנו מיני לפת המה ויכשירו למאכל אדם. במקום ההוא ימצאו עוד מיני צמחים רבים יקרים מאד אבל אינם ידועים לנו עד עתה היטב ועל כן לא זכרתי אותם.

ב. הדר יפו והשרון .

בכל הכרכות אשר ברכו מנהיגי ישראל ונביאיה את ארץ כנען היה הטל ראשית ברכתם. משה איש האלהים בברכו את בני ישראל לפני מותו התחיל בטל וסיים בטל, ובאהבתו הנוערת כאש בלבו לעמו ראה לפני מותו את עם ישראל שוכן במח בדר על ארץ־דגן ותירוש אשר על אדמתה יערפו שמיו טל הטל אשר עליו נשפוך שיח בתפלתנו עד היום, ומעת אשר ירש עם ישראל את ארץ כנען היתה ברכת הטל שומה בפי כל כהניה ומטיפיהו, ובכל מקום שהזכירו טל הברכה בצדו וחוס בימינו, כי כטל חרמון שיורד על הררי ציון, ישיר מלכנו וראש משודרגו, שם צוה ה' את הברכה חיים עד העולם. אמנם כן, אך האיש אשר עבר בדרום ארץ־יהודה, בדרך העולה לעיר יפו, יבין להוקיר את ערך דברי הברכה; ברכת הטל אשר עליה שמו אבותינו עובדי האדמה כל תקותם; ככרת הארץ הזאת ארץ גבעות היא אשר בעמקיה תצלח האדמה להוציא את יבולה פי שנים ותבואת שדותיה ירימו את קניהם הגבוהים ממעל לארץ מעלה מעלה; אבל אך בבקר בבקר תראה לעינינו הארץ הזאת בכל יפיה והדרה, בבקר השכם בעת אשר שכבת הטל כזר לה מסביב ונטפי הטל כחול הים לרוב על קני התבואה הרמים יזלו וכחרוזי זהב יבריקו עליהם בהדר

* פסחים ל"ג א'. באר"ח. Ferula spec. העורך.

(2) נ"ב בתלמוד. Löw Aramäische Pflanzennahme

צבעם, עד כי מפני כבד משאם ישחו: הקנים לארץ ראשם, כי תחת הגשם אשר חלף הלך לו מן הארץ ירד הטל וישפיע את ברכתו עד אשר הבישילו וגמלו תבואות הישדה ופרי העצים את פרים. אמנם, מה נהדרה היא מראה הארץ הזאת אשר תופיע לנו כיריעת־פרחים ושושנים גדולה, מראה מרהיב עין ונפש!

רוב מיני הצמחים אשר יציצו בימים ההם במקום הזה, הם: שושנת רוח המוכתרת (1) (*Windröschen, Anemone coronaria L.*) פרי מינים אחדים ממנו המה כעין אנוזים ומהם יעשו את ההומר אַנְעֵמָאֲנִיָּץ, הנודע בתועלתו הנארקאזים בחכמת־הרפואה. מינים רבים ממנו נמעי־ששועים המה.

שושנת־האש (*Feuerröschen, Adonis Boissie*).
זרע־רחב (*Breitschn Orlarya*).

ביזאמהיאצינטה (*Muscari comosum L.*)
נוריתא האזיאטית (עיין לעיל) (*Ranunculus Asiaticus L.*)
פשתה (*Linum Libthorpiatum Reut.*)

שמענדעלוואורץ (*Serapias bordigera Poll.*) (2)
תורמוסא (3) (*Feigbohne, Lupinus Angustifolius Boiss.*)
מינים אחדים ממנו יכילו חמרים־פריים בתוכם, יגדלו גם בנגב אייראפא וזה עשרים שנה גם בארצות אשכנז, ויוקחו למספוא הבהמה והצאן.

מרווא ירקא, (עיין לעיל) — (*Salvia viridis Lin.*) ומלכד כל אלה עוד הרבה מיני לוף השונים מאד בטעמם ובתועלתם. והנה טרם עוד תשכענה עינינו לראות את מכלל יופי והדר הצמחים והפרחים אשר אצל השכע בידים מלאות לכל אדמת כברת־הארץ הזאת, כבר תופיע לעינינו העיר יפו במנדליה הלבנים

(1) כלניתא בארמית ובמשנה (*Brauschen*); שושנת הטלך (?) א: שושנת הכרמל (?) כעבריתו עיין בספר הנ"ל.

(2) אילי הוא סרפיטין במשנה. (?) חניל.

(3) במשניות נלאים [פ"א מ"ג] ושביעית ונב בתלמוד [שבת קנ"ה] ביצה

כ"ה. ולא ילוף השושהי כאשר ידמו רבים מהחוקרים.

כשלב והנשקפים מרחוק אלינו. העיר יפו היושבת על מנאות ים תשא בצדק את שמה אישר יקדאו לה, הלא הוא "מקום היופי", כי מי לא ראה את סבכי הגנים הסובבים את העיר—כמו יחפצו להנן על יפיה—לא ראה יופי מימיו! עצי־התמרים והרמונים, התאנים והאתרוגים יתהרו איש את רעהו להבדיל את יפיה ולהאדירה: כל העצים ההם לביניהם הרבים והשונים סבוכים ואחוזים זה בזה כיריעת־סכות גדולה ורחבה, עד כי כסכה אחת יופיעו לנו. וגם אמנם כנים המה דברי יחזקאל בן בוזי הכהן עוד היום, אשר בנשאו קנה על צר וימנה ויספור את סחר ורכלת כל העמים המביאים אל ארצה מחרשת־מעשי־ידיהם, מעזכונם ומהונם, ימנה זיספור גם מערבי ארץ ישראל ויהודה. הרובלים לא בכסף ולא בזהב, לא בשש ולא ברקמה, גם לא בנפשות אדם וכלי נחשת כיון ותובל, כי אם בחטי מנית ופנג ודבש ושמן וצרי, ביבול ארצם ולשד אדמתה נתנו רובלי יהודה וארץ ישראל את מערביהם אדצה צה, ועוד עד היום הזה גדול הוא כח ארצנו הקדושה להשביע מטובה לא רק את האנשים היושבים עליה לכדם, כי אם גם יתרה תעשה לשלח לחמה על פני המים וכארצות רחוקות להעניק מיכולה לכל ארצות המזרח, כי כה ירבו פרי־הקיץ בסביבות העיר יפו, עד כי ימלאו בהם אניות גדולות להובילם לארץ מצרים, קאנסטאנטינאפאלה ולכל ארצות אוזען הקטנה. אתרוגי ואבטיחי (*Melonen, Cucumis Melo L.*) [מלפונות, מלפפון במשנה] יפו מהוללים המה מאד ולמעטם הטוב יצא שמם לתהלה בכל ארצות המזרח. ענבים, שקדים ותאנים, יגדלו שם במינים שונים, רמונים, אפרסקין (*Pfirsiche*) אגסים (*Birnea*), תפוחים, כפריסין (?) (*Apricosen*) ימצאו שם לרוב, אבל היותר גדולים בהם המה החרובים (חרובא בארמית, חרוב במשנה) (*Johannisbrodbaum*), ביחוד יעלו קניא דשובר¹

1) הציקקע' לא יזכר במשנה, כאשר ידמו רבים, והשם יקניא דשובר נמצא בראשונה בהלכות גדולות. הערבים היו הראשונים אשר נטעו את קנה הצוקקע' בארץ יבסצרים בתהלת המאה החשיעית.

(Zuckerrohr) גבוה מאד, נבהם כגובה איש ועל כן ינתחו את הקנים לנתחים מרם ימכרו אותם בשוק, כי דבר־חפץ הוא שם ויאכלו אותו כמו שהוא; אבל בכל זאת לא יזרעו אותו כמו באיראפא, אשר שדות גדולים ורחבים זרועים אך בקניא דשוכר שמה, כי עצלים ונרפים המה בעלי הננים להעלות את המים הרבים הנדרשים להקנים על ידי גלגלים־שואבים (שאפ־סרעדעד) ולא ידעו ולא יבינו את התועלת הגדולה אשר יביאו להם שדות קניא־דשוכר.

הירקות אשר יגדלו שמה לרוב המה:

צל־הלילה יכרוחא בארמית (Solanum melongena Lin.).

הצמח הזה יקרא גם צמח־ביצים על יום פרא הגדל כביצת תרנגולים וזקק לבשם בו את התבשיל.

החלמית (במשנה) (Hibiscus esculentus Lk.). (עיין

החלמית לעיל עמוד ס' בסופו).

המלוכיא (במשנה) (Malve, Corchorus olitorius Lin.).

עיין לעיל.

לופא (במשנה) (Colocasium Antiquorum Schott).

עיין לעיל.

פולא או כרשינא בארמית (במשנה) [תרומות פי"א מ"ט]

(Vicia Faba Lin. ?)

חטי־טורקית (Wälschkorn, Zea Mays L., Mais). החטים

(*) גם סה ראינו להביא דברי הגאון ש"ר זיל אדות הצמח הזה (המניד

שנה י"ה גליון 1).

לוק סאה ס"ו ט"ו. ע"י ערוך ושם מ"ה' דינאל שהוא Colocasia: בלי־Kulkas. והמעתיק ס' עבדאלמון כתב שאלת קאלקום היא סל' מצרית קדמונית. קאל יורה על כפיסה החול ועסוף plicare convolvere וקאא כמו קש בעברית יורה על תמונת גשע בקנה וכל זה מתמונת הקלקאא שעליו גיב נהחלים ונעמסים זה בזה ונמעו היא מין קנה ואין להם פירות ורק השרשים נאכלים. והנה הוראת לוק בערבית היא משש כמו קאל במצרות וכן בארמית ולפינו יתכן ס' ר' דינאל. אכן הוראה זו תפול גיב על כל מיני בצלים שעליו נעמסים זה בזה ולכן אמרו בירושלמי לוק הוא בצלים. (ומה שכתב הערוך: במסדים של ארץ ישראל לטשט, אולי כוונתי ללוק מזה המין שקורין בליע לוק אל בטשט. ע"י ערך לוק בס' אבן ביתר).

העורך

ההם יקרים ונכבדים המה מאד לרוב המחיה והכלכלה אשר
בפרים; הגרעינים יסהנו ברחיים לקמח. והלחם אשר יאפו ממנו
ימעם לחך וייבש במהרה. משרשיו אשר לא גמלו עוד יקחו
לירקות, וגם יין שרף יעשו ממנו. במצרים ובמעקסיקא יעשו ממנו
גם ציקקער ונייר.

קשאים, (קשות, קשוּאָה בארמית) (*Cucumis Sativa Lin.*).

ירק־הפרחים (*Blumenkohl*), זאלאט, מאלווען והרבת
מיני בצלים הגדולים והלכנים. אשר אין מעמם חריף כמו הבצלים
שלנו הגדלים באיראפא. כי אם סתוקים המה ויבשלום
כירקות אשר מעמם טוב מאד.

העצים אשר בגנים יגיעו לשיכה ויחיו שנים רבות עד
אשר גזעם ייבש וגם לחם מקרבם (*Holzig*) בצל הגנים יפרחו
במקומות רבים לוף עלי המים¹) (*Arum hygrophyllum*, ²) טאָננעל-
המימי (*Elatine aquatica Seubert*), ועוד מינים רבים
הגדלים על המים:

בארמת החול אשר בסביבות הגנים ולאורך שפת
הים יגדלו לרוב:

חומרא האדומה כשושן לפתא ביונית ובמשנה
(*Rumex roseus Lin.*), אכפפער באשכנזית, מינו מהם ירקות
ומהם סמי־רפואה, אחדים מהם יגדלו בכל ארצות איראפא,
בגנים וגם בשדות.

וועגעריך (פסיליתום במשנה?) (*Plantago squarrosa Murr.*).
איזה ממינו יקחו לסמי־רפואה, לצבוע בהם בגדים ולהדפסת
בר ושש.

[1] אולי הוא לוף־השיטהי במשנה.

[2] על שמות הצמחים בארמית ראה בספרי היקר של לעזו אשר צינתי בנ
כבר הרבה פעמים. אולם אך אלה השמות אשר ידועים לנו כזה והמזכירים במקרא, במשנה
או בתלמוד כתבתי גם בארמית. הרבה צמחים יקראו גם במשנה ובתלמוד בשמות
אחרים ועד הנה לא נדע עם מי מהם הצדק־הצמחים אשר אינם ידועים לנו ברור
בשם הארמית אקרא אותם אך בשם האשכנזי לבר, והקורא המסביל יבין.

פרח־הזהב (Gold-oder Wucherblume, Chrysanthemum viscosum Desf.) איזה ממיניו יגדלו בכל ארצות אייראפא ויקחו לסמירפואה.

כרשיני־כובע (Vicia galeata Boiss.) עיין לעיל.
 שאטטענקלעע או הארנקלעע (Lotus argenteus Webb.) איזה מינים ממנו יקחו למספוא הבהמה.
 הויהעכעל (Hanhechel, Ononis serrata) איזה מינים ממנו יגדלו גם באיראפא כמו Harnkraut, Ononis spinosa אשר שרשיו סמירפואה המה.

פרגין ירוקין (Hornmohn, Glaucium luteum Scop.)
 ירק־הטבור (Nabelkraut, Umbilicus horizontalis Lin.)
 ענבי־הים־הנשברים (Ephedra fragilis Desf.)
 קוק־הנוצרים או קוק־היהודים² (Zizyphus Spina Christi Lin.) פּנָרָא כתלמוד, מינים רבים ממנו יגמלו פירות וראוים למאכל אדם.

לחם־חזיר, רקפתא בארמית (Saubrod, Cyclomen hederacifolium L.) איזה מינים ממנו יגדלו גם פננב אייראפא בארצות אשכנז ואוסטריא ויקחו לסמירפואה. יגדלו גם בכתים. הגנים הגדולים כיעדי־עצים יסוכו את העיר כחצי־עגולה ויתנשאו בנבהם בארך מאה וחמשים רגל מעל פני הים ומאחריהם תשתרע ארץ־הגבעות הלאה. משלשת עבריה, הלא המה: צפינה, צגבה וקדמה. ישתרעו הגנים היפים בכל ארץ כנען ועל הגבעות הרמות והנשאות תוציא אדמת הארץ תכואת שדה למכביר וגם יין יקבים ידרכו שמה. גם בעמקי הארץ, המלאים מעינות מים, ירכו העצים העשירים בפירות ביערים גדולים וארוכים.

במהלך שלש שעות עולה הדרך דרך ארץ־השרון היפה

[1] פרגין זה פריים לא מין שזמשמין כי אם מין דוהן הווא זאך ספני הקבלא אשר אצל חכמי התלמוד לקראו לי־אֶהָן פריים נעתיק את שם הצמח הזה גם כן צטט פרגין.

[2] הרבה צפחים ישאו את השם יהודים. נוסף על שם העצמי.

והמהוללה בין עצי גנים ופרחים עד רמלה. הגנים מלאים זיתים, חרובים, עצי-שקמה, רמנים ופרישים (Quitten), והתמרים אשר שמה תשאנה עמרות-עליהם הנהדרות והגדולות עוד מהעמרות אשר במצרים. — העיר רמלה רחוקה היא מהרי יהודה אך דרך שלש שעות וארץ פלשת תכדיל ביניהם, אבל כל אדמת הארץ הזאת פוריה ושמנה היא. האדמה היא שחורה ומלאה זבל פגרי-מתים או אדומה ואדמת-חול, אבל גם היא פוריה למאד. כתחלת ימי-הזמיר ימלאו הפרחים והצמחים הנפוצים על כל פני אדמת הארץ ההיא, אשר ריחם הטוב יעלה מרחוק באפינו. מרבית הפרחים ההם הם צמחי-התכצלת והשושנים טמשפחות המולפצן וההיאצינמהען. — אצל הכפר קובאב תתנשאנה הנבעות מעט מעט וההרים הרמים יופיעו לעינינו, אשר לרגליהם ישתרעו העמקים העומפים בה, ואם נצעוד עוד מעט הלאה נראה לרגליההרים ובעמקים סבכי יער אחוזים וסבוכים בענפיהם עד כי לא יתנו לשמש לעכור ביניהם. עצי חיער פה מרביתם המה שוכות וסלונים (שטאכעליגעס בושווערק), גדולים ונבוהים:

שוכת-האש (עוזרין במשנה) (*Crataegus pyracantha* Pers.) ינדל גם בנגב אייראפא ומיניו הרבים נמעי-שעשועים המה, אבל ישנם גם מינים אחדים, כמו קוץ הלבן (*Wälsche Mispel*) הנושאים פרי-אכל.

עצי-אלונים (*Quercus*). תועלת העץ הזה לכל מיניו גדולה היא מאד, עד כי הרבה ספרים נכתבו עליה; ויען כי העץ הזה בכלל ידוע הוא לכל—כי מי לא ידע את האלה (*Eiche*)?—אסתפק בזה אך במועט. מין אלה אחד ינדל בארצות אשכנז, הנקרא אלון-האבנים או החורף, אשר מעצו יקחו לכל מלאכת-חרושת בעצים, מפריו יקחו למאכל בהמה ולהכין מהם קאפֿעֿרזוראָנאָמ, וגם מקליפתו (רינדע) יעשו דבר-חפץ לעכר בה את העורות (נערבען). ממין אחד ממנו יעשו כלי-גמא (קארק). מין אחד ינדל בנגב אייראפא, אשר מעם פירותיו נעים הוא מאד לחך. מינים אחדים ישאו עליהם תפוחי-מרורים הידועים (גאלל-אָפֿפֿעל)

זרע־מן (מאננא) ומינים רבים יכילו בקליפתם חומר־צבע טוב מאד.
עצי־שקדים (Amygdalus Orientalis Mill.).

קויץ הלבן (Crataegus ozarolus Wild.). (ראה לעיל).

קויץ הדרך, אמד במקרא (Rhamnus Alaternus L.). הרבה מינים ממנו יגדלו במקום הזה.

ביטמאי (במשנה) (Pistacea Lentiscus L.). ממנו יוצאו באי כיום את החומר הנקרא בשם מאסטיקס, מסטיפין בארמית לט במקרא (?).

עץ שטיראקס או שטארקס (Benzoebaum, Styrax officinalis Lim.) ממין אחד מהעץ הזה יוצאו את החומר שטיראקס הנקרא בשם קמרת־היהודים (Judenweibrauch) והוא מין צרי (Balsam). בקליפתו יביל את ה־חמרים שטיראל וחומץ־הצימט (Zimmtsauere).

עץ־ארז (אפרסמון במשנה ובתלמוד) (Wachholderstrauch, Juniperus Phoenicea L.) מפריו יעשו סמירפואה, גם יוצאו ממנו שמנים־מריחים שונים (Oetherische Oele) אשר גם מהם יכינו שקוי־מרפא. מינים אחדים מהם נמעי־שעשועים המה וגם יוקחו לכשם את התבשיל.

עץ א־הָאָרְן (Ahorn, Acer Creticum L.). מהעץ הזה ימצאו בכל ארצות תבל בערך שלשים מינים ותועלתם שונה היא, מרביתם עצי־כניף המה (Nutzholz).

עצי תאנים (תאינתא בארמית ובמשנה) (Ficus Carica Lin.) מהתאנה ימצאו שמה גם עצי סרק (wild), ותכנית עליהם שונה היא במקום הזה. — על אדמת העמקים הלחה יגדלו עצי ערמונים, דולבא בארמית, במשנה ובתלמוד (Platanus orientalis).

* הבוטמא יקרא בעברית י־אלֶה־י או י־אלֶה־י כי כן תרגמוהו אינקלס ויביע בכל מקום. ופרותיו יקראו בטנים (בראשית מ"ג י"א) והוא גדל הרבה בכביבות חברון והר תבור ופריו כגדל הפלפל אך שטוח וטעמו דשן. ועיין בהירושלם כרך ג' מאמר צמחי ארץ הצבי ערך אלה: והעץ שממנו יוצאו את החמר מאסטיקס נקרא י־קֶסֶף־י ועיין בכפתור: פרח סרק מ"ח (תוצאתו עמוד תרס"ב).
העורך

עצי-אגוזים (כתלמוד גם אמגוזא, אגוזא במשניות פאה).
 (Wallnussbaum, Juglans regia L.), [דודאים (?), במדרש בר"ר]
 מייש או סתירה בארמית, במשנה ובתלמוד (Zürgelbaum, Celtis
 ,orientalis)

ד. הרי יהודה וירושלם.

דרך עמק-סלעים וצורי גיר וסיד נבוא אל המעבר אשר
 בו נעלה אל ראש הרי-יהודה. במקום הזה ישכון לרגלי ההר הכפר
 קְרִית-אֶל-עֵנָב עם ארמון השודר הנודע אֶבְרָגָאשׁ הכנוי על גבעה
 נשאה; ומפה יוביל אותנו הדרך לעמק-חַאנִינָא אשר שאון מיי-הנחל
 בו ישאון כשאון מים ככירים; מעברת-האבנים לרחב הנחל תוביל
 אותנו בין כיסי-סלעים והרים רמים להעמקים השוכנים לרגלי
 ההרים ההם, אשר נהפכו בעזרת ידים חרוצות לאדמת-ארץ טובה
 ופוריה ותזרע ותעבד וגם תוציא לחמה לשובע. ההרים הרמים
 והנשאים מכף הגלם ועד ראשם עשירים המה בשוכות ובעצי-
 ים-התיכון (Mediterranflora) ואף צמחי הירקות הגדלים בצל
 השוכות והעצים ההם מספרם רב מאד, ומה נתפלא לראות שמה:
 ירק-ילדים מנומר (Knabenkraut, Orchis variegata All.)
 מינים רבים ממנו יגדלו גם באיראסא ומשרשיו יקחו לסמי-
 רפואה.

אספרוליום הירוק (בארמית ובמשנה ?) (Asphodelire
 lutea Rehb. Offodill.) יגדל גם בסיציליען ויבשלו ממנו שם
 ירקות כעין שפארגעל¹.

אבל למרות הצורים והסלעים אשר יכסו את פני כברת
 הארץ הזאת רב הוא מאד מספר הצמחים אשר יגדלו שם וביחוד
 רבים המה הירקות למיניהם, אשר יעלו מהארץ כבר כראשית

1 [אתפלא מאד על החכם לעף אשר הזכיר בספרו הרבה מינים מהצמח הזה
 אשר איזה מהם לא יביאו תועלת מאומה ואיזה מהם תועלתם אך מעט היא ואת המין
 הירוק (Lutea) לא זכר, וכפי הנראה מספרו לא ידע אותו או לא מצא בהספרים אשר
 השתמש בהם לכתובת ספרו, כי נעלה הוא מעל כל ספק אשר חכמי המשנה ידעו
 אותו בשמו הארמית.]

ימי הזמיר. — עצי-בכאים רבים. מילא הסורית ¹ (Esche Fraxinus Syriaca Boiss). הרבה מינים ממנו יגדלו גם בנגב אייראפא ויוציאו מהם זרע-מן (Manna). עץ-אהאראן, ראה לעיל. הירדוף (כתלמוד, סוכה ל"ב, ב') (Rosenlorbeer, Nerium Olender Lin.). טעמו חריף וכמעט כל מיניו נטיי-שעשועים המה. כל העצים והשוכות האלו והרבה תאנים יחסו בצלם על העמקים אשר לרגלי החרים. לא הרחק ממקום הזה תתנשא גבעה נשאה המעוטרת בעצים רעננים — הוא הריהזיתים, וכעוד צעדים אחדים תופיע לעינינו תל-הפנה שהכל פונים אליה, העיר הקדושה — ירושלם. העיר ירושלים תתנשא בגבהה על פני הים התיכוני בארץ שני אלפים ושלוש מאות וחמשים רגל, כברת ארץ גדולה ויפה מאד, עמקים וגבעות יסובה מכל עכריה; גבולה מים ומקדם הוא עמק גיחון ועמק יהושפט¹) ומגבה גני-המלך ומעין-שלחמי הנחל קדרון²) יסובו את העיר לצד ים דרך עמק יהושפט מדרומה צפונה, והולכים לים המלח, במקום אשר העמק יהושפט וגיאהנום יתחברו לא הרחק ממעין-שלח ודרך העמק קדרון. — תחת אדמת העיר והריהזיתים וגם יתר סביבותיה תמצאו אבני-סיד המתנשאות במקומות אחדים לגבעות וצורים. בסביבות שלח וגיאהנום ימצאו בצורים ובנקיקי הסלעים צמחים רבים מאד. בכל כברת-הארץ סביבות קברות המלכים ומערת ירמיה נפוצים עצי-הזיתים הרבים והרעננים, אלוני-ארץ-כנען (בוטמא³) (פסתקין בארמית Pistacea Palaestina Boiss), עצי אנוזים שחורים (Juglans nigra Lin.).

[1] (במשניות) [בתוספתא סיז] דשביעית סימן להרים מילין. מהעין הזה הוציאו אז מין דיו לכתיבה הנקרא בשבת קיד ב' ובניטין י"ט א' ימי מילין.

[*] עמק בשם גיחון לא נמצא בנהיקי והעמק שבסערב העיר הוא עמק רמאים והוא משתרע גם בדרום העיר.

העורך

[**] בנהל קדרון ימצא מים רק בימי הנשמים והוא במזרח העיר ונקרא במי החרים בשם "עמק יהושפט" הנזכר רק פ"א ביואל ד' י"ב. ועיין בספרנו מורה דרך בא"י וסודיא עמ"ד 128 ובהירושלים כ"ו עמוד 95 ובהערה.

העורך

[**] בטנה איננו שם להעין כ"א פרי עין ה"אלה נקראים בטנים והעין נקרא בארמית בוטמא ובעברית אלה. ועיין בהערותנו למעלה עמוד סימן. העורך

עצי־ככאים שחורים ולבנים (תותים *Morus alba & nigra* Lin.)
 עצי־אלה (כטנה, כמנים*) (*Pistacea vera* Lin.) ודודאים (*Celtis*
orientalis Spr.) בצפון־הר־הזיתים יגדלו הזיתים אחווים וסבוכים
 בענפיהם זה אצל זה ולרגלי הצד הזה לעמת שער־הזהב יגדלו
 וינבון נשיבה העצים הרבים בשנים מכלם, הלא המה העצים
 הירועים בנג־גת־שמנא.

במורד הר־הזיתים נגבה ימצא הכפר בעטהאניען הנעים
 אשר בעמקים שבסביבותיו ימצאו צמחים רבים ויקרים מאד וגם
 פרחים ושושנים יפים יקרי המציאות בהם. גם בסביבות המקומות
 לפתא ומצ־לכ־אשר בקרבת ירושלם ימצאו צמחים ופרחים שונים
 למיניהם הגדולים מאד ביפים. חום העיר ירושלם בחשכון האמצעי
 (*Die mittlere Temperatur*) היא שלש עשרה במעלות רעאמיר,
 ובכל זאת ימצאו הרבה עצי־תמרים בחצרות הבתים שמה וגם
 עצי־אתרוג נראה לא לעתים רחוקות. מהכפרים לפתא ויריחו
 יביאו מיני ירקות רבים לירושלם; גם על הגבעות הנשאות
 בהרבת העיר יגדלו הרבה מיני ירקות כמו החלמית (*Malva*
Rotundifolia L.) ראה לעיל, והעכו־ביתא (*Gundelia*
Tournefortii). החלמית תמלא שם את מקום השפינאט, והעכו־ביתא
 את השפארנעל אשר אצלנו. מיפו, חברון ויריחו יביאו פרי־עצים
 לרוב לירושלם. — בשנת 1855 מצא ואסף החכם קאָמשי הג"ל
 מאה מיני צמחים שונים ויקרים, אשר החלק השלישי מהם רק
 לצמחי ארץ ישראל לבדה יתחשבו, ושני חלקים לצמחי יתר ארצות
 המזרח ולצמחי ים־התיכון בכלל יתיחסו.

מהצמחים אשר יפרחו גם בארצותינו ימצאו שמה:

עקרבנין¹ הקשים (*Schwingel, Festuca dura* Lin.)
 לחם הארנבת (*Hasenbrod, Zittergras, Briza maxima* L.)
 טרעספע (*Trespe, Bromus tectorum* L.) מין־עשב זה

העורך

* ראה למעלה עמוד ע"א הערה אחרונה

1) בשנה (קוצין מ"ג מ"ב ענביות) (?) ראה בספרו של לקס.

2) עין בספר — הטי.

- יגדל בכל ארצות אייראסא ומספוא טוב הוא לבהמה וצאן.
 בירסטענגראז (Birstengr. Polypogon mompoliense L.)
 השעורה (Hordeum murinum Lin.)
 שושן התבן או שושן הנייר (Stroh-oder Papierblume,
 Xeranthemum annuum.) תגדל גם בנגב אייראסא ונטע-
 שעשועים היא.
 שרש-שבלת-שועל הארמני (Haferwurz, Scorzonera
 purpurea L.) יגדל גם בנגב אייראסא ומינו ירקות-שרשים
 המה (Wurzelgemüse).
 שושנת-המאה המימית Butterblume, Ranunculus
 aquatilis L.) נטע-זאלאט ונטעי שעשועים יגדלו גם בנגב אייראסא
 ראש-קרן-הציה העגולה (Hornküpfchen, Ceratocephalus
 falcatus Per.)
 שושנת-המאה השדות (Ranunculus arvensis L.)
 ראה לעיל.
 קרייץ-מיכשעל (Sieber Viscum cruciatum.) גדלה
 על-עצי הזיתים, אחדים ממיניו יקחו לסמי רפואה.
 ירק-הכפתור ארץ-כנען (Knopfkraut, Scabiosa)
 (Palaestina L.) יגדלו בנגים ומשרשיהם יקחו לסמי-רפואה.
 אפוני-היהודים (חימצא בארמית, Kicher Cicer Judaicum,
 פרסת-הרוב הסורית (Bärenklau, Acanthus Syriacus).
 נטעי שעשועים אהובים מאד אצל הרומים.
 פיפוי הירושלמית (Pipau, Crepis Hierosolymitana).
 בינזעל-ארץ-כנען (Günsel, Ajuga Palaestina).
 לאבקרויש היהודים (Labkraut, Galium Judaicum).
 מינים אחדים ממנו יגדלו גם באיראסא והמון העם יקחו אותה
 לרפואה נגד מחלת העפילעפסיא.
 בושם-היהודים, קרונפיל בארמית (Nelke, Dianthus

(Judaicus) הרבה מינים ממנו יגדלו באירפא ולפי מראיהם וריהם הטוב יוקחו לעיטור ולקישוט.
 הלב-הזאב הירושלמי (הלכלובא בארמית Euphorbia Hierosolymit), מיץ-החלב יוקח לסמי רפואה.
 בצלי-ארץ-המזרח (Lauch, Allium orientale) ראה לעיל.
 מֶרְנָא הסורית (Salvia Syriaca) ראה לעיל.
 מרוא היהודית (Salvia Judaica) ראה לעיל.
 עספארזעטמע (Onobrychis). באיראפא יגדלו מינים אחדים ויוקחו למספוא הבהמה, כמו (Stüpklee, Esper), Türkischer (Klee), ימי גדולם המה מחמש עד שבע שנים.
 ה. יריחו עיר התמרים.

מראה העיר הקדושה וסביבותיה הנשקפה לנו מראש הר הזיתים נעימה ונהדרת היא ותפליא עינכל רואיה. מעל לעמק יושפט אשר בין הר הזיתים ובין ירושלים ובתוך חומת העיר יתנשא הר המוריה אשר אליו נהרו מכל אפסי ארץ בימי כבוד ממשלתנו ואשר בית תפלת הישמעאלים בנוי לתלפיות עליו עתה . . .
 בנגב ירושלים יתנשאו ההרים הרמים בכל הדרך מן בית לחם ועד חברון, וכל כברת הארץ מקצה עד קצה היא הנעימה והיפה כמעט בכל ארץ-המזרח.
 דרך עמקים יפים ונהדרים נבוא אל עיר-התמרים היא יריחו; אדמת הארץ סביבות יריחו עשירה היא בזבל-פגרי-מים, אשר אם יבשה היא תראה לנו בצבע שחור-ירוק ואם לחה היא תראה לנו כמעט בצבע שחור. מרבית הצמחים יפרחו פה מן טבת ועד אדר, וכיחוד ינוכזן העצים השונים על אדמתה: עצי-שטים (אקאציען), קוץ היהודים (Zizyphus) ועצירת-מרים. — אולם בעצלות הערבים היושבים שמה לא יעלו התמרים כמו לפנים אשר אך עליהם שם העיר נקרא; כי גרפים המה יושבי העיר וסביבותיה להשקות את התמרים מים בעת פרחם, על כן למרות אדמת ואויר הארץ הטובים מאד לא ישאו פרי מחוסר מים ובעצלות

בעליהם, אשר הפכו את נַן־העדן הזה לארץ בתה ושטמה. ומה נקל הוא לתת לסביבות העיר יריחו את מראיהם הראשון ולחדש געוריהם כקדם, אם אך יגרשו את הבעדואים האורכים שמה בחורים ובנקיקי הסלעים, ואנשים היודעים ומבינים במלאכת השדה ובעבודת האדמה יבואו תחתיהם, ואז רק שנים אחדות די לעשותה לארץ נושבת ולגן־אלהים. — בסביבות הכפר ריחא (Rycha) המלאים עצים וצמחים שונים תוציא אדמת הארץ מאיים (Mays) שומשמן (Sesam), עלי הטאכאק, דוחן ואינדיגא למכביר. שדות חטים יעלו את קניהם עד גובה ששה רגל וחשבולות הארוכות והכבדות יתנועעו הנה והנה תחת כבד משאם. תאנים, רמונים (Granatöpfel), ענכים ועצי־גן עדן (Paradiesbaum, wilder Oelbaum, Oleaster, Eleagnus angustifolia L.) עליו לבנים המה ככסף, עצו יוקח לבנין ולצבע, וישא פרי אכל ו. כל הצמחים ההם ועוד רבים למיניהם יגדלו ויאדירו את המקום הזה בכל ימות השנה. עצי־פלאים (Wunderbaum, Ricinus com-munis Lin.) יגבילו את השדות בשפתם. מזרעם יוציאו שמן ולפי דעת חוקרים אחרים הוא השמן הנקרא בתלמוד בשם שמן־קיק. עצי־הכופר, חוני־רטיבא בהלכות גדולות (Henna, Lawsonia inermis L.) יכו את שרשיהם בקרבת המעינות. מעליהם יכינו הערבים את הכחול־האדום אשר יצבעו בו בארצות המזרח את שערות זקנם וצפרניהם, וכתלמוד יכנו את שוכות־העננא בשם חנון ויאמרו עליו כי טוב הוא לגרש את תולעת־הראש מהצאן. — גם קניא־דשוכר ימעו שמה, אולם אך לאכול אותו כמו שהוא, כי מאכל־מעדנים הוא אצלם; אך כפי הנראה נטעו אותו שמה לפני ימים ושנים הרבה מאד, כי עד הנה יכנו שני מקומות אצל מעין אלישע בשם רחים־קניא־דשוכר (Zuckermühlen). עצי

1) בירושלמי ובמשנה יקראו אותו 'שויסין', ולפי הירושלמי תולדת כלאים הוא מעץ־זית אשר הרכיבו בעץ מטיני ציציסהום, ובאמת דומים המה עליו לעלי עצי־זית ופירותיו יטעמו להכנו בטעם פרי עצי־ציציסהום. ראה על זה בהערות של הפראעסטא⁷ אשערואן לספרו של לעת.

גן-עדן, קוצי היהודים, אשר על עליהם ועל ענפיהם יגדלו פרחי-
רצועה לרוב (*Riemenblumen, Loranthus Acaciae*). פרחי-הרצועה
אשר על ענפי קוצי-היהודים אדומים המה כאי ומרחוק יראו כסנה
בוער באש.

אמנם, מה ידוע לבנו לראות את עמקי-ריחו המכרך
באדמה שמנה ופוריה ואשר לפנים התמרים לאין-מספר פרושו עליו
צלם וגם צנורי המים—כאשמת הערבים—ישאו שממה, ואך
צל ההוד וההדר מלפנים נראה היום. מעין אלישעי) לבדו ישקה
עתה את כל השדות סביבות יריחו, בעוד אשר צנורי-מים רבים
(*aqueducte*)—אחדים מהם נבנו בימות מסע-הצלב—יעידו ויגידו
על טוב חבל-הארץ לפנים, ויש לאל ידי אנשים העושים את
מלאכתם באמונה וכתם לב להפוך את כל חבל-הארץ הזאת
בשנים אחדות לכן ערן.

הצמחים אשר יפרחו פה כבר בראשית ימי האביב הלא המה:
Boerhavia verticillata Poir. הרכה מינים מהצמח הזה
יגדלו גם באמעריקא ובהודו המערבית ושרשיו יוקחו לסמי-
רפואה. גם אחרים ממיניו ראויים המה שרשיהם למאכל.
צל-הליקה (*Solanum sanctum* Lin.). ראה לעיל
תפוחי סדום (*Sodomsäpfel*).

קיעל-קראנע (*Calotropis procera* R. Br.) מיני הצמח
הזה יכילו בתוכם מיץ חריף מאד (*Scharfen Milchsafft*) ויתנו
זרע צמר (*Samenwohle*).

קנה-סוף (*Schilfrohr, Arundo Donax* Lin.). ולד"ר הוא חרוב
שפארגעל (*Asparagus horridus* L.).

במשנה.

שושן-המבעות המצרית (*Ringelblume, Calendula*
Aegyptiaca). מינים אחדים ממנו יגדלו גם כנגב אייראסא ופרחי
סמי-רפואה המה.

* הוא המעין הנקרא כהיום יעין סולטאן, ואשר לבי המציה הוא המעין
העורך שמימו רמא הנביא אלישעי.

זרע-טשנה (*Diplotaxis cruceoides* Lin.).
 בשמי-שפת הים (*Seestrandnelke, Statice Thuini Tenore*).
 שורש-חום (*Braunwurz, Cerophularia hieroch.*). מינים
 אחרים ממנו ינדלו באיראפא ויקחו לסמי-רפואה.
 העץ-הצנוע או עץ-אברהם (*Keuschbaum; Vitex*
Agnus-castus L.) ינדל גם במקומות אחרים באיראפא. לפנים
 האמינו כי בכח העץ הזה לקרוא את התאווה.
 בכל המקום מן יריחו עד שפת הירדן, במקום אשר הנוצרים
 העולים לארץ הקדושה ירחצו את בשרם. ינדלו שוכות רבות כמו:
 קוץ-היהודים⁽¹⁾. פרונוס⁽¹⁾ (*Prunus*).
 אשל⁽²⁾, אתלא⁽³⁾ בארמית (*Tamariske, Tamarix*).
 שוכת צלף או כפריסין (*Kappernstrauch, Capparis*).
 ורדא⁽⁴⁾ (*Rosa*).
 קוץ-הלבן (עוזודין בארמית?) (*Crataegus*) ועוד רבים למעיהם.
 על שפת הירדן ינדלו העצים בנבהן עד כי ירימו את
 ראשם מעל לעברי העמק, ומרביתם המה:
 הערבתא⁽⁴⁾ בארמית (*Pappel, Populus Euphratica*).
 הערבה הבבלית (*Salix Babylonica* L.).
 מילא הסורית (*Esche, Fraxinus Syriaca*). ראה לעיל.
 אשל. ראה לעיל.
 קנה-רוח הלבן (*Windhalm, Agrostis alba* L.). והוא
 מין עשב ומספוא טוב לבהמה.
 שקדי-עפר או שורש-קאפפעע (*Erdmandel, Kaffe-*
wurzel, Cyperus esculentus L.).
 ווענעריך (*Plantago Cretica*). ראה לעיל.

⁽¹⁾ עיר השם הוא ויתר שמות הצמחים שבהמאמר הזה נעיר בסוף הספר.
⁽²⁾ במסכת שבת קכ"ד ב' יבאר רש"י יסנעין. פרונוס והיינו מפלוימקן. השוכה
 הזאת רבה היא מאד למיניה ותועלתם שונה ונדולה היא מאד.
⁽³⁾ הנזירים על הר סיני יוציאו מסנו מאננא ויסברו אותו להעולים לאהיק.
⁽⁴⁾ שמן-זרוד בתלמוד, היינו האוענעהל.
⁽⁴⁾ אם הוא הערבה במקרא לא נדע על כדורו כי הערבתא תרצה כמעט כולה
 לערמה. ראה כמברו של לעף.

ו. ים המלח והעיר חברון.

מראה חבל הארץ בסביבות ים המלח יפה ונהדר הוא. ולא כאשר ידמו רבים האומרים ים-המית ימית כל חלקה טובה בסביבותיו וצמחים ועצים שמה לא יחיו. על הרי-עמון ומואב, אשר על שפת הים קדימה, יתנשאו יערי-עצים רמים ונשאים, ובעמקים אשר במורד ההרים יראו לנו גם שמה צמחים ועצי-יער שונים. הרי-עמון ומואב יתנשאו כראשם בגבה ארבעה אלפים דגל מעל לים-המלח, וכברת-הארץ לרגלי ההרים עשירה היא ביערי-עצים גדולים ורעננים. בין שפת הים קדימה ובין שפתו מערבה תשתרע ארץ-מישור גדולה הפתוחה לצד דרום.

מן מקום הרחצה של [הנוצרים] העולים לאהיק אשר על שפת הירדן עדי-המלח נפגוש בדרכנו צמחי מלח (Salzpflanzen) דבים למיניהם, כמו:

בושם-שפת-הים כעין שבלת (Statice spicata Wild.).
ראה לעיל.

בושם-שפת-הים המכוסה בכפור (Statice pruinosa
(Lin.)

רגל-אזן הלבן (Gänsefuss, Schmergel, Chenopodium album). יגדל גם בצפון ארצות אייראפא ואמעריקא ומין ירק הוא ומעמו נעים. מהרבה מינים ממנו יוציאו שמן טוב אשר ריחו כפסעצרמינץ הידוע, וגם לסמי-רפואה יקחו ממנו.

ירק-מלח-הים או חלב-זכוכית (Glasschmalz, Meer-salzkraut, Salicornia Ler.). לשנים הכינו ממנו סמי-רפואה, ועתה ישרפו אותו למען אפרו העשיר במלח.

ירק-מלח-קאלי (Salzkraut, Salsola Kali Lin.). גם הצמח הזה יזרע אך להשרף ולהוציא את אפרו הרב במלח. ירק-מלח הדרדר (Salsola Echinus Labill.).

האשל (Tamarix manifera). ראה לעיל.
גלי האבנים אשר על שפת הים בקרבת מיי-המלח יפליאו אותנו בצמחים הרבים אשר יפרחו עליהם; גלי-מיי-מלח

צמחי ארץ ישראל

(Salzige Wellen) אשר יעביר הרוח על הצמחים ההם ישקו אותם ויטהרו את גדולם.

הצמחים ההם הלא המה :

ירק-פרעושים (Flohkraut, Pulicaria undulata), לפנים האמינו, כי בכח הירק הזה לרפאות כל כאב-ראש, אם אך ינטפו איזה טיפות מהמיץ בחוטם, וגם ירפא ממחלת הפאראליזע ויטית את הפרעושים, ועל כן הראו שמו ירק-פרעושים.

שרש-הצלב (Kreuzwurz, Senecio coronopifolius).

פלאקענבלומע (Centaur a Sinaitica Boiss.)

שושן-הצהרים (Mittagsblume, Mesembryanthemum

nodiflo), גדל גם כנגב אייראפא ונטע-שעשועים הוא שמה.

מאפרו יוצאו נתר (Soda).

דוחן-גראננען רב-הפרחים (Grannenhirse, Piptatherum

multiflorum)

קנה-סוף (Arundo isiac Lin.), ראה לעיל.

הרדופני בארמית (Nerium Oleander Lin.)

חונק-הכלבים (Hundswürger, Cynanchum acutum Lin.)

ממנו יוצאו את הגפר (Harz) הידוע בשם סקאטמאניום הצרפתי.

בקרבת בית-לחם יפרחו הצמחים :

ביעבערנעלל הלבן כסיד (Biebernell, Pimpinella

cretica Poir.) שרשיו עשירים המה בשמן, אשר יקח לסמי

רפואה. יגדל גם באיראפא.

חמצא-ארץ-כנען (Kichenerbse, Cicer Palaestinum)

ראה לעיל.

שושן-חמאה ארץ-כנען (Butterblume, Ranunculus

Palaestinus.) ראה לעיל

פלאקענבלומע (Centaure Sinaica Boiss.) ראה לעיל.

נכאת-חוטי-משי (Astragalus sericeus, D.C.) ראה לעיל.

זרע-אבנים חצבים, זרע-כיסא בארמית (Steinsamen,

Litospermum callosum Vahl)

אדמת הארץ במקום הזה אדמת-טיט אדום ושמן היא אשר סביבות הנבעות המתנשאות עליה יעטרו אותה שדות תבואה נעבות היטב, והשדות יתרכו בקרכת העיר יותר ויותר. עד כי כבדת הארץ כשדה גדול תתראה לנו. בן השדות יפרחו הצמחים האלו :

השעורה, שחורה-לבנה כמראה עכברים (*Hordeum murinum L.*, ראה לעיל.)

שושן-חמאה (*Ranunculus Palaestinus Boiss*) ראה לעיל.
 העכוביחא (עכבית כמשנה [עוקצין פיג מ'ב]) (*Gundelia Tournefortii Lin.*, והוא מין קמשונים (*Distelart*)).
 מרוא (*Salvia Sibthorpii Benth.*), ראה לעיל.
 בגני בית-לחם על הנבעות ינדלו עצי-זיתים יפים מאד, עצי-אלה ותותים; גם ענבים יצליחו פה, גדולים הם מאד והיי אשר ידרכו מהם אין טוב ממנו.

כדרך יום אחד הרחק מבית-לחם נבוא לעיר חברון, אשר תתנשא בגבה שני אלפים שש מאות וחמשים רגל מעל פני הים התיכון. כל סביבות העיר חברון עשירים בהרים ובעמקים נעימים ויפים, אשר למען האויר הקר מעט במקום הזה יותר מכל יתר ארץ כנען, יתנו עתה להעיר חברון היתרון על כל יתר ערי הארץ המהוללה. אבל לא רק בגלל האויר הטוב השורר פה, כי גם בגלל מעינות המים הרבים הנמצאים בחברון וסביבותיה אהובה ונעימה היא מאד העיר הזאת בעיני יושביה. אדמת-הארץ לחה היא מאד, בסביבות הגנים הגדולים, אשר כבד משא הענבים הגדולים על עציהם ינחו, יתנוססו עצי-זיתים, תאנים, עצי-אלה, עצי-אגוזים ועוד עצים רבים הנושאים פרי-קיץ למגן ולמחסה על הגנים ועל פדים, וכמעט תראה לנו ככרת-ארץ הזאת כמו ארץ אשר אויר-אקלים היין (*Echtes Weinklima*) שורר שמה. הפרחים והצמחים רבו עד למאד, ומרכיתם המה :

הונדסקאמיללא החברונית (*Anthemis Hebronica Boiss*), ראה לעיל.)

- עשב מבריק (Glanzgras, Phalaris brachystyla). יגדל גם בנגב ובתוך אייראפא, יטחנו אותו לקמח ונמ למאכל צפרים יקחו אותו. מורעו הכינו לפנים סמירפואה.
- שורש-רגל (Beinwurz, Symphytum Palaestinum). יגדל גם באיראפא ושרשיו יקחו לסמירפואה.
- עשב-זאממט עגול כביצה (Sammtgras, Kagurus ovatus Lin.)
- עשב-מסרק הדרדר (Kammgras, Cynosurus echinatus L.) בצלי-שושנים (Allium roseum L.). ראה לעיל.
- העכוביתא (Gundelia Tournefortii L.). ראה לעיל.
- רע-זנב (Schwanzsame, Urossermum) שושן-פעמונים, בשם הכבד, (Glockenblume, Leberbalsam, Campanula Erinus L.) כינו ממנו לפת' ושרשיו יאכלו בכל ארצות אייראפא. מינים רבים ממנו נמצי שעשועים המה.
- ראי-הנשים בעל חמשת הצלעות (פרויענשפיגעל Specularia pentagonia)
- שושן-חמאה בעל אלף העלים (Ranunculus myriophyllus Rupel)
- מרוא שלשת השפתים (Salvia triloba Lin.) ירק-פלפלין (פפעערקרויט Satureia). המה הפלפלי אשר יקחו לבשם התכשיל.
- ירק-ילדים (Orchis pyramidalis) ראה לעיל.
- רגלי-החתול אדומים כדם (Ruhrkraut, Katzenpfötchen, Gnaphalium sanguineum Lin.)
- ווענעריג הלכן כסיד (Wegerig, Plantago Cretica) באללאטע הערומה (Ballota nudulata Bth.) שושנת השמש הערבית (זאננענראָזכען Helianthemum arab.) ראה לעיל.

- אוזן-ארנבת עם עלים שונים (*Bupleurum heterophyllum* Lk.)
- שורש ירוק-שחור עם ראשים שונים (*Scrophularia laciniata* Willd.)
- מרוא (*Salvia Molucella* Benth.) נזכרה למעלה.
- נכאת הלבנה כמיד (*Astragalus cretaceus* Boiss. & Kotschy) ראה לעיל.
- שושנת-אוזן-סרק (*Mapliebchen, Gänseblümchen, Bellis sylvestris* Cyrill) תולדותיו יגדלו בכל ארצות איירא.
- פשתה בעלת עלים צרים (*Linum angustifolium*, Huds.)
- טרעספע הרחוקה (*Bromus Confertus* M. B.) מין עשב הטוב מאד למספא.
- יקר-כבוד (נעהרענפריין *Veronica cymbalaria*, Bertol.) תולדותיו כמו נשך-הנשים (*Frauenbiss*), ועוד אחדים יגדלו גם בארצות אייראפא ולפניו הוציאו מהם סמי-רפואה. מינים אחדים ממנו נמעי שעשועים המה.
- ירק-כף, שושנת-רעב (*Löffelkraut, Hungerblümchen, Cochlearia/Draba*) מיניו סמי-רפואה יקרים המה. מין אחד יגדל גם באייראפא ויוקח לבשם ולירקות.
- טאשעלקרויט (*Thlaspi perfoliatum* Lin.)
- קלעע (*Trifolium Palaestinum* B.)
- שאטטענקלעע הקרנים (*Lotus corniculatus* L.)
- עשב-זענגע הנחלק (*Segge, Carex divisa* Huds.) מהצמח הזה יגדלו פה עוד שני מינים: זענגע-תכלת (*C. glauca*) וזענגע הנפרדת (*C. distans*). כל מיניו הרבים יוקחו למספוא.
- קראפף, פותא בארמית, פואה במשנה [שביעית פ"ז מ"ב] (*Rubia Otivieri* Rich.) הוא הצבע הידוע.
- בצלים בשערות ארוכים (*Allium hirsutum* Zucc.) ראה לעיל.

שיפון או שבלת שועל (ד) עגול כביצה
 (Aegilops ovata Lin.) והוא אשר יקרא באשכנזית
 Walch ודומה במראהו לחמים.
 שבלת-שועל. רקים (Avena fatua Lin.) ועוד
 מינים שונים.

העצים אשר בסביבות חברון המה הזקנים והגדולים בכל
 ארץ כנען. הלא המה :

דודאי ארץ המזרח (Celtis orientalis).

במני-ארץ כנען (Pistacea Palaestina).

אלוני-ארץ כנען (Quercus Palaestina).

אלוני קאקוס (Coccus Eiche) אשר בכרמי חברון
 אין כמוהם ליופי בכל הארץ. כי מדת עבי גזעם היא עשרים
 ושנים גל, ושתי קומות מעל לארץ יתפרד הגזע לשלשה
 ענפים גדולים ועבים, אבל הגדול והיפה בכולם הוא העץ
 הנקרא בשם אלון-אברהם, אשר בצילו יבקשו להם יושבי חער
 מהם מפני חם היזם. מראה נפלא ונהדר יראה לעינינו על
 הגבעות הנשאות בנגב חברון הנשקפות על פני חלל המדבר
 אשר ישתרע עד הר סיני, בעוד אשר שמה יערי-עצים רעננים
 ינובון, ובהם ארזי-אל הרמים והנשאים ועוד רבים יקרים
 ונכבדים מאד.

ז. הלבנון

המשוררים הערבים כנשאו את משלם על הדר הלבנון
 יאמרו: יהחורף ישא על ראשו, ועל כתפיו האביב, בחיקו ישכב
 הסתו והקיץ ינוח לרגליו". וגם אמנם, קור וחם, קיץ וחורף פה
 יתאחדו. הגבול אשר שמה פה המבוע בין עתות-השנה השונות
 צר הוא מאד, עד כי רק צעדים אחדים דים להוציא אותנו
 מהשלג אשר ינוח בכל ימות השנה על ראש ההר ולהוביל
 אותנו לפרדס רמונים עם פרי מגדים אשר ממעינותיו יזלו מים
 חיים וריח גניו כריח לבנון.—אדמת ההרים והארץ סביבותיהם כמו
 גם האויר הטוב השורר פה ימשכו אליהם מאז עד עתה המון

עמים רבים אשר יוצ'או את יכול ותנובת האדמה המוכה המוריה והמלאה בוכל פגרי־מתים. בראשית ימי הסתו יכסה השלג את ראשי ההרים אשר ימס בראשית האביב. ובכל ימי החורף ירדו לפעמים גשמי גדבות המשקים את אדמת הארץ עד ימי הזמיר, כי כאשר אך יחלפו הגשמים יחלו המעינות הנוזלים מן הלכנון להשקות את הארץ במעבה האדמה בעומק מפחים רבים. המעינות ההם לא יולו מהשלג הנמס על פסגת ההר דרך צנורים כמעינות הנוזלים מראש הרים אחרים, כי אם יפנו להם מסלה דרך האדמה הנעכדה והנזרעה, כמו לוא נבקעו מעמק הארץ מעצמם, יען כי השלג יבלע בארץ וירד במעבה האדמה, והאדמה תבקע ובארות מים חיים יפרצו להם דרך השדות הנעברים, ועל כן רבים המה מאד הנחלים והמעינות הנוזלים מן הלכנון, עד כי הנוסע קארטע (Korte) יאמר, כי לא ראה מעולם מעינות גדולים ורבים כמו בהלכנון. אולם גם בימי אאביב והקיץ יעלו אדים קלים במקומות רבים בתוך הרי הלכנון ויחננו על ראשיהם מן הבקר עד הצהרים. עד גובה אלף רגל במעלה ההרים ישתרעו יערים גדולים אשר עציהם הרעננים ירימו את ראשם עד לעבים ומרביתם המה: עצי־זית, הדסים, עצי־יודאם (Judasbäume), במנים, חרובים, הרדופני (Oleander), ועוד רבים למיניהם, אשר כולם לצמחי ים־התיכון יחשבו. בגובה שלשת אלפים עד ארבעת אלפים רגל תמצא שארית הארזים (Föhre, Pinus Brutia), אשר בנועם הגדול והחזק יתחברו כאיים רבים. גם הדודאים והאלונים יחלו פה להראות לנגד עינינו. אבל מרבית העצים יגדלו בגובה ארבעה ועד ששת אלפים רגל מעל פני הים. ומרביתם דודאי־סרק (ווילדע ציפרעססען) וארזי־הלכנון ואלונים רבים למיניהם השונים. יושבי הכפר בשירה (Bischerre) אשר במעלות ההר יסחרו בכנדי צמר, אשר יצבעו אותם בעצמם, מלבד אשר יעבדו את שדותיהם וגניהם, ויתעסקו גם בנטיעות־הסאכאק. בגנים יגדלו עצי־אגוזים, אלונים כתכנית פיראמירען, ותותים. וגם

יאסמין יגדל שש בקיר אחד בנן השיך, ואף שזיפין (ראה לעיל) ימצאו בין מלכנות הננים. — קישואים, ירקות, מיני לוף ומיני זאלאט רכים ושונים יציעו לרוב מאד בכל ימות הקיץ. המעין אשר יפרוץ מהאדמה במקום ההוא די הוא להשקות במימי החיים את השדות ואת האנשים לרוב. היין אשר ידרכו שם בעטק והמשי אשר יטוו ידועים המה כטובם בכל המקומות סביבותם, וכל הנוסעים כולם פה אחד יעידו ויגידו כי מעולם לא בא כיון לבנון הזה אל פיהם, ועד היום ימלאו כל שותיו את פיהם תהלתו.

באדמה לחה ימצאו הצמחים האלו:

אינולאי) אלאנט בתבנית לב (*Inula cordata* Boiss.)
לפנים הכינו ממיני הרבים הגדלים בלבנון סמירפואה שונים
וגם לקחו ממנו לירקות וללפת.

חשש־קשה או ירק יאהאננום, (הארטהי
יאהאנניסקרויט (*Hypericum hircinum*). בארצות אייראפא
כינו ממנו סמירפואה.

פשתת־המים (וואסערהאנף *Eupatorium can-*
nabinum Lin.). המין הזה יגדל גם באיראפא ויוקח לסם־
רפואה ולנמע־שעשועים.

צל־הלילה (*Solanum Dulcamara* Lin.)
ירק־פרעושים בשנים (*Pulicaria Dentata* D. C.)
עשב־כפתור השתור (קנאפ־גראו *Schoenus nigri-*
cans Lin.)

שושנת־אחו בשערות ארוכים (וויידענר־אָז־כען;
Epilobium hirsutus L.)

חשש־קשה בשערות קצרים (*Hypericum lanu-*
ginosum Lam)

שושנת־אחו קטנת הפרחים (*Epilobium parviflo-*
rum L.)

שורש-אנמי בציה (זומספואורק (Epipactis verat-
rifolia Boiss.)

ירק שחור-לבן (Corophularia Erh.)

מהארמה היבשה בקרבת צורים וסלעי סיד יציו:

דיטטער שפארן (Delphinium peregrinum Lin.)

עשב צנקה (קנייעל גראז (Dactylis glomerata

ראש-צפוריפאנעלקאפף (Passerina annua Wickst

מרוא (Salvia viscosa Jaeq.)

קורניחא ¹ (בארמית וכמשינה) (Dost, Origanum

Libanoticum Boiss.)

ירק-כבוד ארץ-המזרח (Veronica orientalis, var.

pinnatifide)

ירק-ילדים אשר ריהו טוב (Orchis Fragrans Poll.)

שורש-נצחון המכוסה כנג (זיענוואורק Gladiolus

(imbricatus var. libanoticus Boiss.)

גאמאנדער הפרוש (Teucrium divaricatum Sieb.)

נמישת היער האדומה (וואלדורעבע Clematis flam-

(mula Linn.)

בצלים הנושאים כלי-אבק (Allium stamineum

Boiss.)

ירק-טבור (Umbilicus Libanoticus D. C.)

העדעריק, תודרא ² בארמית (Hederich, Erysinum

goniocalon Boiss.)

ירק-פלפלין (Satureja cuneifolia Ten.) ראה לעיל.

ארזי הלבנון הנודעים לתהלה המה הגדולים והרבים בשנים

מכל הארזים הנמצאים בתבל, ויושבי הרי הלבנון יאמרו עוד היום,

כי קבלה היא בידם כי הארזים ההם המה השרידים מן היער איש

ממנו לקח שלמה לבנין בית ה'.

(2) עמ.

(1) ראה בבסיס העיל.

ממעל להארוזים, לא הרחק מהשלג המכסה את פני ההרים,
ימצאו הצמחים האלה :

ירק-בורית הקטן (זייפנקרויט *Saponaria Pumilia*).
קנה-כומרים, מוריתא ¹ כארמית (פפאפענראָהרען
Taraxacum lithynicum Boiss.) הצמח הזה הוא מין ציכאריען.

לאבקרױט (*Galium orientale* Boiss.)
זרע-עוקץ לבן-שחור (שטיעלזאמע *Podospermum*
canum C.A. Meyer) ונס הוא מין ציכאריען הוא.

ירק-אבנים (שטיינקרויט *Alyssum alpestre* Linn.)
חלב-זאבים (*Euphorbia pumila* Sibth.)

נכאת (*Astragalus coluteoides* Willd.)
ברעספע (*Bromus tomentellus* Boiss.)

אנדארן טהרי כלבא כארמית (אנדארן הונדסקרויט
Marrubium Libanoticum)

כרשיגים שחורים לבנים (*Vicia canescens* Labill.)
פי החסידה (שטאַרכשנאבעל *Geranium*
lescens L'Herit.)

הויהעכעל (*Hauhechel, Ononis Kotschyana*)
ירק-עולמית הלבנון (אימטערניק *Vinca Libanotica*)

הצמח הזה ידמה במראהו ותוארו לבן-מינו באיראפא.
ירק סיד (נייסקרויט *Gypsophila ruscifolia* Boiss.)

ורד (*Rosa glutinosa* Lin.)
שורש שחור הלבנון (*Scorzonera Libanotica* B.)

לשון השור ² (חורת החמור ?) (*Ochsenzunge,*
Anchusa italica Retz)

בצלי-תכלת (*Allium coerulescens* Poiss.)
הנצלים ההם יצטיינו בפרחיהם היפים בצבע תכלת.

(1) רש"י יבאר "אנדנא" יוננדין סאיוביים או מארופא וזה לא נכון. היא
ראה בספר הניל.

(2) בהלבנון יקראו להצמח הזה *belghesum*, וזוקרי הלשונות שונים
הם בודעתם בשמו האיטי.

(Dianthus ¹ בשמים נקודים, קרנפול בארמית (Dianthus multipunctatus))

(Kratzdistel, Cirsium Hermonis Boiss.) קמוש-גרד
(Centaurea Meyronis D. C.) פלאקענבלומע

(Crategus trilobata Labill.) קויץ-הלבן

(Helichrysum Billardieri Boiss.) שושנת-תבן

(Kälberkropf, Chäerophyllum Libanoticum Boiss.) מראת-עגל הלבנון

(Epilobium parvi- שושנת-אחו בפרהיה הקטנים-
florum Schreb.)

(Fetthenne, Sedum תרנגולת-שמנה הלבנה
album Linn.)

(Bruchkraut, Herniarina macrocarpa ירק-שבר
Sbth.)

(Birkenwurzel, Ferulago שורש-בירקע הקר
frigida Boiss.)

(Stachel-oder Johannis- גרנירי קוצים המזרחים-
beeren, Ribes orientale Poir.)

השדה יאכלו את הגרנרים ההם לרוב כי טעמם ינעם לחכם מאד.
כל חבל הארץ דאניע (Danie) אשר בין ערן (Eden)

ואקקאר (Akkar) אדמות פוריה ושמנה וחמשה עשר מקומות
נושבים בו. המשי יגדל שמה לרוב. עד כי בית-טוית-המשי

בטריפאלי מלא עבודה בכל ימות השנה והצרפתים בעלי בית-

חרושת המשי יביאו כסף רב ותועלת גדולה מאד לא רק במס

אשר ישלמו לאוצר המדינה כי אם גם לכל יושבי הארץ כי
מלכד הצרפתים ההם מספר בני-ארצות אייראסא היושבים בחמשה
עשר המקומות ההם מעט הוא מאד.

(1) קרנפול היא יעוירצנענעליין וגם ינסארטענענעלקע בארמית. ובלים
בעניית כולל השם 'בשמים' שני הצמחים ההם יחד, וע"כ העתקתי את שם הצמח
יצאמענענעלקע בבשמים.

בקרבת בעלכעק (Baalbek) ימצאו צמחים יקרים ונכבדים
מאד, כמו :

ליימקרויט (Leimkraut, Silenegrisea Boiss.)
אָבוֹב־רֶנְעָה, הוֹיִטְרָא דְרֶעִיָא (Knöterig, Polygonum
Cedrorum Boiss.)

מורה-היער (Waldmeister, Asperula fasciculata
Boiss.)

שן-אריה (Löwenzahn, Leontodon Libanoticum B.)
פִּילְצֶקְרוֹיט (Filzkraut, Phlomis viscosa Poir.)
ירק אברים (Gliedkraut, Sidoritis pullulans Vent.)
ירק-טבור (Umbilicus Libanoticus D. C.)

זו העיר ביירוט (Beirut) והשרון סביבה.

רבות הנה ערי החוף כמוריא אשר תמשוכנה את עינינו
ביסין ומובן, אבל העיר ביירוט תעלה על כולנה! העיר הזאת
תראה את הדרה ותפארתה להנוסעים באניות עוד מרחוק; ידי
המבוע אצלו לה כרכה מנה אחת אפים על כל אחיותיה, יתר הערים
היסות והנעימות בארצות המזרח, בתתו לה ברכות ומעיני מים
דים להשקות את כל הארץ, להוציא יכולה למכביר. הנוסעים
עודם באניותם וכבר יתר לבם ונפשם תישתוקק לנוא אל העיר
לשבוע מהדר המראות הנמלאים, אשר יופיעו לנגד עינינו מכל
עבריה; כי מצפון העיר יתנשאו הרי הלכנון ברום גבהם, וראשם
המכוסים בשגג עולמים יראה לנו, יושבי ביירוט ישלחו את
רכולתם לכל קצוי ארץ המזרח ומוטות סחרם יגיעו עד כנרד
ואיספאהן. שוקי-הסחורות (Bazars) ישתרעו ער שסת הים
לרוכ מצדה האחר, והננים בפרחיהם הירוקים כמעט בכל ימות
השנה יסובה מיתר עבריה. בין כל צמחי הגן יתנו היתרון
להתותים, הקמנים מאד שמה, מפני תולעת המשי הגדלים עליהם,
עצי זית, כמנים (פיסאציען) אנוזים ואלונים יגדלו שם לרוכ,
וגם עצי שקמה כבירי ימים, רמים וחזקים מאד, נראה שמה לג.

לעתים רחוקות. לפאת קדמה מהגנים עד הרי הלכנון ישתרע
השרון, אשר על כל פני שטחו יזרעו ויקצרו ברנה: צמר-גפן
(בוֹימוֹאָללע), חטים ואורז לרוב. הנחל הירוע בשם נהר-ביירוט
(Nahr-Beirut) אשר יתפרד מההרים הקרובים להעיר, יעביר את
מימי החיים דרך השרון נגכה ואחרי כן ילכו אל הים. על שפת
הים יגדלו אלונים למיניהם הישונים, חרוכין ותמרים אשר כולם
יריטו את ראשם עד לעלים וישליכו את צלם עד למרחוק. אדמת
הסיד הגדולה במרתה שם ואשר עצי זית יסוכה, תגדל ענבי
יין ותירוש מתוקים וטובים מאד לרוב. ויען כי כל המקום ההוא
עשיר במים הוא, יתרכו יושביו מיום אל יום ועברי-העמקים
מלאים המה כפרים, בתית-שלות, נזירים ונזירות אשר יביאו חיים
חדשים בכל סביבותיהם. את חוף הים יכסו צמחי-מים יקר
המציאות מאד (Algen), וגם חית הים תמצא שמה לרוב. הצמח
היותר נכבד בין צמחי המים ההם, אשר מספרם יעלה לשמנים
ושבעה מינים, הוא הנקרא בשם אירלאנדישעס פערלמאָאן
(Caragaheen, Chondria papillosa) ממשפחת האלנען-
פלאָרירדען אשר להמחלקה העשירים וארבע לליננע. הצמח הזה
יצטיין בין יתר צמחי המים על ידי סעיפיו הרבים. תועלתו גדולה
מאד, כי אחרי אשר יבשלו אותו במים חמים יוקח לרפואה
למחלות קנה-הקבה והריאה' דארמקאטאררדע אונד לונגענקראנק.
בחופי הים אשר יתנשאו מעל פני העיר קדמה יחלו-הצמחים
היפים לחנוט את פרחיהם כבר בראשית ימי האביב, ומרביתם המה:
רגל-תרנגול האזיאטי (Ranunculus asiaticus Lin.)
לחם-חזיר (ערדשייבע, זייבראד Cyclamen Aleppi-
cum, Hort.) מין אחר מהצמח הזה יגדל באיראפא ויכיל בתוכו
את סם המות ציקלאמין (Cyclamin); אבל אחרי אשר יעבירו
אותם באש (נאך דעם ראָסמען) יכשרו גם למאכל.
שושנת-רבית (וואוכערבלימע Chrysanthemum
Myconis L.) מרבית מיניו נמעי-שעשועים המה.
עשן-האדמה (Erdrauch, Fumaria oxiloba, Boiss.)

מין אחד ממנו יוקח לרפואה ופריו—אגוז-עגול.
 לוף-סוריא (*Arum Syriacum Blume*).
 ירק-בילוען הזהב (*Bilsenkraut, Hyoscyamus aureus L.*)
 הצמח הזה יכול בקרבו את סם המות הידוע בשם
Hyoscyamin.

ריטטערשפארן (*Delphinium rigidum Lin.*)
 הויהעכעל (*Hauhechel, Ononis serrata Forsk.*)
 כמון-שחור (שווארצקיטמעל *Nigella oxypetala*)
 (Boiss.)

חש-שקשה (*Hartheu, Hypericum serphillifolium*)
 (liam.)

דוחן-גראננען רבת הפרחים (*Grannenhirse, Pip-
 tatherium multiflorum P. B.*)

בשם (*Nelke, Dianthus pogonopetalus Boiss et K.*)
 פרסת הדוב הסורית (*Bärenklau, Acanthus syriacus Boiss.*)
 מיני הצמח הזה נמעי-שעשועים יפים מאד
 המה, והרומים והיונים כבר ידעו ואהבו אותם, עד כי כיפותם את
 עמודי ארמונותיהם וכתית-פלותיהם התחקו על מעשי המבע
 בהצמח הזה להאדירם בפרחיו ושושניו.

מלבד הצמחים ההם ימצאו שמה כמעט כל יתר מיני
 הצמחים הנעימים והיפים להלל אשר יגדלו בכל ארצות המזרח.
 על הנבעות הנשאות אשר ימשכו בין העיר ובין שפת הים ואשר
 פניהן מסנים לעומת ההרים יגדלו צמחים רבים מאד, אף כי
 אדמת הנבעות האלו אדמת חול היא.

מראה יפה ונעים המושך כל לבנו אליו יראה לנו בקרבת
 שפת הים. פה יופיעו לנו :

עצי ערלען (*Erle, Alnus orientalis Decais.*)
 עצי פאפפעל הרחבים (*Pappeln, Papulus dilatata, Art.*)

עצי-הרובין (*Ceratonia Siliqua Lin.*)

עצי תדהר (טאמאריסקען ?) (*Tamarix Pallasii, Desf.*)
 ערבות־ארגמן (*Weide, Salix purpurea Lin.*).
 אולם על כלם יתנשאו כגבהם ויעלו ביפי עטרותיהם אשר
 כראשם התמרים הרמים והנשאים (*Phoenix dactylifera Linn.*)
 נצל התמרים יגדלו ויחסו צמחים ממינים שונים ובהם
 עץ־חומץ ¹ (*Sumach, Rhus Coriaria Boiss.*). הצמח
 זה, הנקרא גם בשם *Garbersumach* יגדל אך בארצות ים
 התיכון, אולם מיניו הרבים והשונים בתועלתם הגדולה יגדלו
 גם כמעט בכל ארצות תבל, ויוקחו לסמית־רפואה, לצבוע בהם
 בצבע־שחור, לעבד בעליהם את העורות וכו' וכו'. גם יכינו מאלה
 אשר יגדלו ביאסאן את הדונג הידוע בשם דונג־יאפאני.
 אולם הצמחים היקרים בערכם על כל אלה אשר הזכרנו עד הנה
 הנה הגדלים בקרבת אדמת החול אשר בסביבות העיר, כי אלה
 יקרים ונכבדים המה לא רק לאושר ושלות העיר בירושלם ויושביה,
 כי אם גם לנו לכל יושבי ארצות תבל, כי על ידם תורה אותנו
 הטבע חוק נכבד ויקר הוא מאד, אשר בכח הצמחים ונרכוים
 לקשר את החול אל אדמת הארץ באשר הוא שם, לכל יתפשט
 על פני כל הארץ ולעשותה למדבר שטם, ועל כן יקר לנו כל
 צמח, גם היותר קל בערכו במקום הזה, מאלף צמחים נכבדים מאד
 במקום אחר.

הצמחים הגדלים פה מרביתם המה :

רוח־שושנת־אלפסן (*Convolvulus Soldanella Lin.*)

קשואים (*Cucumis Colocynthis Linn.*)

שן־כלב־נפתל (*Hundszahn, Knäuelgras, Cynodon*

Dactylon L., והוא מין עשב.

סתיל שד (*Bocksdorn, Teufelszwirn, Lycium*

vulgare Dun.) כל מיניו נמעי שעשועים המה.

הצמחים האלו המה הם אשר ימנעו את החול מכוא אל

שערי העיר ויעצרו בעדו מהשתרע על הנגים והשדות המבורכים

¹ איז במשנה [מעשי ראשון ס"א ק"ב] *Gerberbaum, Sumack*

והמהוללים. — אולם גם החול הזה נקל הוא לעבוד בו, לחרוש ולזרוע עליו, אם אך ימצאו ידים חרוצות ואנשים יודעים ומבינים את מלאכת השדה ועבודת האדמה, כי אך מים יחסר לו להוציא ממנו צמחי הארץ ולגדל עליו אלונים, אשר בצלם ימצאו להם הצמחים ההם מחסה ומסתור מפני זרם ורוח.

ט. דמשק והנבעות סביבותיה.

הדרך העולה מן עיר החוף ביירוט לרמשק יוביל אותנו בין עצי יער האלונים, הנודע בדברי ימי העולם זה יותר מאלף שנים. העצים הרעננים ההם יסוככו בצלם על הפשתה הגדלה ביניהם לרוב מאד (*Linum Gallicum Lin.*). אחרי אשר עזבנו את היער ונעלה מהלך שתי ישעות על הנבעה הנשאה נבוא להכפרים היפים והנעימים, הנמישלים לגנים גדולים ונהדרים בפרחים וצמחים, הלא המה הארץ וקאסארה. כל הנבעות אשר יסוכו את המקום הזה, עשירות הן בשוכות אשר לצמחי ארצות ים התיכון יחשבו ומרביתם המה אלונים דוקרים (שמעכאייכען) למיניהם הרבים, הדסים (*Myrten*), במנים, פאנמאנעזיען — המה צמחים הגדלים על מעינות מים, הוצני (1), חרובין (*Johannisbrod-büsche*) ועוד רבים למיניהם מאד. חרושת מעשה המשי רבה היא למאד במקומות ההם, השוכנים לרגלי הרי סאנין והלכנון, עד כי החלו למעת תותים (ראה לעיל) תחת ענבים בכרמיהם, ומרבית הכרמים שמה נהיו לגני תותים. וגם אמנם המשי אשר ימו שמה אין כמהו (למזכר), ומרבית הנוצרים השוכנים במערב הרי הלכנון יתעסקו במיתו ובסחרו.

מסלה ישרה וטובה מאד לעבור בה תוביל אותנו אל הבקעה אשר בין שני ההרים והנודעה ברוב יכולה ותנוכת אדמתה, הלא היא בעל ביקס (2). הכפרים אשר בעברי העמק

(1) הוצני מסתן במשניות (*Flachsbüsche*).

(2) במשניות יבדילו בין שני מיני משי: המין האחד הוא הנקרא שירים (*feine Seide*), והשני הוא כלף, הנדל בחוסי הים ורומה יותר לצמר.

(3) אולי היא בעל נד בבקעת הלכנון אשר ביהושע יא י"ז. [זהותה של בעלביק התאחד רק עם העיר העליואוסולים ולדיק היא בעל בני הנזרת בסוף מעשרות].

אדמתם פוריה וטובה, ויתנשאו בנבהם שלשת אלפים רגל מעל פני הים. החכם קאמשי יספר, כי ראה כבר בחצי ימי החודש מאי את תבואת שדי המקומות האלה עומדת לקצור והשבלים בקנים כבר בשלו אז כל צרכן.

בשדה בור (בראכפֿעלדער) במקום הזה יגדלו מיני ירק רבים מאד, אשר אחדים מהם יתנשאו מעל הארץ בנוכה איש, כמו: שורש־חום (*Scrophularia rubricaulis Boiss.*), ראה לעיל. וירק־צמר למיניו הרבים (*Verbascum*).

מן צמחי ארצות המזרח היקרים נפגוש פה בדרכנו: מרוא האינדית (*Salvia indica Lin.*),

ירק־ילדים (*Orchis coriophora*) ועוד הרבה מינים.

בעברנו את מעברת האבנים אצל הכפר תמנין, אז עלינו לעבר ברגלנו עוד דרך שתי שעות, עד אשר נבוא אל רגל הר מול־הלבנון (*Antilibanon*), ודרך בקעה עמוקה, אשר תחלק את ההר כמו עמק, נבוא במסלה ישרה ויותר קצרה אל מחוץ הפצנו היא דמשק. השרון אשר על שפתו האחת בנויה העיר הישנה הזאת, עיר הבאליפים, לתלפיות, נגבל הוא במערבו ובצפונו בצורים וסלעים המתפרדים ממול הלבנון, במזרחו מן המדבר הסורי הגדול, ובדרומו ארץ גבעות גדולה. אדמת השרון פוריה וטובה היא למאד, כי מימי המעינות ההולכים מן נחלי־ההרים ישקו אותו יותר מדי, והגנים יסבוהו כחגורה סביב. בתי דמשק המה כולם בעלי יציע אחד, ולפניהם ישתרע גן רחב, אשר ישליך את צלו מרחוק, כי בהם נטועים עצי־אתרוגים, תפוחי־זהב (*Orangen*), עצי־ברוש (*Cypressen*), והדומים להם. נשי דמשק תתחרנה אשה את רעותה ליפות ולהדר את גניהם ההם, וכל אחת תתאמץ לתת לערוגות גניה היתרון על גני שכנותיה. אויר העיר דמשק הוא בקיץ חם ויבש ובימות החורף הוא קר מעט. עצי הגנים ישאו מרביתם אפרסקין, תותים, זיתים, תאנים, תפוחים, אגסים, ענבים, פרישים (במשנה) (*Quitten*), שקדים, אגוזים ובמנים לרוב מאד. — הענבים יגדלו שמה במינים רבים מאד, עד כי על

השוק ימצא לקנות במשך שמנה חדשים ענבים לחים. טובים ומתוקים מאד. בין עצי־פרי יורעו שמה ירקות שונים למיניהם. ספיר (במשנה—Kichererbse), עלי־טאבאק, דוחן, פולי־סוסים (פֶּדֶרְדֶּכְבֶּאֶהֶנֶן), קשואים, אבטיחים למיניהם הרבים והשונים. גם פשתה וקנכום (האנף) לצרכי הבית יגדלו שמה; ומלבד זאת יוציאו מאדמת הגנים אדום־צובעים, פואה במשנה, והוא הוא הנקרא זא־פֶּלְאָר אשר יקחו לצבוע בו בגדים ואשר יוציאו מעליו את הזא־פֶּרְאָן הנודע. — גם שומשמין וריצינוס, אשר טמנו יוציאו את השמן הנודע בשם שמן־ריצינוס, יגדלו שם לרוב. — מעבר לגנים ישתרעו השדות הנושאים חמים, כוסמים (Spelt, Tri-ticum spelta), שעורים ועוד תבואות שדה רבים. צמחי־סרק (Wilde Flora) לא ימצאו פה, כי אדמת־הארץ הזאת תעבד, תורע ותחרש זה יותר משלשת אלפים שנה ואף כי לא יובלו השדות פה, בכל זאת יתנו יבולם למכביר.

מהצמחים הנמצאים בהכפרים סביבות דמשק הלא המה הנכבדים בהם:

- הופֶּאִיִּזְעֶנְקֶלֶע (Hufeisenklee, Hippocrepis).
 קֶמְשׁוֹן־עֵגוּל (קונעל־דיסֶמֶעל (Echinops polyceras B.).
 יגדל גם בנגב אייראפא, וביחוד בנגב אשכנז ובאיטאליא וכל מיניו כמעט נמעי שעשועים אהובים מאד המה.
 יקר־כבוד (עֶהֶרֶנְפֶּרִיִּי (Veronica macrostachya Vahl).
 כארע (Chare, Chara gymnohylla A. Br.).
 הצמח הזה יגדל בתהומות הנחלים והימים, ויגדל גם במימי אייראפא.
 פֶּפְרִיעֶמְגְרָא־דֶּמֶשֶׁק (Pfriemgras, Stipa Damas-cena Boiss.).
 מרבית מיניו רק נמעי שעשועים המה ואך מינים אחדים טמנו יביאו תועלת בחרושת־מעשה היתרים והעבותים. יגדל גם בארצות אחדות באיראפא.
 יר־קֶצְמֶר־דֶּמֶשֶׁק (Verbascum Damascenum Boiss.).
 יר־קֶסִידֶמֶשֶׁק (גיפס קרויט Gypsophylla Damas-cena Boiss.).

קמשון-סוריא (*Echynops syriacus Boiss.*)
 דלעונים או תרדום בארמית ובמשנה (*Melde, Atrip-*
leix Palaestina). מרבית מיניו הגדלים באיראפא גמעי
 שעשועים המה ואלה אשר באי ובסוריא יוקחו לחרדל (וענף)
 לירקות ולסמי רפואה.

חלב-זאב-דמשק (*Euphorbia Damascena Boiss.*)

ציעסט (*Stachys Palaestina Linn.*)

ירק בורית (*Saponaria Filicaulis Boiss.*)

שושנת-פעמונים (*Campanula encleusta Boiss.*)

גרויעס לאבקרויט (*Galium canum Req.*)

תלתן הירושלמי בארמית ובמשנה (הארנקלעע *Tri-*
gonella Hierosolymitana Boiss.) מזרעו יקחו לסמי רפואה.

לוטם בארמית ובמשנה (*Lotus Libanoticus Boiss.*)

זקן-שעיר (באקסבארט *Tragopogon lervunosum*
Boiss.) בנגב אייראפא יקחו אותו לירקות, ובשאר ארצות
 למספוא לבהמה ולצאן.

פשתת-משי (פלאכסזיידע *Cuscuta Palaestina Boiss.*)

מרוא בעלת עלים חוסים רבים (*Salvia bracteosa*

Russ.)

ירק-חתולים (נאמאנדער *Tenerium parviflorum*

הירק הזה ימשוך אליו בריחו את החתולים, אשר ינעם להם,
 ועל כן יקרא שמו בל"א יקאטצענקרויט.

אוזן-ארנבת (*Hasenohr, Bupleurum nodiflorum*

Sibth.)

שנעקענקלעע (*Schneckenklee, Medicago*

radiata Lin.) הצמח הזה הוא מספוא טוב לבהמה, וכל מיניו

השונים באיראפא רק תולדותיו המה, כי בתחלה הביאו אותו
 מארצות המזרח.

בקרבת המקום טארא על צור גבוה תמצא מערת אליהו

הנביא ויען כי מפסנת הצור הנשא הזה יראו הרי חוראן וכל

כברת הארץ עם הים אשר מקדם להעיר, ינהרו אליו כל יושבי העיר דמשק להנפש מעבודתם ומעמלם ולהתענג בהדר גאון המראות הנפלאים אשר יראו שמה. הצור הזה יקרא בשם מר אליהו (Mar-Elias).

בין הצמחים הגדלים בכותלי הצור הזה ימצאו :
 ליימקרויט (Silene spergulaefolia Desf.) ראה לעיל.
 פיגם בארמית וכמשנה (Raute, Gartenraute, Ruta trutiaclosa Labill.) פיגם הגן יגדל כנגב אייראפא ויוקח לרפואה למחלת הגרון.
 עשב-חרוזים (Perlgras, Melica Trachyantha Boiss.)

ירק-כובע (העלמקרויט Sentellaria fruticulosa Benth.) ועוד רבים יקרים ונכבדים למיניהם בארצות המזרח. בצל עצים רעננים ונשאים תסתר העיר דומא, אשר בית-משתה-קאפפע הנודע לכל הנוסעים במקום הזה, ימצא שמה אצל המעברה אשר לפני העיר. נחל-שואן יעבור תוך העמק לארכו וגני-פרי-קיץ יסובה מכל עברים, עד כי לא נדע איפוא שמנו פעמינו : אם בגן גדול או בעמק, כי כה יגדל המקום ההוא ביפיו ובהדרו. העצים הגבוהים אשר הכו את שרשיהם בשני עברי הנחל יפיצו את סוכת ענפיהם על המית-המים כמו לוא יצנפו את הנחל צנפה, וגני-פרי-קיץ הרבים אשר בקרבת העצים יגדילו את יפי המראה הנחמד והמרהיב עיני הרואה. בימי חדש יוני בבקר השכם יעלה הרוח ריח אלפי אלפים שושנים ופרחים שונים באפינו כשמן הטוב, כי לא אך הצמחים בעמק יפתחו את פיהם בעלות השמש כנשיקת קרניה, כי אם גם כנקיקי הסלעים ועל הגבעות הנשאות בקרבתם יגדלו צמחים יקרים אשר ריחם הטוב יעלה מרחוק באפינו והיה לנו למשיכת נפשי, להאיר את עינינו ולתת חכמה בלבותינו¹ : כמו :

קורנית במשנה (Thymian, Thymus syriacus)

¹ המרי וריח ני מסקין.

Boiss. יוקח לבשם התבשיל ולסמי רפואה.
 דאסט (Dost, Origanum). יגדל גם באיראםא. ולריח
 עליו הטוב מאד יוקח לכשם בתבשיל.
 מטבעת-החתולים (Katzenmünze, Nepeta). גם
 הצמח הזה צמח-כשם הוא (געווירצפלאנצע).
 מיקראמעריא, גם הוא יביא תועלת בריחו הטוב והנעים.
 אצל המקום זק לא הרחק מהעמק יתנשאו צורים וסלעים
 רמים, אשר לאורך כתליהם יראו עד היום עקבות צנוריים ישנים
 מאד, אשר יגיעו עד למרחוק. זכרוני ימי-עולם שונים (מאנומענטע)
 חחרותים באבני הסלעים, עקבות כתכות ישנות, מערות-קברים
 הרבה, מעשי ידי חרשים אומנים ועוד דברים רבים יעירו על מצב
 ההשכלה והדעת אשר שררו במקום הזה בימים קדמונים. בקרבת
 זוק יהמו מי הנחל בשאון ומעבר הנחל יתנשא צור רם ונשא
 מאד אשר בכותלו האחד הקוקים בסלע שתי כתובות בשפת
 רומית. בקצה העמק תמצא ברכה בגבעה נשאה בנובה חמשים
 רגל מעל הארץ, אשר מימיה יפלו בשאון לארץ. במערב העמק
 לארכו ילכו מי נחל אחד, אשר מעינותיו האחדים בשם פארפאר
 יקראו ומגיעים עד העיר ציבדאינע. מצב לנחל תתנשא ככרת-
 ארץ גבעות גדולה עד ההר גארבי אשר בירכתי הלבנון השני.
 בסביבות ציבדאינע והמקום בלודאן תראה לנו כל כבת הארץ
 הגדולה כגן-פרי-קיץ אחד גדול מאד, ועצי-אגוזים רעננים
 המרימים את ראשם עד למרום בין מלכנותיהם ישורו.
 י. ציבדאינע, בלודאן וההר מאנטשורא.

יושבי המקומות ההם כולם רק עובדי אדמה הנם ויפליאו
 לעשות במלאכתם, עד כי אך לעתים רחוקות מאד יעזבו את
 שדותיהם וגניהם הנעבדים בטוב טעם ודעת, וגם לא רועי מקנה
 וצאן המה כרוב העמים בסביבות המקומות האלה.
 בין ערוגות שדי השעורים אשר ישתרעו בככרת-ארץ
 גדולה תגדל הפשתא הירוקה (Linum flavum L.) אשר

תצמיין בפרחיה הגדולים ובעליה העבים מאד מהפשתה הירוקה אשר באיראפא.

מסביב להזרעים וביניהם יגדלו כרשינים לרוב מאד (Vicia elegans Guss.) ראה לעיל. עד כי כל חבל הארץ הזאת יראה לנו בצבע תכלת מפני מראה הכרשינים המכסים אותו. גם מין פרגין יקר המציאות (Papaver Polytrichum Boiss et K.) יגדל שמה בין הזרעים.

מטבעת-החתולים. כנגב פרס יאכלו את עלי הצמח הזה בחלב-חמוץ ויטעם שמה לחכם מאד. ריין-קאהל. הוא מין ירק ויגדל במקום הזה כגובה ארבעה רגל מעל הארץ.

בקרבת העמק, מעל להמקום נודאיא, נמצא בין אכני-חול צמחים רבים ויקרים מאד אשר יפליאו את עיני חוקרי הצמחים כי לא שערום מעולם שמה. בין הצמחים ההם ימצאו: תרנגולת-שמנה (פעטמהעננע), שום, נפוץ (1) הנדר (צוינריבעל), המין הזה ועוד אחדים יגדלו גם בארצות אייראפא ונמעי שעשועים המה. כל מיניו יכילו בתוכם את החומר בריאנין (Bryonin) הידוע בחרושת מעשה הכעמיע.

כברת הארץ מערבית דרומית לההר גארבי, בדרך העולה להמקום צאלה מגורלת בשוכות ובעצים שפלי הקומה לרוב מאד. הצמחים במקום ההוא המה:

גינסטער (Geniste, Ginster, Genista libanotica Boiss.) ממשפחת הפאפליאנאצהען אשר להמחלקה השבעה עשר ללינגע. מיניו יגדלו גם באיראפא ומרביתם נמעי שעשועים המה ורק אחדים מהם, כמו זה אשר הזכרנו, יביאו תועלת בעליהם הצובעים בצבעים שונים.

קויץ-חמוץ (Berberitzenstrauch, Sauerdorn, Berberis crategina D. C.) מיני הצמח הזה ותולדותיו יגדלו כמעט בכל ארצות תבל ומרבית הנומעים יטעו אותם אך

(1) נפוץ בשנה [כלאים סיא מיני] (Rübe).

לשעשועים, אבל גם פירותיהם החמוצים, שרשיהם וקליפתם
 Eingemachtes יביאו תועלת גדולה. כי מפירותיהם יעשו מגדנות
 ובשרשיהם ובקליפתם יצבעו צמר ובגדים בצבע ירוק יפה מאד.
 נוצרי־ערב יקראו את שם המקום ההוא על שם הצמח הזה
 „Berberis“.

עוזרדי (1) אבנים (Steinmispeln, Cotoneaster
 numularia F. et M.) פירותיו ארומים וגדולים כערשה
 (Erbsengrop), יגדל גם בארצות אייראסא ובנגב ארצות
 אשכנז מין שוכה הוא ותולדותיו נמעי שעשועים המה.

ורד (Heckenrose, Rosa canina Lin. var.)
 השושנה הזאת היא האחת בכל מיני הורד ותולדותיהם, אשר
 כוסי־פריה (פרוכמ־קעלכע) יכשרו גם למאכל. מיני השושנה
 זאת הגדלים באיראסא מיני סרק המה (יוילד־וואכסענד).

לאניטצערע (Lonitzere, Gaisblatt, Lonicera
 numulari aefolia Jaub. et Spach) ממשפחת הקאפרי־
 פאליאצעען אשר להמחלקה החמישית לליננע. ממיני יקחו לבני
 סוכות, לכמות בהם את הכתלים ולנמעי שעשועים.

שושנת־לילה (נאכטוויאָלע. Hesperis Aucheri
 Boiss.) ממשפחת הקרוצי־ערען־ויליקאען, אשר להמחלקה החמש
 עשרה לליננע. ריחה הוא טוב מאד ונמע שעשועים אהוב
 מאד היא.

הכפר בלודאן הוא ישן מאד וכל יושביו נוצרים המה.
 אדמת כל כנרת הארץ סביביו היא עשירה בזבל פגרי מתים
 ושחורה במראיה, ועל כן תעלה תבואת השדות במקום הזה
 למעלה למעלה, אף כי יתנשא בגובה ששת אלפים רגל מעל
 פני הים. גם תפוחי־אדמה, צנון (Rettig), עדשים, פשתה
 וספירים יזרעו פה ואז יקצרום ברנה. הספירים יזרעו עד קרבת
 שדות השלג כי רבים המה מאד ונקל לזרעם; האכרים יניחו
 שמונה או עשרה גרעיני־זרע כאדמה הלחה וגם לא יוסיפו לדאוג

(1) עוזרדים בארמית ובמשנה (כלאים פ"א מ"ד) (Mispela).

להם ויניחו את השדות לנפשם, עד אשר יגדלו הספירים וגמלו
 ובשלו כל צרכן מעצמם. — בכברת־ארץ מורוגיא הנשאה או
 מארגיא־אל־מאנצורא, נפגוש בדרכנו במקומות לחים, המכוסים
 בירק דשא על כל פניהם, צמחים הרבה יקרים מאד. בנגב ציבדאינא
 ימצא המעין באראדה, המים היוצאים ממנו חמים המה במעלות
 81/2 במעלות רעאט. כימים אשר חום האויר יגיע עד 18 מעלות ר.
 — המעין איננו גדול לארך ולרחב, אבל מימיו עמוקים מאד.
 וצמחים רבים, אשר גם יקרי הערך ביניהם לא מעטים המה, יכסו
 את כל פי המעין והתעלות אשר בקרבתו. בהכרמים אשר בהשרון
 יגדלו ג'כ הרבה צמחים יקרים ונכבדים, ובכל מקום אייר נעף
 עינינו נפגוש אך יופי והדר. יושבי העמקים במקומות ההם
 אומנים הרשים המה בכל מלאכה ועבודה, עושים במלאכת עץ
 וכוזל ואבנים, ועשו את מלאכתם באמונה וכתם לב, ועל כן גם
 מחסור כל ידעם. העצים הרבים אשר ימצאו בקרבת ציבדאינא
 ימלאו את כים יושביו בכסף העיר דמשק והערים סביבותיה, כי
 לא רק עצים לבנין בתים וסוכות וכדומה יובילו יושבי ציבדאינא
 שמה כ"א גם עצי־שרפה בכל ימות החורף, וכאשר אך יחלו ימי
 הגשמים ישלחו יושבי ציבדאינא במסחר עצים את ידיהם.

יא. ראשאיא והחרמון (1).

המקום ראשאיא, הנמצא לרגלי הר חרמון בצפונו בעמק
 כליל יופי והדר, יסבוהו כרמים ושדי תבואות מכל עבריו, וארמון
 מושב הנסיכים בנוי בו לתלפיות על פי עבר ההר כקניזרים
 במזרח העמק, אשר לעומת ההר חרמון הגבוה. הגבעה אשר
 הארמון יתנשא עליה מלא הוא בשוכות ועצים לרוב. בכפר
 מושב הדרוזים אשר במורד ההר תחת רוכסי הצורים והסלעים
 ימצאו גנים רבים ובהם עצי־פרי־קין טובים ויפים מאד. הנוצרים
 במקום הזה שמו את מושכם על שפת העמק השני אצל מעלות

(1) השם בעל־חרמון אשר יקראו לו בשוטים ג' ג' הוא על שם אליל

הביל אשר הקיבו לו קרבנותיהם בראש ההר.

החרמון, ולא הרחק ממקום משכן הנוצרים בדרומו של העמק ימצאו שוקי הסחורות, מכירת הבשר והלחם בחנויות פתוחות. יושבי המקומות ההם יתעסקו כמעט כולם במלאכת השדה בעבודת הכרמים הנושאים פרים לשמח לב ולהצהיל פנים. החיים על מלאכת ידיהם אך מעטים המה שמה, והמעטים ההם לא ידעו מחסור, כי גם מהמקומות סביבותם יבואו אליהם לקנות מהם פרי מלאכתם ועבודת ידיהם. אין בית ומשפחה כמעט בכל המקומות ההם אשר אין להם עדר שעירים וצאן, קטון או גדול, אשר ירעו כגבעות ממעל לכרמים ואשר מהם יקחו הנשים את החלב לצרכי בני משפחתם, כי בבקר בבקר יביאו הרועים את עדריהם אל הכפרים ואחרי אשר חלכוס אותם יובילו למקומות עד הכוקר השני. הבהמות ימשכו בעגלות ויובילו את משאם ומתנם ממקום למקום. בדרומו של ההר ישתרעו הכרמים בדרך אורך שעה וחצי, ואך לעתים רחוקות מאד נמצא כרמים בגובה ארבעה אלפים וחמש מאות רגל, כמו בהר הזה. עצי אלונים לא רבים המה פה, אבל מיניהם יקרים ויפים המה מאד. בערך חמש מאות רגל ממעל לנטיעות הענבים יגדל מין אלון אשר לא ימצא בכל ארץ סוריא ליופי כמהו, האלון הזה יצטיין ביהוד בעליו היפים למאד. בגובה חמשת אלפים רגל יגדלו עצים ושוכות למיניהם השונים לרוב :

עצי שקדים (*Amygdalus agrestis* Spach.).

עצי עגסים ותפוחים הסוריים (*Pyrus syriaca* Boiss.).

(Boiss.)

עצי פרונוס (*Prunus ursina* Kotschy). פירותיו

מלאים מין ודומים לשקדים.

בגובה שבעת אלפים וחמש מאות רגל בהר לא יעלה חום האויר בעת הצהרים יותר מתשע מעלות במעלות ר. והוא בימים האחרונים לחדש יולי. הטל היורד מהחרמון ישפיע עד היום את ברכתו על ארץ ישראל, הנגבלת בדרומה על ידי ההר. והטל הזה יוסיף עוד היום להעמדת את היערים והשרות בירק

דישא להפליא עין כל רואיהם, וגם הוא ישקה את מעיני מי הירדן הקרים למשיכת נפש בכל ימות השנה, וישלח את מלאכיו רוחות קרים בארץ ישראל לקרר את אורה החם, כי אותו צוה ה' להאציל ברכה וחיים להררי ציון עד העולם, והמצוה הזאת ישמור ויקים לעד ולעולמי עולמים. מתחת להר בדרומו תשתרע ארץ הגליל היפה והמלאה מרעה לכהמה וצאן. הארץ הזאת ועמקיה במערב ההר חרמון עשירים המה בעצים שוכות וירקות יקרים ונכבדים.

אולם בזאת יבדל החרמון מהלבנון, כי למרות הבקעים וישרות־שלג הגדולים אשר עליו לא יזובו מי מעינותיו כמו מעיני הלבנון, וכל השלג הנמס יבלע ההר בתוכו ולא נודע כי בא אל קרבו ורק בראשית ימי האביב או בעת הרביעה אשר נשמים שוטפים בזרמי מים ירדו עליו יחלו צנורים אחרים בין גלי האכנים לשלוח את מימיהם ארצה. הישרות בעמקים לרגלי ההר יתנו את יכולם ותנובתם למכביר ועל הגבעות הנשאות סביבותם ישתרעו נטיעות ענבי ריש בכברת ארץ גדולה. העמק הוא רחב מאד, פתוח במזרחו כחצי עגולה, במערב צפונית יקיפו החרמוֹ וגבולו תימנה הוא הר־דרון. על שני עברי הנחל יסוככו הפאפפעלן והערבות הרמות בצלם אשר תשליכנה מרחוק ועליה הירוקים יראו במי הנחל הקרים כבראי מלוטש. ישוכות הרמונים בפרחיהם האדומים כדמי אפריקאזען כפרים היפים, אנסים ותפוחים גדולים מאד ימישכו את מכמינו עליהם כאשר אך נשים פעמינו בעמק המלא הוד והדר הזה. פירות העמק ידועים המה בטעמם הטוב והנעים בכל ארץ סוריא וביחוד יצמינו בכשרם האדום כדם וזה הוא סימן טוב לפירות בסוריא. — גם ירק הגנים רבים וטובים המה שמה — בבוקר בעלות השמש מחופתה, יראה לעינינו החרמון כמו עמוד־צבעים שינים המרהיבים עין ונפש, כי בעלות השמש על ראשו והרניה אשר יגעו בשדי השלג כשלוחי מעלה לא יופיעו לנו בצבעם הלכנכי אם בצבעים מצבעים שונים אשר עינינו לא תשבענה לראותם ובקסם הודם והדרם יאסרונו אל

המקום אשר עמדנו עליו לראות כיפי המראה הנחמד הזה אשר אין ערוך אליו. אולם גם המקומות אשר סביבות ההר יקחו חבל במעשי ידי הטבע האלו ויתאמצו להגדיל את המראה היפה ההוא ולהאדירו בצמחיהם, פרחיהם ועציהם, ובכל מקום אשר נשים את מבטנו אך גיל וששון נפגוש. בנגב ההר יופיעו לעינינו הגבעות אשר יובילונו לחמי-טבריה והמראה היפה הזה ידמה כמעט להמראה אשר יופיע לנו בעמדנו על הר-הזיתים ממול שפת ים-המלח. כל כבת הארץ ממזרח-דרום להחרמון לעומת ארצות גולן והבשן תראה לעינינו מראש ההר כארץ מישור, ובכל הדרך הרב ההוא נראה אך שדות געבדים ויערי עצים דעננים, אשר שוכות תשימנה להם גבול מסביב.

ה. חמת גדר *

Thermae Gadarenses, heisse Schwefelquellen nider Nähe Gadara's, der Hauptstadt v. Peraea.

א. אם כי לא נמלט מקום זה משגנות סופרים כיתר אחיו, כמו שיראה במרוצת דברי הערך שאנו עסוקים בו, עוד נשאר הוא בתומתו בהרבה מקומות בירושלמי אשר בכלל היתרון לו על הכבלי בכתיבת מלים לועזים, וכיחוד בשמות עירות בני ארצו ומקומו (עי' Frankel, Monatschrift 1852, ועי' ערך תלמוד ע' 444) כמו בשבת פ"ג הל' א' עלינו לחמת גדרה. בערובין פ"ו הל' ד' לחמתא דגדרה, בכדושין פ"ג הל' י"ב לחמתא דגדרה, ובשאר מקומות, (אך שגנות סופרים מצויות הגנה מה שנמצא כה וכה תרומות פ"ב דף ו' ב' (ד"א) שבת פ"ד הל' ב' ישם פ"ח הל' א' גדר בריש תחת גדר בדלית, וכן כבלי סנהדרין ק"ח א' בלועה דגדר (עי' בערכו) וש"מ אשר טהם יבואו עוד. וחמת גדר זאת עם כל הכנויים אשר לה (עי' ערכי אמאום וחמת) היא מקום מעינות החמים אשר בקרבת העיר גדר שבעבר הירדן כמפורש בראש הערך, והם המה הנודעים ע"י סופרים רבים ומציונים (עי' Reland, Paläst. ex Monum. p. 773—178) בשם מעינות חמים או מרחצאות דגדרה, ונתפרסמו מאד לרב תועלתם לרפאות מחלה ופגע. ובעל כפתור ופרח ראה אותם והזכירם באר היטב בספרו (פ' י'). ולהשתוממות חוקרי הטבע הגדולים (עי' Humbold, Kosmos Ritter, 1. Th. 230 Anm. 71.) יסופר לנו כי גם בימינו (עי' Ritter, Erdkunde 2. Th. S. 372—384) המעינות הנזכרים עוד שלמים וקימים וכחם או כן כחם עתה למישוך אהריהם (בירח

* [להחכם ישראל באהמעי הנדפס בכרך המד מחברת חי צד 16—22.]

אפריל) המונים מבקשי מזור למחלתם. לכן יש לקרות בלי מורד גם בתלמוד בבלי שבת ק"ט א' רוחצן כמי גדר תחת מי גרה וכן במגילה ו' א' זו המי גדר תחת חמי גרה. ולא נכון הוא מה שנדפס מקרוב בתוספתא שבת פ"ג י"א (ווילנא תר"א) בשם רבינו הגדול הגרא"ו גיע, להגיה שם מי גדר תחת מי גדר, כי נוסחת תוספתא עתיקא עיקר (עיי' אות ד'), וההנה נעשתה על פי הנמרא הבבליית כידוע—וכן לא קלעו אל המטרה מפרשי הירושלמי (בעל ק"ע בקדושין שם ובעל פ"מ בע"ז שם) שחשבו כי השם הוא חמת גדר בריש וכמ"א (ערך גדר) הבאנו כי גדר דקרא (בראשית י"ט) נקראת אצל רבותינו בשם גרדיקי (אולי יותר נכון לקרות גרדיקי בישני רישין) כמו שמצינו בירושלמי שביעית פ"ג דף י"ג א' (ד"א) מ"מ לא גזרו על הרוח שבגרדיקי גרדיקי בדלית אחר הריש הוא טעות סופר דמוכח, עיי' במיסף ערך גרדיקי) רי סימן בשם ריב"ל מפני שנוויה רע והוסיף המפרש שנוויה רע, ובלא"ה אין דרים שם עכ"ל, וכרכה בראשית פ' ס"ד וילך יצחק אל אנימלך גרה, רי דוסתאי בשם רי שמעון בר נחמן מ"מ גזרו על הנה שבגרדיקי? מפני שהוא גוה רע, ואמר בעל מ"כ וגזרו שו"מ אה עליו שיהי כארץ פלשתים עכ"ל. ובערכו שם בארנו הישנוים והדין עם מי יעו"ש— ולא נמצא זכר למעניות חמים בגדר לא אצל חז"ל יעיי בכ"י ערך חמת פחל) ולא אצל שים סיפר זולתם, ותחת שאמר ז"ל במקומות הרבה כי מקום די ומסית (שהוא אמוס וחמת עיי' בערכם) נוהיפה (ע"ש) ראינו ההפך בגרדיקי (או גרדיקי) שהיא נוה רע— ואכמ"ל.

ב. ועל פי ברור דעתנו כאות הקודם כי חמת גדר הוא מקום מעינות החמים, אשר נסעו לשם— ונוסעים עוד היום— המון חולים מבקשי תרופה למחלתם, יאיר לנו אור בהיר בדברי הרבה דקהלת, על המקרא ברבות הטובה וכו', וז"ל: אל (ר"מ אל כותי אחד ששאלו— לפי הנראה כמהתל כדרכם, עיי' ירושלמי מעשר שני פ"ד דף י"ג א' (ד"א) חד כותי אמר אני איזול מפלי

בהדין סבא די הודא יוהסבא דשם הוא ר' ישמעאל בר' יוסי שקנטרם כמפורש בירושלמי ע"ז וכרבה, ויבואו בערך כותים, והם לא יאמינו בתחית המתים עיי"ש — איה איספה יוקח מוזן ומחיה לרבי רבנות שוכני עפר שיקיצו פתאם ליום התחיה? והוא הושיבו — אולי משני דרשתם — ענה כסיל כו' (הלכת לחמת גדר (צ"ל חמת גדר) מימך? איל אין, איל בענתה? ודלא בענתה? איל בענתה ודלא בענתה, והאיך היו מזוגין תמן? איל שכיחין בענתה ודלא בענתה דבגין אוכלסין מייתין לזבן ולזבן, עכ"ל. ופירש המ"כ בענתה שהיתה בישובה עכ"ל, והוא דבר ישיב וחורבן הידוע בלשון הו"ל (עי' מנילה כ"ח ב') אכל מלשון ענתה דכאן אין ראה (עי' אות נ') כי נחרבה חמת גדר בזמנו של ר"מ כי ענתה דכאן נראה ברור שפירושו העת והעונה המלוחדת לרחיצה ושתייה במעיינות גדר אלה, והוא ממש כיסם הצרפתי Saison אצלינו על עונה הזאת (בארע אונד טרינק סעזאן) והאוכלסין המה המון האורחים הבאים לעונה הזאת למצוא תרופה למחלתם או לראות ולהראות כידוע. וכבר שמענו ממ"א לרבותינו ז"ל כי היה להם זמן ועונה מוכבלים (יותר מאשר אצלינו) להשתמש במי מעיינות הנזכרים, והוא אמרם שבת קמ"ז ב' אמר רב יהודה אמר רב כל ימיה (פירש"י ימי רפואתה) של דיומסית (עי' בערכו ועי' סוף אות א' ערך זה) עשרים ואחד יום ועצרת מן המניין ועונתה כאן היא ימיה דשם.

ג. אבל למען ברר הדברי מה שנראה לי על תכונת תושבי חמת גדר זאת מי היה מן הנאמר עליהם — או נרמז — מרבותינו ז"ל. אחרי בחינה ועיון בשיחתם, יחיבני הענין להעתיק בזה דברים הכתובים אצלי בערך גדר, אך בחסיר ויתיר כפ, הנדרש לערך שאנו עסוקים בו עתה. ואומר: שם העיר גדר נזרת אצל חו"ל הרבה פעמים בתלמודים ואביזריהו וגורל אחד לו עם יתר שמות ומלים שנישחתו ונתקלקלו בסנת סופרים שוגגים ומגיהים משגים כרגילי, ויבואו דוגמאות מזה כמרוצת

דברנו, אבל לפני זה אעיר אוזן על מקימות סתומים וחתומים בדברי רבותינו הצריכים נגר ובר נגר לפותחם והמה בערוכין ס"א א' התיר ר' שיהיו בני גדר יורדין לחמתן (כישבת) ואין בני חמתן עולין לגדה מיט? כו' כו' כי אתי רב דימי אמר ט ט ר ג י ט ט ט ר ג י להו בני גדר לבני חמתן ופירש רש"י ז"ל ט כ י ס והורגים היו בני גדר לבני חמתן עכ"ל (ועיי' בערוך ערך פטרג) אי הכי כחול גמי כו' כו' ומאי התיר התקן עיי"ש כל הענין בשלמותו. וכאן כל מתבונן כראוי שואל הכא והריגה זומה ענינה וסיבתה? ואיך אפשר כי בני ברית אשר תורה אחת והוקה אחת להם וראש אחד כרכינו הקדוש עליהם יכו איש את רעהו חרם? ועוד תגדל הפליאה לידוע מצב האומה בעת הזאת (עיי' ערך ארץ ישראל) אשר אך רגע נחו מעט מרדיפות ושמדות ואיך אומללים כאלה יערכו קרב איש נגד אחיו? — אבל התמהון הזה יפקח עינינו לראות כי לא שקרתי בפי הסופרים כאבולפארג הרופא הערבי בספרו Hist. dyn. p. 79 ויתר סופרים הקודמים לו מן המלחמה (החוקה—) שהיתה בעת הזאת בין היהודים והשטרונים (עיי' Jost, Geschichte der Israeliten 4 Th. p. 81. Ann. היתה אך להורות ההלכה מה יעשה בישראל דברו אך מאיסור יינם פיתם ודומיהם ודרך גרוא השמענו כפעם בפעם ספורי חול ומקרי הימים (עיי' ערך תלמוד גם Frankel, Monat-schrift 1852 S. 2056) והוא הוא המטרג ישרה בין בני גדר מושב בני ישראל (עיי' ריה כ"ב א' וי"ט) ובין בני חמתן מיישב הכותים או השטרונים, כפי שנבחר עיר. ורבינו הקדוש, כמבקש אהבה ושלוש, ואשר התאמץ לתת לההדיומים האלה (הכותים עיי' בערכו) גם מורים מבני ישראל (שם) עם שאר תכונות פרטיות אשר בנפשו העדינה (עיי' ערך רב י) רצה לגדר בעד הרעה. ותיקן שבני חמתן לא יבואו לגדר הסמיכה ביום הקדוש, שנמלים ממלאכה ומתענגים על יין ושכר (עיי' ערוכין שם) והישטן מקטרנ להעלות להב מויק איבה הבער בקרב ולב עטוק— ואם לא נראה

פה תרועת מלחמה חזקה, בכל זאת הוא משען חזק, לקיים עדות סופרים קדמונים, המסיחים לפי תומם ממלחמה ותכונתה בפרטיות, ויתכאר עוד בערכו, (ולא רחוק הדבר, כי ע"י פטרוגים כאלה נשבת איזה משך זמן ההליכה לחמת גדר בומנו של ר"מ, ועי"ז יש להעמיד פירושו של בעל מ"כ בהענתה הנזכרת בתשובת ר"מ אל הכותי (ע"י אות ב'), אבל פירושו שם נראה קרוב יותר, יעו"יש) — ואעידה לי עדים אחדים מהרבה לקיים אמרת חמת גדר היתה מקום כותים ואם לא יעידו עדי כלשון מדברת גדולות שיקבלו עדותם כל העם מקצה תקותי שיקבלו לרצון לעדים נאמנים, טאת סגולת חכמינו בעלי ההבהנה והעיון, ואוכר:

ד. נוסחאות שונות נמצא אצל חז"ל, בקריאת שם העיר גדר, כמוה גדר בהא כראש—ואינו במקום ש"ן של—בתוספתה שבת פ"ג, (ע"י אות א') ובתוספתא עירובין פ"ד, ג"ד, ג"ד, ב"ו, אחר הדלית, כמו בירושלמי מגילה פ"א א' ב' (ד' דעסויא) גמלה וגדור מוקפות חומה וכו', וצריך לתקן הגירסא בתלמוד בבלי ומפרשי (עירובין ל"ב א' במשנה גדור בריש תחת גדור בדלית ובגמרא שם וגדור בעבר הירדן תחת וגדור ובתוכי בהר פ"ד כ"כ תחת וגדור צ"ל וגדור, וכן בירושלמי שביעית פ"ט כ"א א' (ד"א) הרי מכוור וגדור, וכן נמצא גם ע"ד בעיין בראשי אדר"ג פ' מ"א ובמס' ד"א פ"ד ונס בבבלי תענית כ"א לפי הנוסחאות שהיו לפני הנאונים, בעל היוחסין ד' מ"ח כ"ד קראקא) ובעל סה"ד קניה ב' (ד' קרלסרויא) וז"ל מעשה שבא רשב"א (כן צ"ל ע"ש וע"י לקמן) ממגדל גדור (כן הוא לפנינו) מביית רבו ומטייל על שפת נהר כו' כו' ע"ש, והיא העיר גדר, או סמוך לה כאשר הרגיש כבר בעל כפ"פ (פ"י) ולפניו היה הגרסא גדר והוסיף לאמר זה הים (לפניו ים ולפניו נהר ד' זולצנאך ת"ז ועי ערך ירמוך) על כרחק הוא ימא של טבריא ע"ש. אך מה שאמר בהא דווג (מו"ק) הבאים מחמתן לא נראה לנו, כי חמת

דשם היא הסמוכה ל ט ב ר י ה ויתבאר בערכו—ונעלממני לשעיה
 לאיזה מקום מדברי חז"ל כוון ההכס רעל אנד Paläst. ex.
 Fit et mentio loci Migdal Eder etc. p. 898¹
 in vita R. Simeonis ben Chalaphtha quamvis ille
 locus videatur prope mare Tiberiadis situs fuisse
 etc., ואולי נתחלף לו רשב"א ברשיב חלפתא, ומגדל עדר כפי
 הנוסח המשובש שבאדר"ג וש"מ שהזכרנו. ועי' נראה מקור
 הבלבול והערבוב שבא בתוספתא דערובין (פ"ד י"ג) וז"ל מעשה
 כו' כו' זכור היתי שהיו בני מגדל גדרים ועדרים (או עדרים
 דפוס ווילנא) יורדים לחמתה כו' כו' והתיר ר' שיהיו בני מגדל
 יורדין לחמתה, ולדעתנו אין לספק כי השתי מלות "גדרים ועדרים"
 באו בספרים ע"י שני נוסחאות של מגדל גדר ומגדל עדר והסופרים
 שלא הבינו הדבר עשו מזה גדרים ועדרים, ואתפלא מאד על
 רבינו הגדול הגרא"ו ג'ע שהגיה שם "גדר ועדרים" ולא הרגיש
 כי גדר ועדר שם אחד הוא למגדל גדר. ומשם נראה כי מגדל
 גדר היה סמוך לגדר אבל. לא גדר עצמה עיי"ש, ועיי' ירושלמי
 שם פ"ה הל' ז'. אחרי שמענו כל אלה, לא יספק עוד לדעתנו
 כל חכם כי השם אוגדור דירושלמי ע"פ הל' ד' בראשונה
 היו אומרים ינה של אוגדור למה הוא אסורי משים כפר כו' כו'
 והוא דירת הבותים (עיי"ש) היא חמת גדר, ונקראת על שם העיר
 הגדולה הסמוכה לה, או מפני שכל המחוז נקרא כך (עי' רעלאנד
 וערך פגוש) ואלף בראש הוא כמו הא דהגדר שנתוספתא
 שהזכרנו (ועיי' ערך אלף) וגדור כויו נמצא כמו כן כפי שכרנו
 (עיי' כפ"פ שם) ואולי הוא גם קיצור שם מן אמאוס-גדר, וכי
 חלו ידי סופרים בשם אוגדור זה יעיד השנוי אשר בכבלי 1)

1) ומה נאלד שנתחית כח צל לעיני הכרוני שזו רון לכהכס
 היקר הר"ר רפאל קירכהיים, ושם צמס. כותים פ"ב דף 36, הנוסח
 צלי חסיר ויתיר, ייכה"ש ל ג ד ר ולל ח וג ד ו ר ו ג ד ר, אך ראוי
 היה להחכם הזכר, להעיר ע"ז צבאורו, ולל לספק צבזר כי כן נאלד
 צדפוס פיקא, וככ"י של החכם הנפורס כרמולי שהיה לפני המוצ"ל.

ע"ז ל"א א' זנדר בניין בראש, תחת אונגדור. וע"ז נדע כי רשב"א שהיה בבית רבו כגדר (תענית כ' שם) הלך בלי ספק לקנות היין מהכותים (חולין ו' א') במלאכות רבו ר"מ למקום הקרוב שהיא חמת גדר. ועפ"ז יקויים עוד יותר הנרסא בתענית (שם) רשב"א ולא ראב"ש, ובירושלמי ע"ז פ"ה הל' ד' שם (ועיין ברבה דברים פ"ב וצע"ק בהגהות הגאון מוהרע"א ג"ע בחולין שם) הספור בשנוי קצת ותחת סבא כו' נאמר בירושלמי אתי ספרא טלמד תינוקות ואמר לרשב"א, שכבר נתקלקלו הכותים, ונראה כי הסופר הזה או המקרי דרדקי, היה מבני ישראל, שקבלוהו ההדיוטות הללו ללמוד את בניהם כמו שמצינו במ"א שבקשו אנשי סימונייה שהיא שומרון (ע"י ירושלמי מגילה פ"א הל' א') מרבי, איש עומד לפני עדתם, ושלח להם את ר' לוי בר סיסי ואכמ"ל ויתבאר במ"א. ולפי הידוע (ע"י בערכם) כי חמת ואמאום וכנוים הדומים להן הכל אחד הוא נדע עתה לאיזה אמאום הלך ר' אחא (ע"ז פ"ה הל' ד' שם) ואכל חליטין של כותים כי היא חמתן דגדר שהיתה דירתם, ואולי הוא דבר אחד עם מה שמצינו בירושלמי שם (פ"ב הל' ח') ר' אמי סלק עם ר' יהודה נשיאה לחמתי דגדר. והתיר חלוט שלהם וזאת ידע כל מבין כי לא מעטים המה המקוטות בדברי הו"ל שכתוב נכרים תחת כותים ולהפך ויתבררו בערכם. —

ה. עתה אציע משנה אחת שלא נודע לי מי ישבארה עד היום כל צרכה ולדעתי תהל במהרתה לפי דברינו הקודמים והיא בערכין י' א' ז"ל ובשנים עשר יום בשנה ההליל מכה לפני המזבח כו' כו' ועברי כהנים היו דברי ר"מ. ר' יוסי אומר משפחת בית הפגרים ובית צפריה ומאמאום 1) היו משיאין לכהונה כו' כו' ובתוספתא שם פ"א (ד' פרעסבורג) עברי כהונה היו דברי ר"מ, כו' כו' ר' יוסי אומר משפחת בית הפגרים בית ציפרייא מימאום

(1) כן היא הגרסא צונטניות הכדמקות ע"י החכם ר' ענכס צן ישראל אונשטיילרדאס שנת קד"ט, וכן הוא בדפיסי ט"ס דילן בסובס כ"ח ח' בשנוי קלת צסס לפ ר"ה (ע"ס).

משיאין לכהונה כו' כו' עיי"ש, והדברים סתומים וחתומים מה ענין דבר המשפחה הזאת או המישפחות האלה (עיי' בערכם) להנשא לכהונה (עיי' פרש"י) ושם עירם ליל פה? — אבל דברי חכמינו ז"ל עשירים לכוחן כל דבריהם הנה והנה, כי בקדושין ע"ד א' מצינו ת"ר כו' כו' כותי שבא על הכהנת ועל הלוייה ועל בת ישראל פסלה ר' יוסי אומר כל שזרעו פסול פוסל וכל שאין זרעו פסול אינו פוסל כו' כו' עיי"ש, ועוד שם ע"ה א' ר' אלעזר אומר כותי לא ישא כותית מ"ט כו' כו', כי אתי רב דימי אמר ר' אלעזר סבר לה כר"י דאמר כותים גרי אריות הם, ור' יוסי סבר לה כר"ע דאמר נכרי ועבד הבא על בת ישראל הולד ממזר כו' כו', ועוד שם ע"ב אלא כו' שלש מחלקות בדבר ר"י סבר כותים גרי אריות הם וכהנים שננטעו בהם כהנים פסולים היו שנאמר ויעשו להם מקצות כהני כמות ומשו"ה פסלינהו ור"ע סבר כותים גרי אמת הם וכהנים שננטעו בהם כשרים היו כו' כו' עיי"ש. עוד שם ע"ז א' ורבא אמר עבד שפחה נתערבו בהם, ובירושלמי גימין פ"א הל' ד', כותים מפני מה הם פסולים? אמר ר' יוחנן משום גרי אריות וקשיא אלו מי שלא נתגייר לש"ש וחזר ונתגייר לש"ש שמא אין אנו מהבלים אותו? ר' יוחנן משום ר"א, משום גוי ועבד הבא על בת ישראל הולד ממזר (עיי' במפרשי) והא אמר ר"ע גרי צדק הם (ע"ש) כו' כו' ר' יעקב בר אידי בשם ר' יוחנן שנתערבו בהם כהני כמות עיי"ש. — עתה נראה אם לא היו פסולים כאלה כחמת גדר שהיה מקום הכותים לדעתנו (עיי' אות ד"י) כי ז"ל הירושלמי קדושין פ"ג הל' ג' שם ר' יוחנן סלק עם ר' יהודה נשיאה לחמת גדר והורה תמן הולד כשר א"ר זעירא אהן ולד כל מה דאזל הוא מתעלה רבי עבד בריה מזוהם בר בריה עבדא כשר עיי"ש ועוד (שם) ר' חמא בר בר חנינא הוה אזל מסיק לחמתא דגדר אתא לגבי אבוי א"ל הב דעתך דאית תמן פסוליא דלא תפגע בהון עיי"ש, ויש לי עוד דברים בזה אבל יבואו במקומם שהוא ערך כותים. — אבל לדעתי הדברים המעטים פה יגידו די למודה על האמת כי הפסולים דחמת גדר הם המה המשפחית

מבית ישראל שנתערכו במו הכותים נרי חמתן ורבי שהתקין שם
 (בערוכין) בדבר הטמא הוא שעשה כאן (בקדושין) הולד אך
 מזה וגם זה אולי אך מטעם רעיו (עי' ערכי כותים ורבי
 והדבר תלוי בגרסאות שם) והם המה מבי בחליל של אטאום
 דערכין אשר עליהם חלקו החכמים ורי יוסי הוא האומר שהיו
 משיאין לכהונה ודוק (ע"ש). ונתנו עבודת החליל על שכמם אם
 להראות כשרותם או מפני שאינה עבודה גמורה (עי' בערוכין
 י"א בגמרא שם). ולפי זה ההשערה מגדת כי מה שמצינו בריה
 כ"ב כי שרבי ביטל את המשואות מפני הכותים (עי"ש כל
 הענין) הוא מפני הכותים דחמת גדר אשר ריב להם עם היהודים
 (עי' אות ד) דגדה, וגדר היה מאחד ההרים שהשיאו עליו המשואות
 (שם כ"ג בי ועי' בתוספתא שם) וחמתן היה קרוב מאד להר
 (עי' כו"פ פ"י שם) וגם בדבר ראשה של גדר שזפר ר"ה כ')
 שעכב את השלוחים נדבר בערכו — ואכמיל.

ו. ועל פי דברינו באותיות הקודמים ידע קורא חכם מעצמו
 לתקן דברי מאהבנו הרב החכם בעל מאור עינים זממנו מוהר"ר
 שי"ר ש"י (ערך מלין דף 18 ערך אוגדור) שאמר: אוגדור Ogador
 Stadt der Samaritaner in Palästina והביא ע"ז דברי
 הירושלמי יינה של אוגדור והבבליז גדר עי"ש. וצ"ל תחת זה:
 —גדר Gadara etc. in Peräa ועיר אוגדור (אצל רעלאנד
 Ugador) לא היתה מעולם.

וכן יראה ההצלה שהצלנו את החכם היקר ומפורסם כהר"ר
 יוסט מרודפיו ע"י ברור דברינו מהטמא שהיה בין בני גדר ובני
 חמתן (עי' אות ג) כי ז"ל הה"ג וחכם נודע בשערים מוהר"ר
 פראנקעל בספרו היקר, Ueber den Einfluss etc. S. 251
 Was A bulhpradj (p. 74 Ed, pocock) von
 dem Glauben der Samaritaner an die
 Körperlichkeit Gottes erzählt, mag eben so
 vielen historischen Grund haben, als sein Bericht
 (p. 79.) von einem heftigen Kriege zwischen Juden

und Samaritanern, den Jost (Th. 4, Anhang S. 230) fälschlich in den Talmud wiederzufinden (Monatschrift für *וּבְמַכְתָּב עֵתוֹ הַהַרְשָׁה* vermeint. Geschichte etc. № 5 Februar 1852 S. 184). Im weiteren Verfolge berichtet Herr K., dass seit dem Hadrianischen Kriege der Zwist zwischen Juden und Samaritanern aufgehört habe u. weist die Behauptung Jost's zurück, dass die Angabe des Abulphradj über einen Krieg zwischen Juden u. Samaritanern, aus talmudischen Quellen zu bewahrheiten sei. Auch Ref. hat über den Einfluss ff. S. 251, den Nachweis Jost's gerügt. Jost sucht sich zwar in einem stylistisch musterhaft geschriebenen heb. Brief an Herrn K. (S. 13) zu rechtfertigen, aber wohl ohne Erfolg. Ueberhaupt scheint dieser Gelehrte, wie aus noch andern Incorrectheiten, die Ref. a. a.O.S.248, ihm nachgewiesen, zu ersehen ist, auf diesen Gebieten nicht gehäufig orientirt zu sein. 12. 13. ועיי' כרמי שומרון הדפים. Schwarz, Das heilige Land etc. S. וערך כותים אצלנו ועיי' Migdal Geder, שם 186 וגם פה נראה דרכו של החכם הנזכר לראות בעיני אחרים וכוחב עיי' מה שאין צורך בו או לא נכון (עיי' בהרבה ערכים גיאוגראפיים אצלנו) אף כי ידבר רתת בכל חבורו בלי הזכרת שם איש ואיש כראוי. (עיי' בכל זאת דף 131 בהערה ואיזה מקומות הדומים להם ובין בדבר—) ועיי' ad' Lecx. Heb. T. 1. p. 195 Supplement ומבורר בערך גדר.

ו. ים כנרת וחמי גדר *

ים כנרת אשר נהר הירדן עובר בתוכו ועל שפתו המערבו עיר טבריה אשר עד היום מיושבת מבני ישראל¹) וצל שפתו המזרחי עמדה עיר גדר הנכבדה ועתה בעונות חרבה וכמעט לא נודע מקומה איה.

וראוי לתרגם דברי החכם רבי אברהם גייבויער מספרו בלשון צרפת גיונרסי של תלמוד כצד 26 ללשון עברי לעען יאכלו בני ישראל אשר לא ידעו לשון צרפת פירות גנוסר אלה וזה לשונו: ים טבריא קראו בעלי התרגום ים גנוסר (כמדובר ל"ד י"א) וירד הגבול משפס הרבלה מקדם לעין וירד הגבול ומחה על כתף ים כנרת קדמה ותרגם יונתן ויחות תחומא מן אפמיאה לרפני

1) והנה עיר טבריה כאונרה עליה צבואה מפי חכמי הוודרש שהציא רש"י ז"ל בקשר איסור והתר שלו והציא צעל כפחור פרח צדפוס צרלין לר כ"ג [תולדותינו עמוד קל"ח] שתחית הנתיים יקדם צעצריה ארצעים שנה וכחצ רצי יוסף הלדיק ** צקפרו ארץ הקדושה צלשון אשכנז לר 353 צאס החכם הנולרי רוור כי צני ישראל הישעים אשר צעיר צפת יצוא נושיח ויתעכצ שס ארצעים שנה ואח"כ יבילה לירושלם, ואור עליו רצי יוסף כי הוא אחד מההצלים הרצים שצדה הנולרי ונצור, ויראה הקורא כי לא צדה מלצו והוא כנאל צוודרש הכ"ל אך שהנוספרים המירו עבריה צלפת וצלמת אס יצוא הנושיח ויחיה הנתיים צעצריה יחיה ל"ב צלפת הקרובה וקמוכה אליה.

ואיחא צראש השנה פרק רציעי דך ל"א ח' כי הסנהדרין גלו מלשכת הגזית לחנות ומחנות לירושלים ומירושלים ליצנה וכו' ומליפורי לטבריה וטבריה עמוקה מכולם אמר רצי יוחנן ומשם עתידין לבאל טכאמר התנערי ועפר קווי טצי.

* [תמצית מסאמרו של החכם דובער גאלדבערג המבונה בין בהמניד שנה י"ח גליון י"ה—כ"ב בשם "מעניי הישיעה וגדר לסורצה".
**] הוא הריר הוסף שווארין ול בעל ספר תבואות הארץ. העורך

מן מדנה לעינוותא וכו' ויהות תהומא ויקיף לתחום ימא דגניסר
 טמדינחא וכן תרגום יהושע י"א פסוק כ'. וכתב יוסף בן מתתיהו
 הכהן בספרו (מלחמות ספר ג' פרק עשירי סימן ח') 'בזה' הלשון
 עמק גנוסר הוא נפלא כטבעו וביסויו, אדמתו היא אדמה פוריה
 כשעור הזה עד כי כל עץ פרי יצליחו שם ועל כן היושבים שם
 נוטעים כל מיני עץ פרי כי אוירו מורכב מאוירים שונים ועל
 כן מוכשר לבדל פירות משונים. האגוזים צריכים אויר קר
 והמה גדלים לרוב שם, והתמרים הצריכים לאויר חם גם המה
 גדלים שם לרוב והתאנים והזיתים גם המה יצלחו שמה והמה
 צריכים לאויר ממוזג וראוי לקרוא המקום הזה יחמדת היצירה
 כי היצירה עשתה שלום במקום הזה בין העצים (אילנות) אשר
 בסעם המה שונאים ואויבים אלו לאלו. גם פרקי השנה עשו
 שלום ביניהם והמה יחד רוצים למשול בה ופירות הבציר יגדלו שם.
 זמן רב יותר מההרגל, וגם יקיימו ימים רבים ועל כן יתקיימו
 שם הפירות היותר נצרכים לחיי אדם משך עשרה חדשים בשנה
 והענבים והתאנים ושאר פירות כל השנה אשר יחנטו בה, והאויר
 הטוב והמים הטובים מאוד עוזרים לזה. גם חכמי הנוצרים
 הנוסעים החדשים אומרים אמת ואמונה לרכבי התלמוד ודברי
 יוסף ומהללים העמק הזה עד להפליא (ראה ספר חיי הנוצרי צד
 144 להחכם הנוצרי המפורסם מאד בשמו רענאן).

ובספר מכבי הראשון פרשה י"א פסוק ס"ז ויוסף הכהן בספר
 המלחמות ספר ג' פרק עשירי סעיף ז' קורים לים הזה ים גנוסר
 ונקרא ים גנוסר על שם המקום גנוסר אשר היו קרוב על חוף ים
 הזה כמו ישהינקרא גם ים טבריא על שמעיר טבריא הסמוכה אליו.
 ויוסף הכהן מספר שם כי הים הזה היה מלא דגים משונים
 מכל הדגים אשר בשאר הנהרות במראיהם וטעמם כמו שאמרו
 גם בכראשית רבה פרשה ג' כי משונים טעם הדגים בא"י ממקום
 אחד לאחר כי אינו דומה טעם דג העולה בעכו לטעם דג העולה
 באספמיא, וכן מסופר לנו בבבית חדשה לפי תוסו כי רוב יושבי
 על חוף ים טבריא היו צידי דגים והים הזה נפל בחלקו של נפתלי

ואמרו בכא קמא כבלי דף פ' : כי יהושע התנה עם שבט נפתלי להיות כל ישראל מחיין דגים בימה של מבריה. ועמק הים הזה היתה ארץ פוריה מאוד מאוד .

ובספרו צד 46 אומר : התלמוד משבח מאוד ברכת בקעת גנוסר ואמרו בספרי פרשת וזאת הברכה נפתלי שבע ראון מלמד שהיי נפתלי שמח בחלקו בימים ובדגים וכפניות נ"א פרניות¹ מלא ברכת ד' זו בקעת גנוסר² ים זה ים של סופני. רבי אומר זה ימה של מבריה ע"כ הספרי. ואמרו בפרק קמא דפסחים ח' : אמר רבי יצחק מפני מה אין פירות גנוסר בירושלים כדי שלא יהיו עול, רגלים אומרים אלמלא לא עלינו אלא לאכול פירות גנוסר בירושלים דיינו נמצאת עלייה שלא לשמה, פרשיי פירות גנוסר מתוקים מאד כדאמרין (ברכות מ"ד). והיינו כנרת שם מדינה בא"י ע"כ רשיי, ובברכות הג"ל ספר רבה בר בר חנה כדרכו כלשון גוזמא מאד כי רבי יוחנן היה אוכל שלשים סאים פירות גנוסר ולא טעם טעם מזון מהם מפני שהיו מובלעים באיבריו כמן ואף שהיא גוזמא גדולה אבל בלי ספק שהיי רבי יוחנן אוכל הרבה מפירות גנוסר לתענוג ולא למזון. ואנחנו ידענו כי מדרשו של ר' יוחנן היה בטבריא. וראוי לענית דעתי להעיר עוד מה שאמרו בפסחים ח' שלא היו פירות גנוסר בירושלים וגם חמי טבריא כדי שלא תהיה עליה לרגל שלא לשמה. והנה לכאורה הדבר תמוה כי איך יכול להיות חמי טבריא בירושלם כי אם היו מכיאים חמי טבריא לירושלים היו מתקררים ומה תועלת במי טבריא קרים, וגם למה לא הביאו פירות גנוסר לירושלים ואיה האזהרה לזה לא בכתוב

(1) אמר הכותב נראה כי הכ"ח היא עקרית כי הערוך צריך כפות כחז כי המה תנורים שאינם מתנשלים לעולם ואינם סיון צרכה חבל פרגיות המה עופות קטנים שונים ואמרו צ"ח כ"ד רבי חמי אשכח פרגיות שחוטות צין טבריא לליפורי, כי הפרגיות מלויות שם לצרכה, ויש עוד פרגיות פרי עץ עוז צכילד ונצרכין ל"ט.

(2) אמר הכותב ראוי להציח כאן מאמר נומדש ילמדנו שהציח הערוך ערך ג כ ס ר ו"ל: וצילמדנו צפרשת שלח לך חמיס

ולא במשנה והרי אדרבה איפכא תנן במעשר שני פרק ה' משנה
 ב' כרם רבעי היה עולה לירושלים מהלך יום לכל צד ואמרו משום
 רבי יוחנן בפרק קמא דביצה מה טעם כדי לעטר שוקי ירושלים
 בפירות, והיה יותר ראוי לעטר שוקי ירושלים בפירות גנוסר? על
 כן נראה לי כי היתה הכונה לומר כי היוצר ישבחר בהר המזב
 והלכנון שהוא בית המקדש מדוע לא יצר שם מראשית היצירה
 הדברים היותר טובים לבני אדם והמה פירות הנבלעים בנוף כמין
 והמה פירות גנוסר וחמי טבריא לתענוגות בני אדם ולרפואת
 הגוף? ואמרו כדי שלא תהיי העליה לירושלים שלא לשמה, ואלו
 יצר היוצר שם פירות גנוסר וחמי טבריא היו עולים ישראל וגם
 האומות בכל ימות השנה לתענוגי בני אדם ולרפואה והיתה
 מצות עליה לרגל שלש פעמים בשנה לשוא, ועינינו רואות גם
 היום בכל ארצות תכל מקום שנמצא שם מיצירה מים חמים הוא
 מקום מכורך מאוד. והנה לא לבד מעברים כנרת המערבי היו שם
 מים חמים מיצירה ונקראו בלשון המשנה חמי טבריא אבל גם
 מעבר המזרחי לו היו מים חמים מיצירה סמוך לעיר גדר אשר
 נכבדות אדבר אליו איהולא לחנם נחרו להם חצי שבט מנשה
 הארץ הזאת לנחלה להם, וגם אחר החרבן היו שם ערים מלאים
 בצאן אדם והם ערי חמתא ומנדל ומעון ועוד ערים רבים וכולם
 היו קרובים וסמוכים לעיר טבריא וכנגדם בעבר כנרת למזרח.
 ובירושלמי איזה נשך אמר רבי יוחנן כל העיירות הסמוכות כיון
 שיצא שער של טבריא פוסקין, הנה מדברי ר"י אנחנו רואין
 שטבריא היתה עיר הבירה לערים רבים הסמוכים אליה ורבי יוחנן
 היה שם אב"ד וראש ישיבה וכל הערים כמעט לעיר אחרת נחשבו
 אליה וכנגדם וכו' היתה עיר הבירה גדר ושם היו גם כן מים

כי תצולו אמרו רבותינו למה גניסר גניסר (בני סרים) כי
 חלו המלכים שיהיו להם גנות צחוכה ורצי יהודה ברצי סימון אמר
 למה גנוסר שהי' לנפאלי חלק צחוכה שנאמר ומנפתלי סרים חלף
 וצילמדנו בפרשת לחמה תחלק הארץ וכן נפתלי נמי בצולו גנוסר.

חמים וכמוכים לה ערי חמתא ומגדל ויתר ערים וכולם נתברכו
בברכת ד' גם לאחר החרבן.

ועתה נשוב אל גדר שהיה סוף מעשה במחשבה תחלה.
אנחנו ראינו כי בסמוך לגדר היו חמי גדר כמו שהיו חמי טבריא,
ואמרו בתוספתא דשבת פרק י"ג רוחץ אדם במי טבריא אבל לא
במי הגדר ולא במי המשרה ולא ביטה של סדום אימתי בזמן
שמכוין לרפואה, ומפני שבמי טבריא מותר לרחוץ בשבת כמו
דאיתא בסוף פרק חבית בשבת וא"כ היתה רפואת מי גדר יותר
חזקים מהמי טבריא וכמו קרקע של דיומסית שאסרו לעמוד עליה
מפני ששעמלת (שם בסוף חבית). אמת שהביאו ברייתא בפרק
שמונה שרצים דף ק"ט, האומרת ת"ר רוחצים במי גדר ובמי
טבריא. אם כן חולקת הכרייתא הזאת על התוספתא ועכ"פ גם
לפי הכרייתא זאת טובים מי גדר כמי טבריא לרפואה. כלל גדול,
ישראל התנאים והאמוראים הראשונים מארץ ישראל היו הולכים
בראשית ימי הקיץ להתענג שם ולהרפאות ובלי ספק מה שאמרו
בגמרא ובתוספתא שהבאתי למעלה שרבי התיר לבני גדר לירד
לחמתן היה בעת שהיה שם רבי לרחוץ לרפואה מפני שהיה
חולה או גם לתענוג שהיה עשיר גדול כידוע, וגם רבי יהודה
נשיאה נכדו הלך שם לתענוגות בני אדם כמו שאמרו בירושלמי
סוף מסכת ע"ז רבמי (הוא רבי אמי) סלק עם ר' יודן נשיאה
לחמתא דגדר ושאלין כסף מן אלין דאסיניסי ללא ידעתי מי
היו ואולי היו הנצרים הראשונים שנתישבו שם). מפני שהיה
נשיאה והיה אוכל בכלי כסף ולא לקח מביתו שהיה לו טרחא
ובירושלמי פרק הדר צד כ"ג ע"ג רבי חייא רבי יסי רבי אימי
(הוא רבמי של מעלה) סלקין לחמתא דגדר, ועוד שם רבי חננא
ורבי יונתן סלקין לחמתה דגדר אמרינן נמתין עד שיבואו זקני
הדרום לכאן אתא רבי נתן דרומה (1) ושאלין לו ושרא (הענין הזה

(1) וזאת הדרוס היא עיר דרום שהיתה סמוכה לגדר או לוד

עלמה ושם דרו רוב חכמי ישראל הראשונים וגם רבי אבא הדרוני
רבי יוחנן היו שם.

אבאר למטה). ועוד מצאנו שנית כי רבי יונתן עלה עם רבי יהודה נשיאה לחמתא גדר וז"ל הירושלמי וקדושין פ"ג הלכה י"ב רבי יונתן סליק עם רבי יהודה נשיאה לחמת גדר והורה תמן הולד כשר אמר רבי זירא אהן ולד כל מה דאזיל הוא מתעלה רבי עביד בריה מזהם בר בריה עבדיה כשר ואנחנו רואים כי רבי כשהיה בעיר גדר לרחיצה בחמין עשה את הולד מזהם ובן בנו כשהיה עם רבי יונתן בגדר לרחוץ שם עשה את בנו כשר, כי זה היה מנהגם כי חכמי ישראל שהיו דרים בעיר דרום כמו רבי אפס הדרומי ורבי יונתן הדרומי ודומיהם ורבי הקדוש ונכדו רבי יהודה נשיאה שחיו דרים בטבריא וצפורי (וגם שם היו מים חמים לרסואה ועם כל זאת עלו לגדר) ושאר חכמי ישראל שהיו מתקבצים במקום אחד היו מתקנים תקנות ומחדשים חדושים בהלכות כמו שעשו חכמי ישראל בימינו כפולין בדי ארצות והרבה הלכות מאלו הלכות קראו הלכות של אמאום (ג) כמו שאבאר א"ה במקום אחר. ומשך זמן ימי הרחצה היה נקרא בלשון חכמי התלמוד עונתה סעזאן בלשון צרפת (זה למדתי מדברי החכם המנוח ר"י בעהמר [למעלה עמוד ק"ז] וגם התירו לאכול ריקים דקים ומתוקים שאפו שם בעלי הננים לתענוגות בני אדם והיו נקראים חלוטים. וזה רבי יהודה נשיאה עם רבי אמי שעלה עמו שנית או שלישית או רביעית לחמת גדר התירו שם החלוטים אלו כמו שהתירו שם בן ישראלית הנולד מנוי ועבד בירושלמי קדושין הנ"ל וכמו שנזכר ע"ז ירושלמי פ"ה ה"ד מהיתר חלוטי הגוים ומפני שרוב יושבי גדר היו גוים והיו להם בתים גדולים ועליות מרווחים היו שוכרים חכמי ישראל הכתים מהגוים משך ימי הרחצה עונתה והיו שוכרים בכסף מלא ולפעמים שכרו מפונדק ר"ל שהיו הגוים הבעלי בתים משכירים בתיהם לנוי אחר וזה הגוי האחר השכיר הבתים לחכמי ישראל שהיו באים שם בימי הרחצה בדמים יקרים וזה הגוי

[1] צ"ל אמאום, שבהשם הזה כנו לכל מקום שהיו מעיני נשיאהו, ראה להלן בחלק ימארים טוסינראם" ערך אמאום. העורך

השני היה נקרא פונדק *Tout comme chez nous* וזהו שספרו בערוכין פרק הדר ס"ה: ריש לקיש ותלמידו דרבי חנינא אקלעו לההוא פונדק ולא הוה שוכר ר"ל הפונדק והוה משכיר אמרו מהו לציגר מניה ר"ל מבעה"ב הראשון) כל היכא דלא מצי מסליק ליה (ר"ל שהשוכר הישני שכר מהבעל הבית בדין בערכותיהם ולא יכול לבטל השכירות כל ימי הרחצה) לא תבעי דלא אנרינא כי תבעי היכא דמצי מסלק מאי וכולי אמר ריש לקיש נשכור ולכישנניע אצל רבותינו שבררום ר"ל חכמי עיר דרום שבאו ג"כ לרחצה בעיר נדר נשאל להן אתו שיילו לרבי אפס אמר להן יפה עשיתם ששכרתם וזה היה בעיר נדר כמו שמוכח בירושלמי כי שם ספרו המעשה הזה אכן להפך ואולי לא ספרו המעשה לפני חכמי בבל כמו שהיה ג'. ורבי מאיר תלמיד

ג) ובה ספרו שם צפרק הדר קאלו מהו לשכור רשות מהפונדק רבי סינא ורבי יונתן סלקין לחתתא דגדר אמרין נעתינ עד שיצואו זקני הדרום לבחן אחא רבי נתן דרומה (כמו דרומאי) ושאלון ליה ושדא שצע רבי שמעון בן לקיש ואמר מאחר שהגוי צא דמוליאנו לא עשינו כלום שמעון בר צא אמר רבי יוחנן צעי מעתה אין צחינו שלמו רבי יוסטי צי רבי סימון צעם רבי צייתוס אין צחינו שלנו לדור עמנו הא ללחא אין מוליאין אותנו ופונדק מוליאין אותנו. ונראה לעב"ד למרש הירושלמי זה ויהי' לדעתי הפירוש כזה ששאלו אם לשכור רשות מפונדק מגוי השוכר מצעל הבית להשכיר לחכמי ישראל והחיר רבי נתן הדרומי ואמר ריש לקיש שאין השכירות מועלת מפני שהמשכיר הראשון להפונדק יכול להוליא אותנו מצחו מפני שהבית שלו וחלק עליו רבי יוחנן אם כן גם צחינו אינו שלנו ר"ל שאפילו אם כשכור מהצעל הבית אין השכירות מועלת שהוא יכול להוליאנו מצחו כי מי יאמר לגוי הגדרי ונה חבשה ואמר רבי יוסטא צעם רבי צייתוס זאת לא יעשה הצעל הבית כי אם ירלה לדור עמנו יכריחו להניחו כי כלבא צמחיה נכת, אצל להוליא אותנו מצחו לא יעשה אצל הפונדק ששוכר הבית להשכיר לחכמו ישראל צימות

רבי עקיבא והיה מחכמי דרום הראשונים כדאיתא ביבמות ס"ב גם הוא הלך לחמתא דגדר בימות הרחצה כי עלה וגחם את חבריו הפילסוף אבנימוס הנרדי שהעירו עליו במדרש שלא היה בחכמי הגוים כמוהו כמו שהעידו על רבי מאיר שלא היה חכם בדורו כמוהו והיה כגדר בימי הרחצה וכשמת אבי אבנימוס עלה רבי מאיר לנחמו כמו שהובא במדרש קהלת. ולא זו בלבד כי הרי גדר והערים אשר עליהם וסביבותיהם היו מבורכים ממים החמים וגם ממרעה צאן ובקר (ועל כן בחר חצי שבט המנשי להיות לו נחלה). אבל גם היו מבורכים בנפנים לרוב והיין שם נודע לטובו ורובו כמו שהביא זה החכם המנוח מהר"י בעהמר [למעלה עמוד קי"א].

הרחלה אם ירצה הצעל הצית להרויס יותר יוליא את הפונדק וישליכו חולה ואם כן אפשר שהיו שהי מעשיות או שהי שאלות המעשה שהוצא צצנלי היתה אם המשכיר שהצית שלו יכול להשכיר צוקוס הפונדק שהוא הצעל הצית לפי שעה. וצירושלמי שאלו אם הפונדק יכול להשכיר צוקוס שהצעל הצית הראשון יכול לשלקו צדמים כמו שכזכר צצנלי זהו מה שחשצתי צפירוש הירושלמי.

ז. מקומות בגבולי ארץ ישראל (1)

(א) פנה (2) אחר מן נהרות של אי, כ"ב ע"ד ובפיח מ"י דפרו מ"ק רמיון ומי פינה פסולין מפני שהם מי ביצים, והערוך כתב בט קרמיון קרמיון הוא אמנה בדרךמשק ופינה הוא פרפר וכ"כ רוזנמילער בקדמוניות ח' ב' 247 נהר פרפר קרוב מאד שהוא הנהר שקורין הערבים היום אלפינה ומקורו בכפר פינה איזהו שעות צפונית מערבית מדמשק וסמוך למקורו יתאחד עם נהר ברדא, נהר פנה הוא זך וכהיר ולא כן נהר ברדא אשר מראהו עכור ומעורב מן ירק ואגמון, אולם גם אחר התאחדותם ניכר עוד מרוצת כל נהר בפני עצמו במראהו ע"כ. והנה סוריא לא"י יחשב לכן קראוהו בין נהרות אי, ומה שאמרו שהוא מסובב מאגמון וקראוהו מי בצה נראה שקראו להתאחדות שני הנהרות הנזכרות ביחד בשם פינה ונהר ברדא הנופל לנהר פינה הוא ירוק ועכור כג"ל. 'וצ"ע לפ"ז למה אסרו במשנה מי פינה מפני מי ביצה ולא מפני התערוכות כמו שאמרו שם מי הירדן ומי ירמוך מפני התערוכות).

(ב) יבקא (3) שם נהר בגבולי אי (ירושלמי פ' ו' דשביעית) ראזענמיללער ח' ב' 210 כתב מעמים שונים על שם הנהר, ובעיני פירשה התורה מעם השם: ויעבר את מעבר יבק ויותר יעקב לבדו. והנה יבק בערבית משורש בקא, יותר ויתאחר, ונראה שיצ"ש השארת יעקב בעבר השני לבדו נקרא הנהר כן וכמו כמה נהרות וערים על שם המאורע.

(ג) מלח דזרכאי (4) בירושלמי רפ"ו דשביעית בתחומי אי. ג"ל שהוא הנקרא אצל הערבים שם זרקא מעין והוא נהר קטן אשר מקורו איזה פרסאות לדרום הר גלעד וההרים הסובבים אותו הם מלאים סיד ואבני אש ומי הנהר כמעט חמים ומימיו לא ינעמו לחיך מפני פרחי עצי דעפלא *Solanum furiosum* שנופלים שם. כ"כ בורקהארד 629 וראזענמיללער 2,131 מסיים שנהר זה

[1] ממארי הגאון ש"ר ז"ל שנתפרסמו בעתונים שונים אחרי מותו.
[2] במ"ע הסניד שנג י"ח גליון 15. (8) עם שנה י"ו גליון 45.

[4] נדפס בהשחר שנה ה' צד 235.

משתפך לים המלח ואין להחליפו בוואדי זרקא שהוא יבוק ע"כ. ונ"ל שרוע מעמו הוא מחלקי מלח שבמימו בעבור שקרוב הוא לים המלח ולא כמעט בורקהארד וזה הוא מלח דזכאי ר"ל מלח של הנחל זרכי הנופל לים המלח. ושם מקרוב הר חומר בל"ם נקרא כן מפני שהיה שם לפנים מקום מקיא איש כמו תל חוכה. (ד) קצרה 1, קצרה הישנה של צפורי ע"ע. ובירושלמי פ"ו דשביעית קצירייה דגלילה. יש לפרש שהכונה בירושלמי על המכצרים שנצפון ארץ הגליל והם עכברא נוש חלב יבנה ודומיהם (מלחמות ס"ב פ"ב וחיוו ס"י ל"ו). וקציר כלי ערבי מעוה מצודה ומכצר כמו קציר פרעון ר"ל מכצר וארמון פרעה (קדמוניות לר"מ ג' פ"ב וכן בקראן) וזהו ג"כ פ"י קצרה של צפורי ולא כהערוך. ואפשר שהכוונה על קסרי סהילים ולהבדילה מן קסרי אויגוסטא קראוהו דגלילה. גם אפשר שקסרי זו קראוהו דגלילה ר"ל לצפון וקצת נראה כן מירושלמי ר"פ דמ"ש [פ"א סוף ה"א] יכול אם היה לו מעות בהר המלך ובקצרה וכ' ונקט הר המלך לדרומו של א"י וקסרי סהילים לצפונה.

(ה) דרך הגדולה 8 בירושלמי שם נחשבה דרך הגדולה ההולכת למדבר חשבון לגבולי א"י. והמעין במסת בורקהארד יראה מסילה רשומה מאילת עד דמשקוהולכת דרך עיר חשבון מבית שאן ומתעקבת למערבה ימה של מבריה ומשם חוזרת קצת למזרח עד דמשק ונקראה מסילה זו דרך הרומים שהם תקנו דרכים הרבה בארצות אשר כבשו. א"כ בליס קראו לדרך זה דרך הגדולה.

(1) נדפס בהפניד שנה י"ח גליון 19.

(2) השערותיו האחרונות דחוקות זהותו של קצרה דגלילה יותר נכון לאחר עם התרבה יחבת גלילי החוק כנ"ל פראות לצפון צפון מזרח של הכפר וזכיתו ועיר ארבעת הערכים האחרונים הנמנים בתחומי עולי' בכל עיין בספר תבואות הא"ץ תוצאותיו (ירושלם תר"ם) עמוד ט"א ובהמאמר הנכבד הסיחה להחקר הזה Beiträge zur Geographie Palästina's להרחיח דרך ה. הילדסהיים בסוף ההודעה השנתית של בית מדרש הרבנים כ"ג לין בשנת 1885. בילין 1886. הערך.

(3) נדפס בהשחר שנה ה' צד 28.

מאמרים טופוגראפיים

בסדר א"ב

(א¹)

א. אביה—כפר. מקום נא"י ושם תחת האלה הקריא ר' הורקנוס בעת חליצה כל פרשת חליצה 'ירושלמי' פ"ב דיבמות ה"ז במשנה) ובבבלי שם במשנה בכפר ע"ש ע"י מילת עין ע"ש.

ב. אבל Abila עיר אצל שבילת הירדן אוכלין בענבים עד שיכלו דליות נפנים של אוכל (פסחים נ"ג א'), פידש רש"י מקום כרמים ואית דגרמי של אבל והוא אבל כרמים ע"כ. ובהגהת ר"ס שם יוכך גירסת הערוך" ע"כ, ור"ל בערך דל' א'. ויפה גירסתם. ועיר אבל כרמים נזכרת במקרא (שופטים י"א ל"ג) ובקדמוניות ליוסף (ס"ד רפ"ח) בשנת ארבעים אסף משה את העם במקום אשר כל הנכר סביב מלא עצי דקלים ונקרא כעת אבילא, ע"כ. אולם הוא החליף שם כפי הנראה אבל כרמים באבל שמים שהוא בערכות מואב ושם אסף משה את העם, ועכ"פ יקרא אבל בשם אבילא, והירונימוס קרא ג"כ לאבל כרמים בשם אבילא. ובימיו עמדה עוד עיר זאת וסביבה כרמים רבים, ע"י מחקרי ארץ. ולכן נקראה בש"ס ג"כ אבל בסתם. ובעירובין (פ"ז א' במשנה) א"ר יהודה מעשה כאמה של אבל פירש"י שם העיר. ושם כגמרא מעשה כאמת המים שהיתה באה מאבל לצפורה ע"כ, ואפשר בעבור אמת המים ההיא היתה נקראה ג"כ העיר הזאת בשם אבל מים (דה"ב ט"ז).

ג. אובלין (מקום) ערך ארבע שעות מ"סו). מעשה ברי אליעזר

(1) הערכים של האות הוה נעתיקים מספר יערך סליף להנאן ש"ר ז"ל.

שהלך אצל ד' יוסי בן פרידא תלמידו לאובלין (עירובין י"א י"ב). פירשיי מקום. ובחולין (נ"ה סע"ב) יחודה איש אובלים פירשיי כפר. ועי' מסעות ר"ב, ומשם מיפו ג' פרסאות לאובלין הואיכנה ועדיין נראה מקום המדרש. ומשם ב' פרסאות לסלמים היא אשרוד ע"כ. ונראה כי ר' פנימין החליף ג"כ יכנה זו הדרומית שעל שפת הים ביכנה של גליל. ושם היתה ישיבת הנשיאים ובית מדרשם, לא ביכנה הסמוך ליפו ואשרוד. והוכחתי (ערך יכנה ע"ש) כי רז"ל כווננו תמיד רק ליכנה שכנליל, ולכן לא יכלו לכנות ליכנה הדרומית בשם אחר היינו אובלין. ומצאתי עוד בראזענמיללער על הקדמוניות (כרך ב' ח"ב צד שט"ג) וז"ל בראכארד שהיה חי בסוף מאה הי"ג למספרם חשב למצוא מקום גת שבמקרא כמו ארבע שעות מיפו. כפר קטן על הר עם מעט בתים הנקרא איבעלין ע"כ. והנה על גת עצמו כתב שם בשם הירונימוס שהיו שני מקומות בימיו האחד נקרא גת בסתם והוא כפר קטן בין אלייתרופולים ובין דיאוספולים, והשני נקרא [געתתהום] בין אנטיפריס ובין יכנה ע"כ. ועיין גסיעת ראבינזאן כרך ב' צד 691 כי מקום אובלין ביכנה או אצל יכנה יסוד הנוצרים מאיברופא בשנת תתנ"ו, ע"כ. ואצלו קרוב מאד לאמור בי הנוצרים לא בנו מקום מחדש. רק החיו חרבות עיר אובלין מערמת עפרי. ואל"כ לא היה נודע הטעם לקריאת שם זה, וגם מעולם לא בנו הנוצרים בארץ ישראל עיר חדשה, רק כנזכר והוא אובלין של התלמוד. — ויש עוד אובלין במחוז עכו. ע"ש בגסיעת ראבינזאן כרך ג' צד 883.

ד. אוגדור¹) Ogador (עיר השומרונים). בראשונה היו אומרים יינה של אוגדור (מקום כותיים) למה הוא אסור מפני כפר פנש (מקום עכוים הסמוך לה, ירוש' פ"ה דע"ז ה"ד), אכן בבבלי

¹ עיין למעלה פאמר "חמת נדר" עמוד קי"ג שמחברו הר"י באהמער העיר כי במקום אוגדור הגו' בירושלמי או זנדר בבבלי ציל נדר הנודע במחוז Pera ועד אינדור או אונאדור (אצל רעלאנד) לא היתה מעולם.
העורך

(שם ל"א א') יינה של זגדור אסור מפני כפר שלום. ועי' פירש"י שם ומלת כפר שלום.

ה. אננייא דקדש (הסנכה של הציר קדש) (ירושלמי רפ"א דמנלה) והוא ס"י על מאלון בצעננים (יהושע י"ט ל"ג). ונראה שלקחו זה ממקרא עד אלון בצעננים אשר את קדש (שופטים ד' י"א) וצעננים וצענים אחד הוא. ושם תרנומי מישר אננייא פירש"י נומות. ויותר נראה שר"ל סביבות מלשון אוגנים בערוך. ושרש צען מורה בעכרית וכיותר בערכית נסיעה ממקום למקום (עי' גזניוס). ולכן קרוב שפירשו צענים על סביבות העיר מקום שמתחיל ההלך לנסוע מעיר קדש.

ו. אדום נודע שח"ל קראו כן למלכות רומה שבימיהם ולא לזו שבימינו (עי' מלת רומה) וכמו שדרשו (מנלה ו' א') ע"ש. כמ"ר קהלת (פסוק אם עושק רש) אם ראית עשו ככרך הגדול כו' ע"ש ובהרבה מקומות מאד. ואיזה פעמים נחלף בש"ס ובספרים קדמונים ונכתב מהסופרים במקום אדום איזה מלכות אחרת. רק מפני המורא שידעו כי הרומיים הישנים וגם החרשים אף אם לא בצדק. משניחים על מלה זו. עי' פסחים (ק"ח ב') ברוב הנוסחאות נשאה מלכות ישמעאל ק"ו בעצמה כו' וצ"ל אדום. ע"ש גטר חית קנה. ועוד בסדר עולם זומא שיכוש נפלא ע"י מצות הסופרים. בשנת ק"ג למלכות הנרים כו' בא אספסיינוס והחריב את הבית ע"כ. וצ"ל מלכות אדומיים. ואין שם הכוונה על הרומיים כלל, רק על מלכות משפחת הורדוס שה"י כפי הנודע מן האדומיים, וכן מפורש בסוף סדר עולם רבה וכתלמוד (ע"ז ח' א') מלכות הורדוס בפני הבית מאה ושלש. רק הכותב ראה מלת אדומים וטעה וחשב שהכוונה על הרומיים ושנה וכתב הנריים. וכן נחלף בפליחות ופיוטים איזה פעמים אדום בישמעאל מטעם הנזכר. וכן נחלף לפעמים ונכתב במקום רומי בכל או פרס (ע"ש ושם). וכבר הוכיח הראב"ע (פ' תולדות) שאדומים כלו כבר בימי הורקנים יג"ר. רק הרומיים נקראו על

שמש מטעם אחר ע"ש. ומצאתי מכואר בסד"ע רבה (פ"כ)
 משנפלו אדומים בימי אמציהו לא העמידו מלך במקומן ולא
 זקפו ראש עד היום, ע"כ מזה נראה שהתנאים לא חשבו עוד
 כאמוראים לקרוא אדום לרומה, אכן גם הערביאים יקראו לרומיים
 בני אל אצפה, ואצפר הוראתו אדום בלשונם (ע' הערב על אש ערך
 אדום). ובכל ארץ ליפנטי נתפשט הספור שבימי עבדון השושם
 הלכו איזה אנשים מאדום ונתישבו באימליאה, ועליהם מלך
 למינום, והזמילום הוא מיוצאי חלציו (ע"ש באיזה מקומות).
 אולם נודע שכל ידיעות הערביאים בקורות העולם התחילה
 ממחמד ואילך, והוא כתורתו ה"י משתמש הרבה מספורי חיהודים
 באגדות שלהם, וכמו שהראיתי זה ברור במקומות אחרים, ולעת
 כזאת ע' תולדות רבינו נסים גאון (הערה 39) שנתקצרה אז
 מבעלי סקודות והמעתיק יוסיפון העברי מיחס התפשטות אדום
 באימליאה מצפו בן אליפו ע"ש, אכן ר"ל הקדמונים דכרו מאדום
 ממש ור"ל ממקום נבולם, כפי הנרשם במקראות ואח"ז בקדמוניות
 ליוסף הכהן. ע' ספ"ח דכתיבות במשנה א"ר יוסי לא פסק לה
 שעורין אלא ר' ישמעאל שהי' סמוך לאדום. ובגמרא מפני
 ששעורין אדומיות רעות הן, וכירושלמי שם מהו סמוך
 לאדום לדרומה. וכעבור שערכובים הרבה באו בספרי המהברים
 גם בין קצת קדמונים לענין נבולי אדום, ואנחנו נצטרך אליהם
 באיזה מקומות מחבורנו זה ע"י מלת בצרה נבלה, הנה רקם, ועוד,
 לכן נרשים פה בקצרה את אשר העלינו בזה אחרי עיון היטב.
 מתחלה הי' מחוז אדום על הר שעיר שנמשך מדרומית
 מזרחית של ים המלח עד לשון ים אילת ועציון גבר, והוא
 מדרום לארץ מואב, וכאשר הרחיבו נבולם בצפונות מזרחית עד
 קצה מואב, הי' נקרא מחוז ההרחבה ההיא נבלא (ע"ש), וקרוב
 לגלות כבל הרחיבו עוד נבולם עד בצרה בארץ חורן ולדרום
 עד דדן (ראזענמיללער כרך ג' צד 65), ואף אם אחרי כן עבר
 גם עליהם כוס התרעלה כנבואות החזוים המאוחרים, הנה כפי
 הנראה ישבו אחר זה לאיתנם וכבשו עוד חלק הדרומי של ירודה

וגם חברון היה בידם, ויהודה המכבי גרשם משם (מכבים ס"א ה' ס"ג). ועוד זמן רב אח"כ היו נקרא שם אדום על חלק הדרומי של יהודה, וכמו שהבאנו מבבלי וירושלמי ספ"ה דכתובות, ונראה כי את האדומים מחלק זה של יהודה הכריח הורקנוס להמול את בשרם ולהתגייה ע' קדמוניות ליוסף (ס"ג רפ"ט) שכבש הורקנוס את הערים מאריססא וגם אדוראס והכריח את האדומים שם להתגייה, והנה עיר הראשונה היו בלי ספק מרשה הנחשבת בין ערי יהודה (יהושע ט"ו ט"ד) וכן השני היא אדר כנבול הנגב של יהודה (שם ט"ו ג') ובתורה נקראת חצר אדר (כמדבר ל"ד ב'), ונראה שנקראה ג"כ אדורים (דה"ב י"א ט') שחזק ירבעם למבצר, ושם נזכרים בסמוך לו מרשה וזיף. ובקדמוניות (ס"ח רפ"י) קורא יוסף ג"כ לעיר זאת שחזק ירבעם בשם אדורס, ולכן לא בצדק העמידוה רושטי הממות סמוך קצת למערבית דרומית של יהודה וצריך להעמידה מזרחית יותר שהי' לדרום מואב. עיין נמיעת בורקהארד (ח"ב צד 658) בהעתקת גיוניוס. סביב לכרך היא רבת מואב, נמצאים עוד מקומות הרבים ואחד מהם אדר ע"כ וזה מסכים מאד למקראות של יהושע וכמדבר שם, שנרשם אדר מנגב למעלה עקרבים ומנגב יש המלה ושם בקרוב היא רבת מואב, וכל זה לא ראה ראָוענמיללער שכן לא יביא עיר זאת בקדמוניות שלו. ועכ"פ היו אדומים בערי יהודה הדרומי ואותם כבש הורקנוס. ויוסף הכהן קורא לחלק זה אדום העליון ע' מלחמות היהודים (ס"ד ס"ט ס"י ט') קיריאלים שר צבא הרומיים החריב אדום העליון וכבש שם ערים וכתובם חברון הקדומה ונודע דרך הקדמונים לקרוא החלק הצפוני של כל ארץ בשם עליון וכן גליל(ע"ש), ובכה כבש הורקנוס ג"כ החלק הצפוני של אדום מעבר לירדן ושם נכלא ועמון ומואב ועשאים יהודים ט' קדמוניות (ס"ג ס"ז, ס' ד') שכבש גולן וסליקיא (אינה זו של בבל) ונכלא וגם ערי מואב חשבון ומידבא ופילא והעיר האחרונה נחרבה מיהודים בעבור שיושביה לא רצו לקבל דת ומנהגי ישראל, ע"כ, ובמלת גכלא תראה שעוד בימי האמוראים

נישאר ביד אנשי נבלא הרבה מנהגי גויים. אכן החלק הדרומי של אדום בתנ"ך אשר בתוכו העיר סלע, בלי ספק לא כניש הורקנוס שכן נלחם אח"כ מלך סימריא (והיא סלע) בעזרת סימוס נגד ירושלם. וגם נגד הורדוס נלחם, עי' מלחמות ליוסף בכמה מקומות והוא קורא לחלק זה של אדום נישם ערכ. ולא כן האדומים הצפוניים בנבל דרומי של יהודה שנתגיירו ע"י הורקנוס, הם נלחמו ביחד עם אנשי ירושלים נגד סימוס. אולם אעפ"כ החלו גם אנשי סלע לנהוג קצת כדת יהודית מעצמם. כאז התגיירו שכניהם הצפוניים (ע"י מלות חגר ורקס). ונראה עוד שהאדומיים אשר באו לירושלם כישנה לפני חרבן בית שני, לעזרת המקנאים בישראל נגד הרומיים, עי' מלחמות היהודים לכן מתתיהו (סיד סיד), היו גם הם יהודים מערים הדרומיים של חלק יהודה, והיו מעורבים מגרים וכני גרים בימי הורקנוס וגם מיהודים ממש.

ז. אהליא מעשה הי' באהליא ונא לפני לשכת הנזית (עדיות פ"ז מ"ד). אפשר שהיא אחת מערי בית שמש הנמצאות ביהושע (מ"ו י', י"ט כ"ב ול"ח) למטה יהודה יששכר ונפתלי, והיונים העתיקו הוראת שמש ללשונם כמו שתרנמו עיר השמש במצרים איליופוליס (ע"ש). ונשאר כן כפי היהודים בזמן מאוחר. בעבור כי אותיות הנשמעות בפני עצמן כלשון יוני ונרשמות עליהן אות הנשמעה היו כותבים בעברית לפעמים באות א' ולפעמים באות ה' (ע' ריש אות א'). הרכיבו פה שתי האותיות יחד, להשמיע יותר ההברה, וכתבו אהליא.

ח. אשא, אושא (Uscha) עיר בערך 3 שעות מעכו, מושב של סנהדרין, ואשר באותוהזמן הי' גם בית מדרש גבוה בשביל למוד המסרה. מקום הנשיא והסנהדרין והישיבה בזמנים שונים. ובין עשרה מסעות שגלתה סנהדרין עם הנשיא, נחשב ג"כ מיבנה לאושא ומאושא ליבנה ומיבנה לאוישא ומאושא לשפרעם (ריה לא ב').

א) והנה לא מצאתי זה המקום אצל שום סופר מסופרים קדמונים, ולא אצל שום נוסע מנושעים החדשים. רק בכפתור ופרח (פי"א דף ס"ז א' ו) כתב כמהלכו מצפון לדרום לצד מערכו של א"י, וז"ל: למערכו (של עיר עככרא ומרון) כמו שעה הוא כפר חנינא כו' למערכו כמו שעה שזור לא נשתנה שמו, וסמוך לו דרומי כשתי שעות אושא וקורין לו הושא, וסמוך לו שפרעם לא נשתנה שמו, לצפון אושא כשתי שעות כבול לא נשתנה שמו. למערב כבול כשתי שעות עכו ע"כ. ומזה נדע כי מצב אושא ושפרעם כמו ג' או ד' שעות מעכו אשר הוא למערכם. זסמיכות אושא ושפרעם נראה ג"כ בתוספתא מובא בר"ש (רפ"ח דמקואות) א"ר יהודה מעשה במקוה שבין אושא לשפרעם והיה ר' דוסא משיב בו ב' תלמידי חכמים, ע"כ. ויותר מזה עוד כמאמר רב האמורא, והוא היה מא"י (סנהדרין י"ג י"ד) ברם זכור אותו האיש לטוב ור' יהודה בן בבא שמו שאלמלא הוא במלו דיני קנסות מישראל, שגזרה מלכות גזרה כל הסומך יהרג וכל הגסמך יהרג ועיר שסומכין בה תחרב ותחומי' שסומכין בהן עקרו. מה עשה ר"י בן בבא הלך וישב בין שני הרים גדולים ובין שתי עיירות גדולות ובין ב' תחומי שבת בין אושא לשפרעם וסמך שם ה' זקנים ר' מאיר וכו' כיון שהכירו בהם אויבים אמר להם בני רוצו אמרו לו רבי ואתה מה תהא עליך כו' ע"כ. ומזה נראה המרחק מאושא לשפרעם רק מעט יותר משני תחומי שבת, והכוונה נראה בעבור שגזרו על העיירות אם תהי' בהן סמיכה שיחרבו, וגם אם בתחום שלהם, יעקר כל התחום, כיפש ר"י בן בבא מקום שלא יהי' בתחום עיר, ולכן בחר בין ב' תחומי שבת שבין אושא לשפרעם, והיינו תחום מזה ותחום מזה. וההרים ביניהם ושם סמך, ולכן יפה ראה בעל כו"פ סמוך לאושא שפרעם, שכפי מהלך אדם בינוני עשרה פרסאות ביום, ועלה מרחק ב' תחומים שהוא שתי מיל וכחצי פרסה יותר מעט משעה. אחז' בא לידי ספר תבואות הארץ מהחכם היקר המופלג מוהר"ר יוסף שווארץ אשר משכנו עתה בא"י, וחקר

שם היטב על המקומות, וכמה דברים טובים ומושכלים מצאנו בו, וכתב (דף צ' ריש ע"ב) וז"ל אושא תוספתא מקואות פ"ז מעשה במקום שבין אושא לשפרעם. למערב פראתי נוטה מעט צפונה כב' שעות וחצי, הכפר אוסא עפ"ל. ולא ידעתי עוד ממקום פראתי עד שמצאתי עוד שם (דף ק"א סע"א²) פראתי רבה פ' ויחי פ"רשה ק' ויוסף הפרתי, לצפון כפר ענען (כפר חנינא) הנזכר בערך חצי שעה שם הכפר פראתי עכ"ל. אמנם רק שם במ"ר פ' ויחי נמצא בין הנמשלים בקבורת רבי יוסי הפרתי ולא כן הנוסחא בירושלמי (סוף כלאים ופ"ב דכתובות) כי גם יוסף אפרתי ויוסה חפני. ובבבלי (כתובות שם) יוסף חפני ושמעון אפרתי, וכל זה ימיל ספק גדול אם לא רק מ"ס קטן נפל במדרש, וצ"ל א' במקום ה', אפרתי. ויש ר' יוסי בן החומף אפרתי במשנה (ספ"ג דכלאים).
 (ב) והנה מצינו במדרש שה"ש (פ' סמכוני) בשלמי השמד נתכנסו רבותינו לאושא ואילו הן ר' יהודה ור' נחמיה ר' מאיר ור' יוסי וריש בן יוחאי וריא בנו של ר' יוסי הגלילי ור' אליעזר בן יעקב. שלחו אצל זקני הגליל ואמרו כל מי שהוגז למד יבא וילמד וכל מי שאינו למד יבא וילמוד, נתכנסו ולימדו, כיון שהגיעו זמנם להסמר, אמרו מקום שנתקבלנו בתוכו אנו מניחים אותו ריקם? חלקו כבוד לר' יהודה שהיה בן עיר ולא שהיה גדול מהם בתורה אלא מקומו של אדם הוא מכבדו ע"כ. ונלמד מזה (א) שהיה ר' יהודה משם. (ב) שלא נחשב הנשיא כיניהם, נראה שהיתה אז ישיבתו ביבנה או בשפרעם. (ג) שכבר מצאו החכמים מקום אושא נכון ללמד שם תורה. אך מה שקשה קצת הוא מה שנמצא (רפ"ג דב"ב) אמר ר' יוחנן שמעתי מהולכי אושא מנין לחוקה שלש שנים כו' מאן הולכי אושא ר' ישמאל ע"כ. והנה לדעתי א"א לפרש הכנוי הזה הולכי אושא על דרך אחר, רק שהם מזמן אסיפה זו הנזכרת במדרש, ושמה הלכו אז כמה חכמים וגם אנשים פשוטים מרחקים שונים. יעו"ש במדרש במאמר

(1) תוצאתנו עמוד ר"ב.

(2) תוצאתנו עמוד ר"ב.

ר' יהודה ואתם אחינו רבותינו גדולי התורה מי שנצטער בכס עשרה מיל או עשרים או שלשים או ארבעים מיל כדי לשמוע דברי תורה ע"כ. ומה שתמה הרב בעל סה"ד שאיך שמע ר' יוחנן המאוחר לר' ישמעאל בשלשה דורות, מאמר מרי ישמעאל, ע"ש בפה"ד אצל ר' יוחנן ור' ישמעאל שסותר עצמו בתירוציו, לא קשה מידי, כי מלת שמעתי לא תורה על שמיעה מפה לאוזן ופנים בפנים, רק כן שמעתי אומרים מהולכי אושא ר"ל משמם. ובירושלמי (ב"ב שם) גרס שמענו מהולכי אושא, וזה יתקרב יותר אל פירושונו, שר"ל אנחנו המקבלים תורה שבע"פ שמענו אומרים מהולכי אושא. ומצאתי בחידושי הריטב"א כ"י על ב"ב שהעיר כבר ע"ז ותירץ בדכרינו רק בלי הראיה מנידסת ירושלמי. וז"ל: והדבר צריך ביאור שבע"כ לא היה ר' יוחנן בדורו של ר' ישמעאל אלא ישמעאל הדבר משמו עב"ל. — אמנם מ"ש שם הריטב"א בתחלה, הולכי אושא יש מפרשים מלשון ואש"א יחמו (עזרא ד' י"ב) שהיו יורדין ליסודה של הלכה, וכן י"מ כשהיתה סנהדרין באושא וכן פירש"י לפי שהיה ר' ישמעאל מאותו הדור עב"ל, אינו נראה כלל וא"צ להביא ראיה על ביטול זה הפירוש. ומ"ש וכן פירש"י הנה לא מצאתי כזה ברש"י בשום מקום. אך זה לכד נקח מדברי הריטב"א כי יתכן שם המקום על שהיה שם איזה יסוד חזק למבצר וחומות העיר (1). ועל כל פנים נראה מגמ"א דביב כי ר' ישמעאל הוא הגדול בהולכי אושא, והמאמר מהם על שמו נקרא. ואילו במדרש שה"ש שם נחשבים כל החכמים המתכנסים שמה בשמותם, וכתוב אצלם עוד ואילו הן, ולא נמצא ר' ישמעאל ביניהם. וצריכין אנו לומר שהמדרש חושב רק כל המדברים שמה דברי אגדה בעת הפטירה שמה, לכרך לאנשי העיר ולכל הבאים שמה, ולא היו דורשים מהם רק אילו הנחשבים שמה, אכן ר' ישמעאל שהיה היותר זקן ביניהם לפי חשבון הדורות, אפשר ששתק. וגם אפשר לכבודו

[1] המהבר הוסיף סה יולכן העמדנו כי ערך זה בסדר א"ש, לא או"ש, להסכים יותר אל לשון המקרא. אך אנהנו חשבנו כי יותר נכון לכתבו אושא כנתיבתו כדד"ל, ולכן השטענו את ההוספה.
העורך.

ולכבוד שאר זקנים וגדולים דרשו אלה בעלי אנדה, וכמו שאמר
שם כל אחד כסיומו ואתם אחינו רבותינו גדולי התורה או ואתם
בני אושא שקדמתם רבותינו כו' ועדיין הדבר צ"ע.

ג) והנה גם הנישיא לא היה בתוכם, כאשר אמרנו. וזה
יביאנו לחקור ג"כ באיזה זמן נעתקה הישיבה בפעם הראשונה
מיבנה לאושא. ורש"י ז"ל כתב בריה (ליא ב') כי כבר בימי ר"ג
(אבי אביו של רבי) נעשה זה. ויש גורסין שם ברש"י ר"ג הזקן.
וזה בטעית כאשר העיר בסה"ד (אצל ר' גמליאל), אך הוא מחליט
שם בראיות מדומית שעכ"פ בימי ר"ג אבי אביו של רבי החלה כבר
הישיבה להיות באושא וכד"ל. ולעג"ר אינו כן, רק כיהחלה השתנות
הישיבה בזמן קצר איזה פעמים. מעת מות אדריינוס עד אנטונינוס
של רבי. כי אדריינוס גזר על לימוד התורה, והיו לומדים בשעת
השמד במקומות נסתרים ובעליות, ולא היו אז מקום מיוחד כלל
לישיבה. אך גם אחר מות אדריינוס עוד לא נתבטלו הגזירות
מכל וכל, רק הגזירות חדלה. ועוד היה פחד מפני שרי הפקודות
אשר שמו עינם תמיד על מקום הישיבה, ששם נתאספו אנשים
הרבה. ולכן שינו כמה פעמים מקומם להעלימו מהם, ומאיתה
הסכה בעצמה שהעתיק ר"י בן זכאי את הישיבה מירושלים ליבנה
עוד מ'שנה קודם החרבן, להפריד את לימוד התורה מכל המהומות
והמכוכות בירושלים והכנת המלחמה שם. וכפי הנראה עוד
הרחיקו עצמם החכמים יותר מטבור ארץ ישראל מקום שרי
הפקודות של הרומיים. ואושא הוא הקרוב לגבול הצפוני של א"י,
ורחוק מהשגחת הפקידים היושבים לרוב בקסריה. והנה ר' גמליאל
נפטר בהתחלת שנות הזעם של אדריינוס ועוד לפני חרבן ביתר,
שכן ר' אליעזר הגדול המת אחריו אמר במתו חימה עזה יש
בעולם (סנה"ד ק"א א') שהוא ראה רק התחלת המהומות. וכשלא
השמד הנמצא במדרש שה"ש, היינו אחרי מות אדריינוס, ואז
נתכנסו החכמים לאושא ולא ליבנה שעדיין פחדו מן הממשלה
להתאסף במקום הנשיא, ניסה גם הנשיא ר' שמעון בן גמליאל
להעתיק אח"כ גם ישיבתו לאושא ולשוב משם על זמן קצר
ליבנה, ומשם עוד לאושא ומשם לשפרעם. וראיות לכל זה עוד שלא

היה ר' גמליאל באושא. שכן אמרו מפורש אחר רבן גמליאל
 ליבנה (סנהדרין ל"ב ב'). ועוד הוקשו בירושלמי (פ"א דפיאה)
 מעשה ברי' ישבב שעמד והחליק את נכסיו לעניים שלח לו ר'
 גמליאל והלא אמרו חומש מנכסיו מצוה ור"ג לא קודם לאושא
 היה כו'. האמנם הרב בעל סה"ד נרים שם שלח ר"ג הזקן, ומוכיח
 משם דר"ג הזקן היה עכ"פ קודם לאושא, והיינו נגד הנורסים
 ברשי' על ר"ה אושא בימי ר"ג הזקן. אולם הנוסחא לפנינו
 בירושלמי שם "ושלח ר' גמליאל" (בלא מלת הזקן) והוא העיקר,
 שכן ר' ישבב ששלח לו, הוא בן דורו של ר' עקיבא, וכן בילקוט
 ריש פ' פקודי, ומעות הגירסא באה לו לבעל סה"ד מספר זית
 רענן. ע' כסה"ד אצל ר' ישבב זה לשונו: בש"ר [צ"ל בז"ר ראשי
 תיבות של זית רענן] ר"פ פקודי כתב משמע דהיה בימי ר"ג
 הזקן ובכמה מקומות א"ל ר' ישבב לר"ע, ע"כ. הוא סבר דבעל
 זית רענן ראה בילקוט או בירושלמי גירסת ר"ג הזקן. אך באמת
 הז"ר כתב כן מעצמו שפירש את הירושלמי דבע"כ כוונתו לר"ג
 הזקן דאילו ר' גמליאל המאוחר מטנו היה כבר אחר אושא, וזה
 כפי דברי רשי' על ר"ה. ועתה אם נוסחא העקרית היא באמת ר'
 גמליאל סתם ועפ"י הכרח מזמנו של ר' ישבב ור"ע, מוכח משם
 ניכ שלא כדברי רשי' על ר"ה שכתב דר"ג היה באושא. כי אם
 קודם לאושא. — וכתוב עוד כסה"ד אצל ר' גמליאל וז"ל: אבל
 הגירסא שלפנינו (ברשי' על ר"ה) אושא בימי ר' גמליאל [בלא
 הזקן] וחזרו מאושא ליבנה, ובימי ר' שמעון בנו [אביו של רבי]
 חזרו לאושא, כדתניא לקמן בפרקין (דף ל"ב א') כשקדשו ביד
 ר"ל כשקדשו ביד השנה באושא ירר ר"י בן ברוקא לפני התיבה
 כו' וא"ל רשב"ג כך היו נוהגין ביבנה פירשי' בימי אבא כשהיתה
 הסנהדרין שם עכ"ל רשי'. וע' בנדה דף י"ז ב' שאל ר"א ברי' צדוק
 לחכמים באושא ובדף מ"ח אמר כך הי מפרשים ביבנה, ובירושלמי
 ס"ק דסנהדרין (ד"ס ג') אר"א בר' צדוק כשהי' ר"ג יושב בכ"ד
 ביבנה אבא יושב בימינו, וברש"י ס"פ בכל מערבין דריא כ"צ היה
 בזמן ר"ג דיבנה בר פלוגתיה דר' יהושע. באושא התקינו תקנות

(כתובות מ"ט ב') ורי' ישמעאל היה מהולכי אושא; הרי מוכח מכל
 הגיל דר"ג דיבנה בן בנו של ר"ג הזקן היה באושא. והור ליבנה,
 ובימי בנו ר"ש אביו של רבי חזר לאושא עכ"ל סה"ד. וכסוף
 דבריו כוונתו, דמוכה שכן הגירסא ברש"י ר"ה ר' גמליאל סתם
 ועכ"פ לא ר"ג הזקן היה באושא. אך מכל המקומות שמביא
 כמעט מוכח ג"כ דגם ר"ג דיבנה לא היה באושא, שכן ר"א ברי
 צדוק לא היה בן הורו של ר"ג דיבנה ממש, רק היה גער כשישב
 אביו לימינו של ר"ג. ובס"פ בכל מערבין סיפד ג"כ ר"א בר"צ רק
 מה שזכר מימי נערותו. וגם שם יש שגורסין ר' צדוק ע"ש הגהת
 רי"פ. ולא נזכר בשום מקום אר"א בר"צ מה שזכר מר"ג כשהיה
 באושא, ומהיזא דר"ה במשנה, כשקידשו השנה באושא אבר
 רשביג כך היו נוהגים ביבנה, ר"ל בימי אביו לפני זמן הגזירה
 של אדריינוס, וגם משם משמעות קרובה מאד דבפעם הראשונה
 קידשו עתה באושא את השנה, שאל"כ למה לא ניכרו איך היו
 נוהגים אשתקד, והרחיק רשביג ראיתו. טמנהג יבנה, ולמה נקט
 המקום יבנה ולא כך היה נוהג אבא, אלא ודאי כי מעת שקידשו
 השנה ביבנה עד עתה שקידשו באושא חלפו כמה שנים ע"י
 הגזירות מאדריינוס, ולא נזכרו עוד רק מוזן רב מעת שקידשו
 כבר השנה בפעם האחרונה ביבנה, ואין להאריך עוד פה, רק
 לסתור דברי מי שירצה להקשות על כל זה מדברי בעל סדר
 תנאים ואמוראים שכתב שם בתחלתו לר"ג היושב באושא ומושבו
 בבית יערים ע"כ, כי הישובים רבו שם כ"כ בסדר הנשיאים ומושבים
 עד שא"א לסמוך עליו בענין זה בשום דבר. והנה זה המאמר בעצמו
 קשה ההכנה. מה זה היושב באושא ומושבו בבית יערים? ואולי
 כוונתו, שהיה יושב בישיבה עם התלמידים באושא, ומושבו לדירת
 ביתו בבית יערים. ואם כן הוא יש להגיה לרשביג היושב באושא.
 וכן משמע מ"ש בסמך, לר' יודן בצפורי ע"כ, והוא רבי. ואם
 נגרום לפני זה ילר"ג" יחסר דור האמצעי בין ר"ג ור' יודן, והוא
 די שמעון בן ר"ג ואבי רבי. ואם גם חי שב בעל סת'ו שר"ג בעצמו
 היה באושא ואולי עליו סמך רש"י ז"ל, לא נוכל לקבל דעתו
 בגד ראיות ברורות שהכאנו.

ד) מצינו כמה תקנות מעיר הישיבה הזאת ולא נודע אם הם מזמן האסיפה ההיא של שלפי השמך או מזמן שישב בתוכה הנשיא ריזב"ג. וקרוב אצלי כי הן משני הזמנים. היינו שהחכמים שנתאספו שם בתחלה החלו כבר לתקן תקנות, ואח"כ בשנאו שמה הנשיא והזקנים שעמו קיימו עוד הכל ואפשר תקנו עוד איזה דברים. ומה שלא מצינו תקנות כמה כיב משיבה אחרת, עולה יפה לפי דברינו כאות הקודם, שאסיפת אושא וגם הישיבה שמה החלה רק בשלפי השמך אחרי מות אדריינוס, ואז חודשה עוד הפעם דת ישראל ולימוד תורה שבע"פ, אחרי טבעו כמעט כמצולות הזמן הרע, ותקנו החכמים תקנות חדשות, וכפי דעת הירושלמי שנביא עוד יש ביניהן שהן רק התעוררות והעלות על זכרון תקנות ישנות, אשר נשכחו ונתכסלו במשך ימי המצוקה, ודוכן על הנהגת הבית וחיי המשפחה בין אבות לבנים ובין בעל לאשתו, וזה מפני שנתדלדלו מאד המון העם, והיו צריכים כמה אנשים להתמך מקרוביהם ואנשי משפחתם. — ועוד בעניני מומאה ומהרה ע"י מה שנתערבו יותר בין הנכרים. — ור' יוסי בר חנינא האמורא, הוא היה חמאסך איזה מהם בזכרונו ובקבלתו. (כתובות דף ג' ע"א) אשכחיה רב יוחנן בר יוסף לר' אבהו דהוי קאי באוכלסא 'אסיפת גני אדם) דאושא אמר ליה מאן מרא דשמעתא דאושא [דתקנות אושא] אמר ליה ר' יוסי בר חנינא. תנא מיניי [דר' בר חנינא הוא מרא דשמעתא, רש"י] ארבעין זמנין ודמי ליה כבאן דמגהא בכיסתיה ע"כ. ומה שהוצרך לשנות מ' פעמים הדבר הקטן הזה דריב"ח הוא מרא דשמעתא של תקנות אושא, הוא זה לענין, כי שם 'דף מ"ט ע"ב) בזכרו תקנה הראשונה של אושא נמצא כזה: אמר ר' אילעא אמר ריש לקיש משום ר' יהודה בר חנינא באושא התקינו שיהא אדם זן את בניו ואת בנותיו כשהם קטנים ע"כ. ונדפס על הגליון בש"ס החדשים (מרי"פ?), על ר' יהודה צ"ל ר' יוסי ע"כ. הנה חשב זה האגיה כי הוא רק טעות הכתיבה, וזה עפ"י מה שראינו מסוף הסוגיא בשם ר' אבהו, דמרא דשמעתא

דאושא הוא ר' יוסי בר חנינא, ועוד יש (דף ג' ע"א) לסני השאלה
 של מאן מרא דשמעתא וכו', אמר ר' יוסי בר חנינא באושא
 התקינו האשה שמכרה כו'. אולם באמת אין זה מעות הכתיבה
 רק כן היה אומר ר' אילעא משום ריש לקיש שר' יהודה בר חנינא
 אמר כן ולא ר' יוסי בר חנינא. אך ר' אבהו הכריע שהאומר
 הראשון על תקנות אושא ה' ר' יוסי ב"ח ולא ר' יהודה ב"ח.
 וראיה על זה הוא, שכל השלש תקנות הנמצאות בבבלי שם,
 הראשונה על שם ר' אילעא בשם ר"ל בשם ר' יהודה [בפי הנוסחא
 שלסנינו ולא בפי הנליון] בר חנינא, והשניה על שם ר' אילעא בשם
 ר"ל והשלישית על שם ר' אילעא לבד, נמצאות כלן בירושלמי
 במקומו (פ"ד דכחובות) ועוד אחת נוספת במקפיד את הזקן
 והכהו נותן לו בשתו משלם, על שם ר' שמעון בן לקיש בשם
 ר' יודא בר חנינא. וכן בפיאה (רס"א) שנמצאה רק תקנה אחת
 והיא השלישית בבבלי כתובות, ג"כ על שם רשכ"ל בשם ר' יודא
 ב"ח [כן הוא שם על גבון בדפוסים הראשונים וויניציאה וקראקא
 אך בדפוס חדש (אמסטילרדם) נמצא שם בפיאה ר' יוסי בר
 חנינא בלי ספק מאיזה מגיה שחשב לתקן, ואולי מטפוש ר' אלי
 פולדא עפ"י מה שראה בבלי כתובות שם]. אמנם להלאה שם
 בירושלמי כתובות אצל התקנה של כותב נכסיו לאשתו כו'
 מקשה קמנים מה הן ר' אבהו בשם ר' יוסי בר חנינא ואית
 דאמרי לה בשם ר' יודא בן חנינא הוא ואשתו ובניו קמנים
 גיזונין מהן, ע"כ. הגה רואים אנו כי ר' אבהו אמר פירושו על
 תקנה זה בשם ר' יוסי ב"ח ואית דאמריין לה בשם ר' יודא ב"ח.
 וכמו שאית דאמרי כוונתן שכן אמר ר' יודא ב"ח מתחלה על
 תקנת אושא שהיתה גם על בנים קטנים, כן גם כוונת ר' אבהו
 שכן אמר ר' יוסי ב"ח מתחלה על תקנת אושא. ומסדר תלמוד
 בבלי יודיענו ג"כ בסוף הסוגיא, איך רב יצחק בר יוסף שהיה
 עומד בין אסיפת אנשים באושא שאל במעמד כלם את ר' אבהו
 והוא השיבו שכל התקנות האמורות שם נאספו מר' יוסי ב"ח,
 וזהו שלא כדברי ריש לקיש שאמר שם כתחלת הסוגיא על

תקנה הראשונה ובירושלמי שם על כל השלש תקנות בשם ר' יודא ב"ח, וכמו שאמר שם בבבלי בסמוך מקודם על תקנה אחרת חוץ מאלה השלש, ג"כ רק על שם ר' יוסי ב"ח לבד, באושא התקינו האשה שמכרה בנכסי מלוג וכו'. — ועפ"י כל אלה נדע היטב מה שהוצרך רב יצחק בר יוסף לשנות זה הדבר כמה פעמים שהאומר היה ר' יוסי ב"ח ולא ר' יודא ב"ח, וזה בעבור שנקל מאד החילוף בין זה לזה אחרי ששם אביהם שוה. ורז"ל הקפידו מאד על זה לדעת ביחוד המקור הראשון של כל מאמר ושם אומרו, כנודע מכמה מקומות בש"ס, וגם אנחנו מצעירי תלמידיהם נקפיד מאד על זה ולא נחוש בזה למתלוצצים, והחקירה הנכונה אחרי המקור הראשון מביאה תמיד תועלת. — ומאשר ראינו עוד מירושלמי שם שכל השלש תקנות אמרן ר"ש לקיש בשם ר' יודא ב"ח (ולפי ר' אבהו שם ובבבלי הן מר' יוסי ב"ח) נדע כי מה שנמצא בבבלי על התקנה הראשונה ר' אילעא בשם ריש לקיש בשם ר' יהודה ב"ח ועל השניה רק ר' אילעא בשם ר"ל (ולא נזכר עוד ר"י ב"ח) ועל השלישית רק אילעא לבד, לא כרי לעשות הבדל במקור הראשון, רק כן שמעו תקנה ראשונה מר' אילעא שציין מקור ראשון ושני לדבריו, ובתקנה שניה ציין רק מקור השני ובשלישית לא ציין כלל, ואעפ"כ כלן ממקור הראשון וגם ממקור השני היינו ר' אילעא שמע את כלן מריש לקיש שאמר כן בשם ר"י ב"ח. ובכל זה בעבור שלא נמצאו המקורות במירושי בשניה ושלישית, אמר שם רב שימי בר אשי וישמועות הללו מתמעטות והולכות | פירש"י, מאמוראים, הראשונה א"ר אילעא אמר ריש לקיש משום ר"י ב"ח, השניה אמר ר' אילעא אמר ריש לקיש, שלישית ר' אילעא לחודיה] וסימנך [בסדר ההלכות ובו תדע סדר מיעוטן] קטנים כתבו ובזבוזן [זן בניו כשהם קטנים, כותב נכסיו, המכוזו כו' ומעתה לא תחליף באיזה שלשה ובאיזה שנים ובאיזה אחד], ע"כ. ובהשקפה ראשונה יפלא אחרי נדע האמת שכלן נובעות מרי"ל משום ריב"ח לאיזה תועלת אמר ר"ב שימי בר אשי השמועות מתמעטות והולכות? ולמה לנו הסימן? ומזה

עוד ראייה למה ישכתבנו בסמוך, איך הקפידו על אומרי השמועות
איך ועל איזה דרך ובישם מי אמרו אותן, אם גם נחשוב עליהן
אח"כ כפי דעתנו בהן, ואפשר לפריש מאמר רב שימי בר אשי
על דרך אחת, אך אביטלהאריך עוד.

הז ומעתה נחשוב התקנות אחת לאחת. ונראה סבת רובן
ימי המצוק של אדריינוס, כי באו ע"ז מעשים וענינים חדשים
אשר לא ידעו החכמים איך לדון עליהם, אחרי אשר לא בא
לפניהם זה ישנים רבות שום דבר משפס. ונזכיר מתחלה אותן
שאסף ר' יוסי בר חנינא (כתובות ט"ז, נ'): א) שיהא אדם זן
בניו ובנותיו כשהן קטנים. וזו הוסכה בלי ספק מרוע הזמן שהיו
כמה אנשים מטילים מפיהם על הצבור כאמרם שקשה עליהם
לפרנסם אם נס'הם בעצמם לא נמלו עוד צדקה. ולכן תקנו החיוב
על כל אדם מישראל לזון את בניו הקטנים.—ב) הכותב כל נכסיו
לבניו הוא ואשתו ניוונים מהם. זו נ"ב ע"י מעשים שבאו לפניהם.
אחד כתב כל נכסיו לבניו להציל עצמו עכ"פ מן המכס הקשה.
ואח"ז היו בניו אכזרים ולא רצו לכלכל גם אבותיהם.—וכירו שלמי
מוסיף שגם בניו הקטנים ניוונים מהם, והיינו כשכתב כל נכסיו
רק לבניו הגדולים.—ג) הסבובו אל יבזבו יותר מחומש.—היו גם
כן אנשים אשר רצו לתמוך בכל מאדם את העניים שנתרבו,
ופזרו כל מעותם לצדקה ואח"ז נעשו בעצמם עניים וכמו שנמצא
שם הפעם בצדה שמא יצטרך לכריות. ובתוס' כתבוה"ל: מפרש
בירושלמי שפעם ראשונה יכול לבזבו חומש [מקרן] ומכאן ואילך
בכל שנה ושנה יתן חומש מהריווח ע"כ. אולם פירוש הירושלמי
יתכן רק לפי שינוי לשון התקנה שם. ואין ענין לפירוש ההוא
לפי לשון התקנה בבבלי. בירושלמי איתא נמנו באושא שיהא
אדם מפריש מנכסיו חומש למצות. ר' גמליאל בר איניניא בעא
קומי ר' מנא חומש בכל שנה ושנה לחמש שנה הוא מפסיד כולא?
א"ל בתחלה לקרן מכאן ואילך לשבר ע"כ. והמע"ן יראה כי
רק לפי הלשון של הירושלמי שהיה נראה בתורת חיוב להפריש
תמיד חומש מנכסיו למצות, היה קשה לחמש שנה מפסיד את

כולאי, והוצרך לתרץ מתחלה לקרן וכו', משא"כ לפי לשון הכבלי היתה התקנה להפך שמי שירצה גם לזבזב נכסיו אל יזבזב יותר מחומשי, ומכ"ש שלא יזבזב אדם כל נכסיו במשך ה' או ו' שנים. — ועוד חידוש בהבדל לשונות האלה, דבירושלמי מוסיף מעשה ברי' ישבב שהחליק כל נכסיו לעניים שלח לו ר' גמליאל והלא אמרו חומש מנכסיו למצות ר"ל ויותר אין עוד מצוה כזו ומקשה ורי' גמליאל לא קודם לאושא הוי? ומתרץ כך היתה הלכה בידם ושכחוהו, ועמרו חשניים והסכימו על דעת הראשונים ע"כ. ומזה למדנו שעסקו באושא גם בהשנות תקנות ישנות. אולם לפי לשון התקנה של הבבלי, לא נצטרך לזה התירוץ של הירושלמי, כי נאמר, עוד מכבר קודם תקנת אושא היתה נדעת לרי' ההלכה חומש מנכסיו למצוה, אך לא היה מסורש שיותר אל יזבזב, ור"ג היה רק מוכיח מלשון ההלכה את המשמעות, ולכן שלח לרי' ישבב והלא אמרו חומש מנכסיו למצות, ר"ל ויותר בלתי ראוי, אכן ע"י מעשים כאלה שלא השניחו האנשים או לא שמעו הוכחת רי' תקנו באושא בפירוש ועשו הדבר כמו איסור ואמרו המזבזב אל יזבזב יותר מחומש. — (ד) שיהא אדם מתגלגל עם בנו עד י"ב שנה [אם מסרב מללמוד משניות יגלגל עמו בנחת ובדברים רכים, רש"י] מכאן ואילך יוד עמו לחיי [לרדותו ברצועה ובחוסר לחם]. ותקנה זו סיפר רב יצחק. — (ה) והיא בכמה מקומות בש"ס. האשה שמכרה בנכסי מלוג בחיי בעלה ומתה הבעל מוציא מיד הלקוחות ע"כ. ובכתובות (ע"ח ב') על מתניתין דהתם משניסת, אלו ואלו [כ"ש וכו'] מודים שאם מכרה שהבעל מוציא מיד הלקוחות לימא תנינא לתקנת אושא ר"ל וב"ש וכו' קדמו לתקנות אושא. ומשגי מתניתין בחייה וכו'. והוי מצי לשנויי כשינויא דירושלמי הכא, כך היתה הלכה בידם ושכחוהו, אלא דהבבלי לא נטה לדיעה זו, ולא היה צריך לנטות אליה, כנזכר בתקנה ג'. וכל אלה חמש תקנות נזכרות בבבלי במקום אחד (כתובות ס"טו, נ.). — (ו) ועוד אחת שם בירושלמי על שם ריש לקיש בשם ר' יודה בר חנינא [ולדעת

הכבלי תהיה גם היא מר' יוסי ב"ח] המקפיד את הזקן והכהן ינתן לו בשתו שלם ע"כ. והיינו לישראל דדהבא כמפורש במקום אחר שם (פ"ח דב"ק ה"ז) ג"כ בשם ר"ל. — זו על שישה ספיקות שורפין את התרומה כו' (טהרות פ"ד מ"ה) יעו"ש כל הששה ספיקות על הסדר. ואמר עולא אלו ו' ספיקות באושא התקינו (שבת ט"ז ב'). ומקשה התם על אחד מהם והוא על ספק עפר הבא מארץ העמים דהא כבר גזור רבנן דשמנים שנה ומשני ע"ש. והוי מצי לשנויי נמי, הלכה היתה בידם ושכחוהו כתירוץ הירושלמי על תקנה ג'. אלא דהכבלי אינו נוטה לדיעה זו כנזכר שם וגם בתקנה החמישית. — ח) עוד נמצא הלכה מרבותינו באושא לא בלשון התקינו רק בלשון נמנו. (ר"ה ט"ז סע"א ותוספתא שביעית ספ"ג). רבותינו נמנו באושא ואמרו אתרוג אחר לקימתו בין למעשר בין לשביעית.

ט. אזכרות שבבעל (מקום כא"י אולי Iscarioth) ברכות שמים מעל זו אזכרות שבבעל (ביר פ' ויחי) ופי' ט"כ לסי הענין. שם מקום מצובה ההרים. ע"כ. ובאמת נראה כן ממאמרים הסמוכים דדריש כל ברכת יעקב ליוסף שם על המקומות הנודעים לדשנים ושמנים, יעו"ש. רובצת תחת זו בית שאן וכו'. אכן אחרי היגיעה לא יכולתי למצוא מקום כזה וגם לא הדומה לו באיזה הברה, ולא ידעתי ג"כ מה זה אזכרות שבבעל, נראה שבעל הוא איזה מחוז בגליל בחלקו של יוסף, ושם מקום הנקרא אזכרות. ומי שמע מזה וגם מזה? ואפשר שהראשון הוא המקום שרשמתי באותיות דומיות אשר משם האיש הנודע אצלם בשם יודא. אזכרותי (מתיא י' ד') ולא ידעו גם כל מכאריהם למצוא כנוי זה הנראה על שם איזה מקום ששמו כן. ואולי שבבעל הוספה מאיזה סופר שרצה לרמוז סימן מבואר ומובן לקורא.

י. אחא (Achia) עיר בארץ פרס או סיריא) רב אחא בר אדא דמין אחא (קדושין כ"ב סע"ב) ועוד. רב אחדכוי דמין אחא (שבת רפ"ז) כפי גירסת גלית ורש"ל בשם תוס' שאנץ, עי

בישאף כמה מקומות נקראים כן בפרס וסיריא, ונאותיות רומיות שרשמתי.

יא. אמריבולים Tripolis (עיר בפניקיא) בירושלמי דשבת דף ו' נ' (פ"ג ה"ז) ר"ש בן לקיש הורה באמריבולים, פי' טריפולי נקראת כן בערבי. עכ"ל המעריך. ור"ל בערבי מפני שאין לערביאים אות פ' ומעמידים תחתיה תמיד אות ב' כמו שקוראים להיפאק ראש אנוקראט. וגם הסוריים מחליפים לרוב אות פ' באות ב' כמו הפקר הבקר (ע' ריש אות ב'). ואות א' של אמריבולים היא רק להקל ההברה הכבדה של שתי אותיות ביחד הכאות אחריה והן מרי (ע' ריש אות א'). ויש שתי ערים הנקראות כן לקרמונים (א) טריפאלים של פהעניציא הנכנית מיושבי שלשת הערים צור וצידון וערה, וזו הוראת שם טריפולים ר"ל שלשת הערים. (ב) טריפולים שבאפריקא. — ואת החוי (בראשית " י"ז) תרגום ירושלמי טריפולאי. ומעה המתורגמן לפרשו על זו שבאפריקא ואינו כן שהרי בכני כנען הכתוב מדגד והוא סמוך שם לצידון. — אכן במקום שהורה ר"ש בן לקיש היה אפשר לומר יטבון לנו שבאפריקא, מפני שנמצא על רשכ"ל שהי' נוצר תאנים ברברית (ירוש' פ"ג דמ"ק) והוא ג"כ ברבריה שבאפריקא. אולם האמת ברבית איננה ברבריה רק בארכאריסוס במחוז חשבון ושם יש בסמוך מישור גדול נקרא ברבריקוס קאמפוס, ובתוכו העיר זנבזה אשר קרוב שנקרא כן על שם המלכה ששמה כך. ובמחוז ההוא הי' רשכ"ל כשהלך להציל ר' אימי מיד המלכה (ע' ערך ברברית) ועוד רא"י גדולה שהכוונה הורה ר"ש בן לקיש באמריבולים היא טריפולים זו הסמוכה לצידון ונכנית מיושבי צידון, שכן ההוראה ההיא היתה על מנורה קטנה שמתר לטלטלה בשבת ע"ש בירוש'. ובכבלי שם (פ"ג דשבת מ"ה סע"ב) הורה ר"ל בצידון מנורה הניסלת בידו אחת מותר לטלטלה, בשתי ידיו אסור לטלטלה ע"כ. אי"כ ההוראה היא זו בעצמה הנזכרת בירושלמי, רק שם קורא המקום אימריבולים ובכבלי צידון, וזה מפני שקרובים זה לזה וגם יד ליושבי צידון באמריבולים כנזכר.

ואולי קראו קצת ג"כ מטעם זה לעיר טריפוליס צידון אחרי שעיר-
אישנה צידן כבר נחרבה וחדלה להקרא עוד בשמה.

יב. איילון (מקום בנכול שבט נפתלי). ויהי נכול מחלף
מאלון (יהושע י"ט ל"ג) מהלף חלף, מאלון איילון (ירוש' ריש
מגלה), וע"ש שבאו לפרש כמה מקומות ביהושע שם איך נקראים
בעת חיבור תלמוד ירושי שנשתנו שמותם כפי הסורים והיונים
וגם כפי היהודים היושבים שם בזמן מאוחר. והנה אמר על אלון
זה של מקרא, שבימיו היה נקרא איילון, והרי זה כאלו היה כתוב
במקרא איילון כקמץ תחת היו"ד, והירוש' מעמיד כ' יודין רק
להראות הקריאה המשונה משל מקרא, ששם הוא אלון בלא יו"ד
ולא נשמעה. משא"כ בשם איילון כקמץ תחת היו"ד היא נשמעה
היטב, ומאשר לא הי' להם עוד לכעלי התלמוד נקודות, הוצרכו
לחעמיד כ' יודין להראות ההברה המשונה. והנה מצאנו כבר
במקרא, כי איילון בפתח תחת האל"ף ובקמץ תחת היו"ד הוא
אחד עם איילון בצירי תחת האלף והיו"ד נחה. (יהושע י"ט מ"א
מ"ב) ועיר שמש ואילון ויתלה. — (מ"א ד' ט') ובשעלבים ובית
שמש ואילון. וזה המקום נרשם ביהושע שם בגורל בני דן. וכבר
הראה אחכם ראבינזאן כנסיעתו (ח"ג צד 266 בהערה וצד 279)
כי זה הוא ג"כ אילון אצל גבעון אשר עליו נאמר שמש בגבעון
דום וירח בעמק איילון (יהושע י" י"ב), אמנם אלון שלנו אשר
עליו סירש הירושלמי איילון הוא בנכול נפתלי, ונראה רחוק מן
אילון של דן. וגם הוא בלא יו"ד. אך בכל זה כמו שהי' אפשר
כי אילון של דן הי' נקרא ג"כ אילון בצירי והיו"ד נחה, כן
הי' אפשר כי אלון בלא יו"ד היה נקרא אח"כ אילון ביו"ד נשמעה
כפי סירוש הירושלמי, וגם אלון זה שלנו הנסמך אל בצעננים
נכתבה גם בנקודת צירי (שופטים ד' י"א). והמקומות אפשר
ג"כ שיתאחדו בכל זה, אם נאמר שהיה זה רק על גכול נפתלי
ולא היה לנפתלי רק לדן, וצ"ע בזה עוד. והנפלא כי החכם
ראזענמיללער על הקדמוניות לא השגיח אל כל המקרא ההוא

שביהושע (י"ט ל"ג) שכן מכמה שמות המקומות הנמצאים שמה, לא מביא אף אחד מהם בספרו, ובעל הירוש' מפרש שם בריש מגלה את כל המקומות במקרא זה.

יג. איליותרופולים (עיר חפשית בא"י או באדום). —
 (א) בכ"ר (סמ"ב) ואת החורי (ברא' י"ד ו') איליותרופולים. ולמה קורא אותה איליותרופולים שבררו אותה ויצאוליהן לחירות כדור הפלגה. פירוש בלשון יון איליותרו חירות, פולים עיר, עכ"ל הערוך. ולפנינו במדרש שם ואת החורי ממריפולין ולמה קורא אותה חורי שבררו כו'. ואין ספק כי נוסחת רבינו היא הישנה והנכונה, כי כמלת ממריפולין לא הוגבל עוד היטב מקום אומה זו הנקראת חורי. רק הכותבים המאוחרים מבלי דעת הוראת מלת איליותרופולים, שינו אותה לתיבת ממריפולין המובנת להם יותר. והוכרחו ג"כ לשנות אח"כ מאשה לא ידעו חיבור הטעם על שם איליותרופולים שבררו אותן ויצאו לחירות. ולכן העמידו עוד במקום ולמה קורא אותה איליותרו', ולמה קורא אותה החורי, ועל זה היה מובן אצלם היטב הטעם שיצאו לחירות. אולם רבינו ידע היטב הוראת השם, שקצת ממנו מורה על חירות בלשון יוני, והוא העתקת שם העברי חורי כפי דעת בעל המדרש, וקצת ממנו מורה על עיר, — וג"ל לפרש סיום המאמר במדרש, כדור הפלגה, ולאיה ענין הוסיף זה פה? כי הנה להלאה (פ' וישלח) כתוב אלה בני שעיר החרי יושבי הארץ לומן ושוכל וגו' אלה אלופי החרי בני שעיר בארץ אדום. ובפירש"י שם יושבי הארץ, שהיו יושביה קודם שנא עשו לשם ע"כ. וכן בתרגום ירוש' אילן בנוי דגבל גנוסיא דמקדמת דגא הוון יתבי ארעא ההיא ע"כ. וברשנ"ם, יושבי הארץ מתחלה ככתוב באלה הדברים (בי י"ג) [ובשעיר ישבו החרים לפנים] וכני עשו יירשים [וישמידום מפניהם] וישבו חתם ע"כ. והנה הרשנ"ם הראה ביותר ההכרח לכל אלה הפירושים. מפני שנמצא כי בני עשו השמידו את החורים היושבים שם לפנים, אך עוד גדלה הפליאה שנקראים חורים (פ' וישלח)

בני שעיר בארץ אדום, ואנו רגילים לפרש השם שעיר על שם עשו שהי' בהולדו כלו כאדרת שעיר ונקרא ג"כ איש שעיר בהבדל מעקב אחיו שהי' איש חלק (בראשית כ"ה כ"ה, כ"ז י"א). גם מעם קריאת ארץ אדום על שם עשו שהי' אדמוני בהולדו. והתורה פירשה עוד המעם כי אמר ליעקב הלעיטני נא מן האדם האדם הזה על כן קרא שמו אדום, וא"כ איך נקראו החורים שהיו לפני עשו בני שעיר בארץ אדום? ובהכרח נאמרו, שהכוונה בשם בני שעיר לא שהיו החורים מזרע שעיר רק הכתוב מציינם על שם מקום אשר נקרא בזמן מאוחר להם הר שעיר על שם עשו ובניו שישבו שמה על דרך שנקראו בתלמוד בני בבל בני מזרח ובני מערב וכדומה הרבה. וכן בארץ אדום גם כן פירושו שישבו החורים בארץ הנקראה בזמן מאוחר אדום, ונמצאו עוד שמות ארצות וערים על דרך זה בתורה, ובהל זה הדוחק נראה לעין שיכונו החורים בשם אשר לא נקראו מעולם בהייהם. ואפשר עוד לאמור כי ההר הי' נקרא עוד מכבר לפני עשו בשם שעיר. והתורה סיפרה כי נשאר זה השם גם אח"כ להיוזק בעבור כי בני עשו היושבים המאוחרים היו מזרע איש ייחי' איש שעיר, ונתחזק עוד מעם השם גם בזמן מאוחר. והרי יש לנו שני מעמים ג"כ על קריאת שם אדום המאוחר כנוכח. אכן בארץ אדום יהי' עוד פירושו כפי שכתבנו בארץ הנקראה אח"כ אדום. ומצאתי אח"כ כעין זה ברמב"ן (פ' וישלח) וז"ל: בני שעיר החרי, שם איש הי' אבי אומה קדמונית ונקראה על שמו, כמו האמורי והפריזי כו' ונקראה שעיר על שם הארץ שנקראת שעיר, והשם הזה היה לארץ מן עשו שהי' איש שעיר, מיום שהלך שם ואילך, וכן שם אדום ממנה (צ"ל ממנו) הי', אבל הכתוב יפריש ביניהם. כי אלח הם בני שעיר החורי שהיו יושבי הארץ למכראשונה, לא בני שעיר האדומי אשר בא שם עכ"ל. אולם ראי' מוכחת יש עוד שהחורים ישבו בהר שעיר עוד לפני הולדת עשו, ממקרא שלנו (פ' לך לך) אשר עליו יאמר המדרש ולמה קורא אותה כוי שהרי כתוב פה בימי אברהם ויכו את הרפאים וגו' ואת החרי

בהררם שעיר, א"כ יש חורים כימי אברהם והררם שעיר. והמדרש
 שהי' קשה לו ג"כ ממה שנראה מפ' וישלח שהחורים הם מאחרים
 והם בני שעיר בארץ אדום וזה מראה כאילו הם מבני עשו
 איש שעיר ואדמוני כוי. מוסף פה בכוונה שיצאו לחירות בדור
 הפלגה. כלומר אינם מאוחרים רק עוד בדור הפלגה בחרו להם
 החורים מקום זה לשבת ונקראים כן על שם החירות. ובעבור כי
 בלוח תולדות העמים (פ' נח) אשר שם כתוב שם האחד פלג
 כי כימיו נפלגה הארץ, ר"ל בדור הפלגה, לא נזכר בין כל
 המשפחות משפחת חורים, יאמר כי בכל זה הם מזמן ההוא רק
 שלא נקראו כן על שם אביהם ככל שאר המשפחות הנזכרות שם,
 כי אם על שם מעשי עצמם. כי יצאו לחירות. ולכן לא נזכרו
 למשפחה מיוחדת.

(ב) אך מה שקשה עוד על המדרש הוא, כי לא נמצא
 בין סופרים קדמונים שם עיר כזאת איליותרופולים בכל ארץ
 ישראל וסביבותיה אדום וכל הגבולים, רק אחת אשר הוחלה
 להקרא כן ולהיות מפורסמת בזמן מאוחר והיינו כתחלת מאה
 השלישית למספרם (ע' נסיעת ראבינואן עם שמיד לאיי בשנת
 1888 למספרם כרך ב' צד 676). וגם היא רק בדרך מירושלים לחברון
 ולעזה ואשקלון. וכפי לוח המקומות הנשאר מזמן ההוא, היא
 דחוקה מירושלים עשרים ומאשקלון כיד פרסאות; ולא בהר שעיר
 וסביביו, וא"כ לא יסכימו כפי הנראה בהשקפה ראשונה גם
 הזמן גם המקום כפי הנזכר במדרש. ולכן הרוצה לנמזת אל פשומו
 של מקרא יבחר באשר יאמרו המפרשים ויסכימו עמהם חוקרי
 תנ"ך היזם, כי נקראים חורים מלשון חורי עפר וכפ"ם, שהיו
 יושבים במערות (מראגלאדישען). ונעמיד עוד פה דעה חדשה
 במלת חורי והיא לראב"ע בפירושו שכתב וז"ל: החורי כמו חורי
 יהודה (נחמ"ו י"ז) ומעמו גדולה. ויתכן להיות מבזרת ואורגים
 חורי (ישעי' י"ט ט') שהוא לובן, וכן אמר התרגום. ונמשלו הסנגים
 בלובן בעבור שאין בעינים כמוהו, והוא כאור. והפך זה כל
 יתיצב לפני חיובים (משלי כ"ב כ"ט) עכ"ל. ומלבד זרות פירושו

יש לתמוה על מ"ש יוכן אמר התרגום. כי לא נמצא לפנינו בתרגום אונקלוס וגם לא בתרגום ירושלמי רק חזאי יתבי דארעא. ואחז לשון רבים מן חורי בעבור יושבי הארץ ניכ לשון רבים. ולא נוכל לאמר כי כוונתו שאמר כן התרגום על ואורגים חורי בישעי, כי גם שם תרגום חורי, מצדן, ר"ל מצודות שיש בהן חורים ונקבים. ואולי ראה פה (פרשת וישלח) בתרגום מנוקד חזאי. ויש עוד לעשות הגה בדבריו ולפרשם באופן אחר, ואכ"מ.

(ג) ונניח עתה דבריו ונשוב לשני פירושים הראשונים, היינו מלשון חירות או מלשון חורי עפר שהיו יושבים במערות. וכאשר נעיין נמצא כי עוד בימים קדמונים הי' הברל כזה בין קוראי שם חורי. ועיין נוציא ניכ ההשערה, כי גם כהר שעיר הי' מקום שהיו קוראים הקדמונים איליותרוסולים אע"פ שלא נמצא לפנינו בסופרים קדמונים. — כי הנה ראבינואן במקום הנזכר (אות ב') ועוד שם (סוף ח"כ בהערה ליב) מתיגע להראות בראיות ברורות ונכונות שאין ספק בהן, כי המקום בין ירושלים ועזה הנקרא מסופרים של תחלת מאה השלישי למספרם איליותרוסולים (אות ב'), הוא שהי' נקרא בימים קדמונים ועוד גם היום אצל הערביים בית גוברין (ע' מלה זו אצלנו). אולם אחרי כל הראיות הצודקות לא הביא שום מעם וסמיכות לאלה שני השמות למקום אחר, והנה הם רחוקים זה מזה מאד בהכרה וגם כפי הנראה בהוראה. אכן לדעתנו יש שם קירוב גדול, כי אמנם אצל הפירוש על חורי שהם יושבים בחורי עפר, יש סמך וראי, שהחורים נזכרים איזה פעמים סמוך לרפאים וענקים ואימים וכמ' שנאמר אצל אלה האחרונים כי היסידים ה' מסני העמים אשר הורישום, כן נאמר גם על החורים 'דברים ב') אל תצר את מואב וגו' האמים לפנים ישבו כה עם גדול ורב ורם כענקים רפאים יחשבו אף הם וגו'. ובשעיר ישבו אחרים לפנים וכני עשו יירשום וגו' וקרבת מול בני עמון . . . ארץ רפאים תחשב אף היא רפאים ישבו כה לפנים והעמונים יקראו להם זמזוכים

עם גדול ורב ורם כענקים, וישמידם די מפניהם כאשר עשה
לכני עשו היושבים בשעיר אשר השמיד את החרי
מפניהם ע"כ. ומעשה הי' ופעלו נאמר רק על נושא גדול
ומפורסם בבח רב, כי אל נערץ בגבורה התגבר גם עליו וישמידהו.
וכמו שנאמר גם על תנינים ולויתן, שברת ראשי תנינים על
המים אתה רצתה ראשי לויתן (תהלים ע"ד). וגם במעשי
בראשית נאמר מיוחדת רק על התנינים הגדולים ועל האדם
(בראשית א' כ"א כ"ז) מה שלא נאמר כן בשאר בע"ח. ולכן
גם בשור הבר הנקרא כאיוב (מ' ט"ו) בהמות, אשר סופר שם
טרוב כחו וגבורתו ואשר ספרו הרבה באגדות על גדלו הרב מאד,
נאמר (שם פסוק י"ט) הוא ראשית רכבי אל העושו יגש חרכו
ר"ל רק השי"ת העושהו מתחלה יגש חרכו אליו להרגו ורק
בעזרתו יוכל להתמות. וכמו שעוררתי על כל זה במקום
אחר. — ועוד גם פה (פ' לך לך) אשר עליו מוסב המדרש שלנו,
כתוב ויכו את הרפאים בעשתדות קרנים ואת הזוזים בהם ואת
האימים בשוה קריתים זאת החרי בהררם ישעיה, נראה כי החורים
הם ג"כ ממיני רפאים ואימים. וזה נבין ע"פ אשר נדע כי מפורסמים
היו בימים קדמונים שוכני המערות מתחת לארץ, כי הם גבורים
מבהילים, והיונים אשר לקחו ספורי משליהם הרבה מאסיא המערבית
וזיחוד מחוף הים האמצעי, יספרו מגבורים הישוכנים בעמקי הארץ
אשר היו לכל אחד מאה זרועות, ואוראנוס יושב שמים ברב כחו
המביעם בתורתרום והוא עומק שאול. והנה גם בספרי קדשנו
נרשמו הרפאים הרבה לשוכני תחתית הארץ, ומקרא הכולל על
זה הוא כאיוב (כ"ז די) הרפאים יחוללו מתחת מים ולשוכניהם. —
ולכן גם אלה משפחת החורים אשר ישבו בחורי עפר בעימק הארץ,
היו גם הם גבורים ורפאים, אשר השמידם הי' מפני בני עשו. —
והראיתי באיזה מקומות כי פעמים הרבה נתהוו אצל היונים
הקדמונים ספורים רק ע"י מה שלקחו מלות הנאמרות בעברית
רק על דרך מליצה, כאילו היו כפשוטן ממש. ובנו על זה יסודות
שוא. וזה בא להם רק כאשר נמו מאד אחר המוחש ואהבו להגשים

כל דבר רוהני או גם מליצה המורה רק על תארים מופשטים ורוחניים, וכן לעניננו, סוּמַר בא"י כי היו שוכנים בעמקי ארץ גבורים ורפאים, וכאילו היו בעלי זרועות הרבה ר"ל בעלי גבורה דבה, כי זרוע עם גבורה נרדפים בלשוננו, לך זרוע עם גבורה תעז ירך תרום ימינך (תהלים פ"ט) וכדומה הרבה. והם לקחו הדבר על פשומו וציירו גבורי תחתית כאילו היו לכל אחד מאה זרועות (מספר גוזמי). וכבר הראיתי טעות סופרי היונים והרומיים שקראו לארטמאקסירקסים, ארוך היד (Longimanus) וזה רק מהעתקת שם ארתחששתא שפירושו כן בלשון צענד. ובאמת הי"ז רק תואר לרוב גבורת אילו ורוחב ממשלתו עד ארצות איברוסא ואפריקא (עי' כרם חמד חלק ז' צד 198). ועל הגבורים ההם בתחתית הארץ נאמר עוד בא"י כי השמיד הש"י בעצמו. והוא ג"כ רק דרך מליצה, כי המוריש אותם הי' צריך לעזרת גבוה מעל גבוה אשר גבורתו על כל. והיונים לקחו גם זה כפשוטו וספרו שהי' לו לאוראנוס יושב שמים מלחמה עמהם עד שהמכיעם בתרתרוס. — ויש עוד מקרא אחד קשה בהשקפה ראשונה, והוא גם הי' יכול לתת מקום למעות היונים הרודפים תמיד אחרי המוחשי. והוא בסוף ברכת משה (דברים ל"ג כ"ו כ"ז) אין כאל ישרון רכב שמים בעזרך ובגאותו שחקים: מענה אלקי קדם ומתחת זרעות עולם ויגרש מפניך אויב ויאמר השמד, ע"כ. ואצלי קרוב מאד שהכוונה פה על הרפאים של חבל ארנוב הנקרא ג"כ ארץ רפאים (שם ג' י"ג) והוא נקרא אצל היונים טראכאנימיס, ישווראתו ככר שמם ומלא סלעים, והרים טיפועים. ונודע כי בתוכם ותחתיהם שמה יש מערות רחבות הרבה. ונוכרות כבר מן שמראבו (16,2) כי עוד בימיו היו מעונות לשורדי דרכים. בורקהארד (כנסיעתו צד 114 בהעתקה אשכנזית) ראה שם מערה אחת גדולה הנקראה לערכיאים עוד היום מערה אל חרמיה, רצוני לומר מערת הפריצים. (עי' דאזענטיללער כרך ב' ח"ב צד 6). ומעתה שיעור שני המקראות הש"י רוכב שמים ובגאותו שחקים והם מענה אלקי קדם וגם מושל מתחת מקום זרעות עולם, הוא הי' כעורת ישרון ויגרש מפניו

אויבים והם הרפאים אשר בעמקי ארץ, ואשר אמר עליהם פה ומתחת זרועות עולם, ר"ל גבורי עולם, כמו המה הנבורים אשר מעולם (בראשית ו' ד') הנאמר על הנפילים, ויאמר עליהם השמר, כי רק הוא צועה ברכ כחו עזר להשמידם, כלומר אף אם נראה כאילו מעונתו בשמים מושל בעוזו גם על הרפאים בעמקי מערות, וממכון שבתו השניח אל יושבי הארץ מתחת. — אכן מה נקל היה לקחת מליצה כעין זו על פשוטה ממש, ולתת לרפאים ההם זרועות וידיים הרבה, ולהעריך מלחמה ביניהם וכין שוכן שמים עד כי השמידם. — ואין רצוני להחליט פה כי ידעו היונים כל המליצה הזאת בעינה כפי אשר יצאה מפי מדע"ה, רק זאת אחליט כי ה' במהלך הלשון של המדברים עברית לכנות את הנבורים השוכנים במערות בשם זרועות עולם מתחת או בעלי זרועות ולומר עליהם כי השמידם רוכב שמים, ומליצה כעין זאת באה לאזני בני יון והגשימו וברו להם ציורים מוחשים והיות מגזמות לשחד אזני המונם. —

ד) עכ"פ הראינו היטב כפי דעתנו הוראת עם הורים כי היו מין רפאים השוכנים בחורי ארץ, ומעתה עיין בנסיעת ראבינזאן (כרך ב' צד 611 עד 612 וצד 662 עד 665) כי יספר ממערות וחפירות הרבה ונקרות צורים עם עמודים בעמקיהם אשר מצאו בסביבות בית גוברין כדרך מחברון לעזה ואשר נראה בעליל כי שכנו שמה בני אדם ע"כ. ויש רמז במקרא גם על אלה הנבורים השוכנים בסביבות ההן, כי אחרי האמים והרפאים והחורים נחשבים גם העוים (משחיתים ומהפכים וברשבים כשם המדרש רבה שהצדו את העולם הה"ד עוה עוה אשימנה) היושבים בחצרים עד עזה, ואותם השמידום הכפתורים (רכרים בי כ"ג). ולפי"ז מצאנו טעם נכון לשם בית גוברין ר"ל מקום של גבורים. — ואם קרובה השערתנו זאת נבין ג"כ היטב טעם שם איליות רופולים למקום הזה בעצמו, כי יתכן שהי' נקרא מלפני חורים על שם הנבורים השוכנים שם בחורי עפר, וקצת יושבי ארץ שינו את השם הזה אל שם בית גוברין, והיונים הכאים שם בימי קדם

העתיקו להם עפ"י יושבי הארץ הסוריים, את השם הקדמוני חורים
 מלשון חירות וקראוהו על פי הוראה זו איליותרופולים. — והנה
 גם בהר שעיר יש מקום ששמו בית גוברין וכמו שאמרו כבראשית
 רבה (פי תולדות) ומטל השמים מעל זו בית גוברין. ובילקום
 (פרשת וישלח) עד אשר אבוא אל אדוני שעירה זו בית גוברין. —
 ונשאר עתה הספק למעיין, אם יאמר כי כוונת רז"ל על בית
 גוברין זה בעצמו שראה ראבינזאן בין חברון לעזה, כי אז תהיינה
 המערות ההן שמצאו שם בסכיכות, ממש משכני החורים של
 הר שעיר, ויהי ג"כ איליותרופולים, זה בעצמו שאמרו במדרש
 על החורי. ואין שאלה למה קוראים אותו רז"ל פעם בית גוברין
 ופעם איליותרופולים, כי אפשר קראו רק פה בכוונה בשם היוני
 כדי לפרש מלת תורי ולהעתיק הוראת המלה מלשון חירות. אך
 מה שיקשה מאד, כי ע"ז ישך הר שעיר כמעט באמצע ערי
 יהודה בין חברון ועזה, ולא כן משמעות הכתובים וגם לא נרשמו
 כן כל המפות, וראבינזאן בעצמו ירחיק הר שעיר הלאה מצד
 גב לחלק יהודה. ואפשר חשבו כן רז"ל ככל זה כי הם משכו ג"כ
 אדום יותר למעלה ביהודה (ע' ערך אדום אצלנו). או יאמר
 כי רז"ל כוונו לבית גוברין אחר אשר בהר שעיר. ויש כמה שמות
 ערים אשר הוכפלו גם בא"י עצמו אצל שבטים נפרדים, כמו בית
 לחם והדומה לו. וכפי זה יהיו שתי מקומות שונים בקריאת שני
 השמות לכל אהר. היינו בית גוברין ואיליותרופולים, נקראים
 כן למקום אשר בין חברון לעזה וכן למקום אשר בהר שעיר.
 והשוואת שני השמות שהם ארבע לשני מקומות שונים תורה על
 מעם אחד וסכה אחת, כי השם היותר קדום לשניהם הי' חורים
 כאשר הזכרנו.

(ה) ויש לנו עוד השערה קטנה, כי אפשר לאחד הוראת
 תורי יהודה (נחמי' ו' י"ז) אשר פירושו שרים חפשים וכני חורין
 וכן בלשון סורי וגויזניום יאמר כי הוראת חפשי של חור הוא משרש
 חור (גליהען) ואין זה מתקבל כלל, עם הוראת חורי שהוא חורי
 עפר, ולאמר כי מקור אחר לשתיהן, כי מלכד אשר היושבים

בחורי ארץ ארך זמנים יותר להשאיר חפשים מזמן שאר עמים, הנה גם עת עמדו גבורים אחרים להכניע עמים תחתיהם עם גבוריהם, לא יכלו להמלט קצת מאלה האחרונים רק בחורי עפר וכפים, ושם הי' משכנם כטח, כי שם הי' לאל ידם להגן בעד משכנם אם רק שביל צר הולך אליהם. ואפשר כעין זה הכוונה במדרש שלנו, שבררו להם עיר זאת ויצאו לחירות ברור הפלגה, ר"ל בימים ההם שנפלגה הארץ ע"י מלחמת הגבורים, בררו להם אלה את הככר הזה אשר שם מערות הרבה, ועי' יצאו לחירות ולא נכנעו.

(ו) אח"ז בא לידי ספר תבואות הארץ מהרב החכם החוקר מוה"ר יוסף שווארץ (נדפס שנת תר"ח בירושלים) איש מתנורר בארץ הקדושה, וחקר הרבה על מקומות א"י בעיון רב, על הדרך אשר עשה זמן רב לפניו הרב בעל כפתור ופרח, וכמה דברים טובים ומושכלים מצאתי בספר היקר ההוא. וראיתי שם (דף ס"ד) שכתב וז"ל: ועתה אזכיר שמות מקומות חלק יהודה הנודעים לי בדברי הז"ל בכלי וירושלמי ותוספתא ומדרשים. בית גוברין, (ב"ר פ"ס) ומטל השמים מעל זו בית גוברין. היא נקראת בימי קדם בזמן היונים ורומיים עלייתרופולים, והוא החורי כנזכר בב"ר פמ"ב ואת החורי זו איליותרופולים, ומטרפולין גרסת ספרים שלנו טעות המעתיק, ותכונתה למערב חרון נוטה מעט צפונה בערך ז' ישעות, ע"כ. ובהערה שם אולי בית גוברין על שם הענקים והגבורים שישבו בחבל הארץ ההיא חרון (כראשית כ"ג ב') תיב"ע קרית דגובריא, ע"כ. והרואה יראה כי יש מדברינו הכלולים כבר בדבריו, ומושכלת הערתו על דבר חרון ששם הי' משכן גבורים וענקים. אכן איזה חסרונות יש עוד בכל זה בדבריו (א') הוא משבש נוסחא שלפנינו מטרפולין ומעמיד תחתיה איליותרופולים בלי טעם, ואינו אומר כי בן הוא בערוך כאשר הבאנו. (ב') אומר כל אחד יד כי בית גוברין היא עלייתרופולים והוא החורי ג"כ בלי שום

העורך

(1) תוצאה שניה נדפסה על ידינו (ירושלים תר"ם)

(2) תוצאתו עמוד קל"ח, קל"ט

מעם וראי, ומטל השמים מעל היא ברכה סתמית, והמדרש אומר שהיא בית גוברין, ומי יודע אם לא כוון לאיזה מקום אחר בארץ אדום? אכן למד זה בלי ספק מספר הנסיעה של ראבינאן, ואיננו מזכירו כלל. (ג) והוא היותר קשה, כי ראש דבריו הוא אשר יזכיר מקומות חלק יהודה, והמקום הראשון אשר יזכיר הוא בית גוברין ועליו אומר בעצמו כי הוא החורי, וגם עליו נאמר ומטל השמים מעל, והיא ברכה לעשו. וא"כ הוא מערי שעיר לא מחלק יהודה, שלא כנשנו הר שעיר ולא אדום? ואם נצטרף לזה עוד מה שהבאנו מילקוט על המקרא עד אנא אל אדוני שעירה זו בית גוברין תגדל יותר הפליאה עליה, איך כתב שהוא מערי יהודה? והפסתי בספר ההוא כנכולות חלק יהודה מה יאמר על הר שעיר ועד היכן ימשך תחומה, וראיתי כי חושב כל הגבולים פלשתיים עמון ומואב וכו' אך לא הר שעיר וארץ אדום כלל. אמנם גם בכפתור ופרח לא מצאתי ביאור על הר שעיר מאומה. ויותר מזה גם בדברי חוקרים החדשים ובאחרון שבהם ראבינאן, לא נתבארו על נכון כל גבולי ההר ההוא וארץ ההיא, ותחלתם וקציהם. ועוד נשאר לנוסעים בתחום ההוא לברר הדבר היטב. ועייף מה שכתבנו למעלה (סוף אות ד').

יד. אילת (Elysa, Eulictia) מהלך יום אחד לדרום ירושלים) מן הדרום, במסכת מ"ש. סדך ברם רבעי (פ"ה מ"ב) ובריש גמרא דביצה כו' פי' שם מקום עב"ל העורך. ור"ל מדרום ירושלים מהלך יום אחד. והנוסחאות משובשות לפנינו בגמרא דביצה וכן בריה (ליא ב') ונוסחא של רבינו היא הנכונה, כמו שהיא על נכון במשנה דמעשר שני. והנה יש לחפיש איזו היא עיר אילת, שא"א לומר בשום אופן שהיא אילת הבתובה בתורה אצל עציון גבר, והיא על חוף ים סוף, שמרחקה מהלך כמה ימים מירושלים. ומצאתי בספר החדש היקר תכואות הארץ להרב החכם מו"ה יוסף שווארץ נ"י שכתב (ספ"ג דף ק"ט ע"ב) וז"ל: אכן אילת לא מצאתי ולא שמעתי מעולם שיש במחוז דרומית ירושלם (הוא מחוז חברון) עיר אילת,

ובכל הספרים הראשונים והאחרונים שחפשתי לא מצאתי שם
 אילת כארץ יהודה, ואמרתי אל לבי שהכוונה על עיר בית גוברין
 הנקראת בימים ההם אלייתרופולים וכו', עכ"ל. ואך למותר הוא
 להראות רוחק ודוחק סוף דבריו, שהיא בית גוברין, והיא לא
 נקראה אלייתרופולים רק אלייתרופולים (ע"ש), וגם היא נקראת
 כן רק במקום א' ובכל שאר המקומות בית גוברין (ע"ש). ומצאנו
 פעם לזה שנקראת פעם אחת אלייתרופולים (ע"ש) שרצה
 המדרש להשוותה עם שם חורי אצל בני שעיר. ולפי דברי זה
 החכם יהיו עוד לעיר זאת שלשה שמות? ולענין נראה ברור
 שהכוונה פה על עיר שרשמנו בתחלה באותיות חזיות. ושם
 השני אילאתיא נמצא מוזכר כנסיעת ראבינזאן (ח"א צד 985)
 בשם אנטונינוס המכונה אצלם מאָרטירער, והוא זה בערך שנת
 600 למספרם. — והנה זה המקום לא נזכר במקרא, ונזכר בראשונה
 מבבוליים כמו ששים שנה אחר החרבן, והוא יחשבנו בין
 המקומות של אדום למערבו של ים המלח. ובלזה של סיומיננער
 יעמידהו בדרך המלך של הרומיים, כמרחק ע"א מיל של הרומיים
 מן ירושלם לצד דרום (ע' כל זה כנסיעת ראבינזאן שם צד 984)
 והנה יסכים הצד של מקום זה הנקרא במשנה: אילת לדרום
 ירושלם, אך גם המרחק של יום א' יסכים עם המרחק אשר הצגנו
 בשם הלוח הנזכר. ראבינזאן בעצמו כתב שם, כי מרחק ע"א מיל
 רומיים הוא שוה למרחק נ"ג פרסה אנגלית כפי חשבון חכמי
 הניאגרסהיע (58 ענגליש-געאגראפישע מיילען). וזה יסכים ג"כ
 עם חשבון מהלך יום שהוא עשרה פרסאות לאדם בינוני (פסחים
 צ"ג ב.), כי כל פרסה בתלמוד תכלול $4\frac{44}{100}$ מיל של הרומיים,
 ועוד יותר, ויעלה המרחק עשרה או י"א פרסאות. — אך מה שיקשה
 עוד הוא כי ראבינזאן כתב בעצמו שם כי הוא הלך הדרך ההוא
 מן עלוסא לירושלים בזמן כ"ו שעות ורביעי, וזה יותר מן כסל
 מהלך יום. האמנם כתב שם בסוף ח"א בהערה, כי הדרך קשה מאד
 ע"י כמה הרים אשר צריכים לעלות עליהם. ויוכל אי"כ להיות
 עיקר המרחק רק כעשרה או י"א פרסאות, ובכל זאת נמשכת

ההליכה בזמן כפול מאשר היה צריך להיות אילו היה הדרך ישר, וגם אפשר יש ההפרש בין אדם ההולך עם משא צרכי הנסיעה ובין אדם פשוט ההולך קל ברגליו. ועוד אפשר לומר, ששם במשנה דמעשר שני כתוב מהלך יום אחד לכל צד, וכן בביצה (ה' א') רק בריה (ל"א ב') ובתוספתא סוף מעשר שני נשמטה מלת אחד, ונוכל א"כ לאמר כי מהלך יום סתם הוא רק יום של י"ב שעות, ואז הוא עשרה פרסאות, ולא כן יום אחד, שהוא יומו של חכמים מעת לעת, כי"ד שעות ואז המרחק כפול, וזה ע"י עקלקלות ההרים כנזכר. ועכ"פ אין ספק אצלנו כי אילת זו איננה עיר אחרת רק עלוסא או אילאתיא שזכרנו. ונמצא לפנינו בביצה שם במקום אילת עלת, והגסון רי"פ הגיה שצ"ל אילת כמו שהוא במשנה. אך מי יודע אם לא בכוונה העמיד סופר אחד עלת להפרידו מן אילת של עציון גברי, וקירב ההברה יותר להכרת עלוסא. — ודע עוד כי ראבינזאן (שם סוף ח"א בהערה) כתב כי לפי הערה אחת של הירונימוס (בפירושו לישע"י מ"ז ד') שם הארמי של זה המקום היה חלוצה, והיונים כתבו אותו באותיות שלהם ובתרגום הערבי על מלת גרר (בראשית כ' א' וב', כ"ו ו') el-Khulus, ע"כ. ור"ל המלה האחרונה היא בערבית כזה יאל חלצה, היינו אות ח' עם נקודה בראשה הכרתה כמו כ"ף עברית. ונוכל לצרף לזה הנוסחא עלת שהזכרנו מהא דביצה (ה' א') כי הברת ע' אצל הערביאים היא ג"כ כעין הברת אות ג' ונוטה מעט להברת כ"ף. אמנם בתרגומים ארמיים שלנו לא נמצא מלת חלוצה על גרר; כי אם על מדבר שורי, ע' ערוך ערך חלוצה. והנה בישאף ברשימת עיר עלוסא, יביא ג"כ זה המקום של הירונימוס מפירושו לישע"י מ"ז. אכן יאמר על העיר ההיא כי היא בערביא פיטריא, קרוב למדבר ורין ע"כ. והרי זה מסכים עם חלוצה של תרגום ארמי על מדבר שורי. אך כפי זה יתראה המרחק רב יותר עד ירושלים, ורחוק לאמר זה על עלוסא של ראבינזאן אשר ירשום רק מרחק ג' פרסאות אנגליות מירושלים, וכן על אילת או עלת שבמשנה שהיא רק מהלך יום אחד מירושלים. ויצמח לנו

הספק אם אפשר יש שני מקומות בשם זה, או נאמר שמה שכתבו שהוא קרוב למדבר שוד ר"ל לקצה הצפוני של מדבר שור, אולי נקרא עוד כן המדבר ההוא עד ארץ אדום במערבו של ים המלח. — ובירושלמי (פ"ו דשביעית) נמצא בין תחומי איי שהחזיקו עולי בבל, אולם רבתא, וכן בתוספתא (פ"ג דדמאי) ולא נודע מקום כזה לא בא"י ולא בתחומיה, אולם שמות המקומות משובשים שם מאד בירושלמי ובתוספתא. ובספרי (סוף פ' עקב) וכן בילקום שם, נמצא תחת אולם רבתא, לולא רבתא, וגם זה משיבש ובלתי נודע. ולכן קרוב אצלי להגיה כפי נוסחת הירושלמי ותוספתא הגה קמנה, ולעשות מן אולם אילם, ויהי' זה אילת שלנו הנקרא לרומיים עלוסא. וכפי השערת ראבינאהן היתה הציר ההיא מהוקת בימי עמידתה עוד כעשרים אלף איש, וזה הוא משער רק ממקום הרחב אשר ראה מלא חרבות סביב סביב, ונקרא לערביאים אל חלצה (ע"ש צד 384) ואפשר בעבור כן היה נקרא אז אילם רבתא. ואם נאמר עוד שהיו שני מקומות שנקראים כן, כאשר נסתפקנו בסמוך, אפשר שהיה נקרא זה שלנו כתחום א"י אילם רבתא להפרידו מזה של ערביא פיטריא.

טו. אמאום (Amatus או Emaus שם של מקומות הרחצה שונים).
 א) יש כמה מקומות שנקראים בפי הסופרים בשם זה שרשמתי באותיות רומיות, וכן ביונית. ונמצא באותיות עבריות בתלמוד ומדרשים ג"כ כמה פעמים, ובשינויים אמאוס או עימאוס ממש כפי השינויים ישרשמתי ברומית, עד שקשה לברר אל איזה מהמקומות כווננו הדיל במאמר זה ולא יזה במקום אחר. ומתחלה נאמר ששם עצם הלזה הניחו היונים על כל מקום שנתצאו בו מעינות מים חמים שרוחצין בהם לרפואה, ומקור השם כלשון סודי, והוא דבר שלא השקיפו עליו חוקרי קרמוניות מעמים, וכאו ע"ז למבוכות, ויותר מזה נראה להלאה שכבר השאילו הסורים שם זה בעצמו לכל מקום שנמצא בו מרחץ מים לרפואה אע"פ

שאינם חמים. — יעויין מלחמות היהודים לבן מתתיהו (ס"ד פ"א ס"י ג') אספסינוס עזב את עיר Amaus ויבא עם מחנהו ערקרוב למכריי. ועיר הראשונה נקראה כן בעבור מים חמים שנמצאים בה, שאם געתיק שם זה יהי' הוראתו מים חמים מפני ששם היה באר המרפא את החולים, ע"כ. והנה לא נמצא כלשון יוני או רומי הוראה כזאת בתיבה זו, אין ספק אי"כ שכוון להוראת המלה בלשון סורי וארמי שהיה נקרא שם חמתא או חמה. והיונים שרצו לכנות שם המקום כמו שהוא כפי הסורים, או שקראו כבר תי"ו רפויה כמו סמ"ך כאשר היא היום כפי אחינו האשכנזים, או שהוסיפו להם אות S כמו שהוסיפו אותה בכמה תיבות ושמות הבאים להם מארצות אחרות, ולדוגמא Cadmus שבא מארצות קדם לארץ יון. והנה מלשון בן מתתיהו נראה שאין אמאוס זה סמוך ומחובר למכריה, ולקמן נראה איזה אמאוס הוא. אכן בקדמוניות שלו (סי"ח כ"ב ס"י ג') כתב Amaus מקום מרחץ חם והוא סמוך למכריה, ע"כ. וזה מסכים לדברי ר' יוחנן היודעתמיד מצב המקומות במקרא, ומכ"ש זה הסמוך למקום ישיבתו, שאמר (ריש מגלה) חמת (כלומר זה שנמצא במקרא אצל רקת וכנרת יהושע י"ט ל"ה) זה מכריי, ולמה נקרא שמו חמת משום חמי מכריה. ועוד שם מקודם לזה, מחמתן למכריה מיל. ובתוספתא (עירובין סוף פ"ד) ובירושלמי (שם פ"ה ה"ז) בראשונה בני מיכריה מהלכין את כל חמתה כוי ועכשיו בני חמתה ובני מיכריה עיר אחת הן. ויותר מזה בערך חמת ועכ"פ בלי ספק לחמתא זו בוון בן מתתיהו בקדמוניות שם וקראה Amaus אכן היה נראה מזה ג"כ, שהתלמודיים לא יקראוהו אמאוס רק חמתא או חמתי. אולם נמצאו עוד מאמרים אחרים אשר יורו בהשקפה ראשונה כי לחמתא זו קראו ג"כ בשם של היונים, אמאוס. במ"ר קהלת (פסוק כי העושק יהולל) והלך ריא בן ערך אצל אשתו לאמאוס מקום ימים יפים וגוה יפה ושכח תלמודו. נראה מבואר שהיה מקום תענוג עם מים יפים ככל מקום מרחץ חם. ואמאוס זה נקרא במקומות אחרים דימסית (ע"ש) שפירושו ג"כ מקום תענוג לרבים.

ע' שבת (קמ"ז ב') ר"א בן ערך איקלע לדימסת (שמימיו מרפאים ע"ש) ואיעקר תלמודיה. וכן באבות דריג (פי"ד) הוא שהלך לדימסת (מוסב על ר"א בן ערך לא כמו שמעו ביוחסין וסה"ד לפרשו על ר"י בן זכאי) נתמעט שמו בתורה. — ועפ"ז נדע ג"כ לתקון שבוש במ"ד קהלת, מעשה בר' יוחנן שאחזו בולמוס והלך לאימונים וישב למזרחה של תאנה וקרון עליה ויתרון דעת החכמה תחיה את בעליה ע"כ. ומעשה זה סופר ג"כ בכבלי (יומא פיג ב') א"ר יוחנן פעם אחת אחזני בולמוס ורצתי למזרחה של תאנה וקיימתי בעצמי החכמה תחיה את בעליה. ע"כ. ונראה ברור שההוספה במדרש והלך לאימונים נשתבשה וצ"ל לאמאום והוא הסמוך למכריה (ע"ש) שהיתה מקום ישיבתו של ר' יוחנן, ובמקומות אלו ג"כ תאנים (ע' ערכי עין-תאנה ומכריה).

(ב) ועוד במשנה דערכין (י"א) ובתוספתא שם (ספ"א) ועבדי כהנים היו (מכים כחלל) דברי ר"מ ר' יוסי אומר משפחת בית הפגרים ובית צפרייא מעמאום (בסוכה ג"א א' מאמאום ובתוספתא מימאום) שהיו משיאין לכהונה ר"ח בן אנטיגנוס אומר לויים היו ע"כ. ומשנה זו קשה להבין ע"ש ברש"י כהנים היו נושאים נשותיהם שישראלים מיוחסים היו, ע"כ. והשם משפחת בית הפגרים לא יורה על יחוס. ובתוספות שם יש נוסחא בית הפגרים כסמ"ך וזה מפני שלא ידעו מה הוא. ובסוכה (שם) שינוי דחיקי על קושייתם במאי קמיפלגי ועל ר' יוסי ממ"ג אי קסבר עיקר שירה בפה ולא בכלי אפילו עבדים, ואי קסבר עיקר שירה בכלי לויים אין ישראלים לא. ונראה לפרש המשנה על דרך חדש וקרוב אחרי שהותרה לנו זאת שלא במקום הלכה ודין, ע' מכא וערך משנה עפ"י דברי בן מתתיהו בקדמוניות שם שכתב חז"ל. "הורדוס מיטרארכו בנה עיר אצל ים גינוסר ויקרא שמה מיבריה על שם הקיסר מיכריוס וקרוב לה מרחץ חם במקום הנקרא Ammaus אמאום. ויושבי העיר הובאו ממקומות שונים בגליל נגר רצונם, ובתוכם מעט אנשים חשובים אך גם כמה עניים אשר הכריח לשבת בעיר וסביבותיה, ובהם גם קצת

אשר לא נודע ממשפחתם אם אינם בני עבדים. ויתן להם כמה משפטי זכויות ויטיב עמהם מאד, ויעש להם בתים יפים ויתן להם שדות, למען לא יעזבו עוד את העיר, כי ידע אשר מקום מגורתם זה איננו כפי דת אבותינו וחקי ישראל. יען הָפַר אל העיר הזאת כבנותו איתה גם מקומות הקברים אשר סביבה, וכפי תורתנו כל היושבים שמה יטמאו שבעת ימים עכ"ל. וזכור כל הדברים האלה אשר עוד תצטרך להם בערך מיבריה, כי מהם תבין שם בהשקפה ראשונה למה הוצרך ר"ש בן יוחאי למהר מיבריה ולמה שכחהו על זה. ולענינו נאמר שכפי הוראה לא הקפידו אצל הכאת חליל לקחת רק ליום חשיבים ומיחסים גדולים לכד, כי אם גם בלתי חשובים כי אך עכ"פ לא נשתמשו בישראלים בעצמם אשר לא ידעו שגם דרכי עבודה במקדש אפילו קלה מאד. והנה בלי ספק גם יושבי אמאוס הכנויה אצל טבריה כעיר יחבורה לה יחדיו, היו מהמרוחקים קצת מפני מקומית הקברים אשר סביבם ואצלם. והכהנים אשר שם נמנעו מכל עבודה חשובה, אכן לעבודה קלה כזו שהיא הכאת חליל, בפרט למאן דסבר עיקר שירה כפה, נראה שנשתמשו גם בכהנים כאלה, וסבר ר' מאיר עבדי כהנים היו כלומר עבדים שפדה אותם הוררום, הם היו מביים בחליל, ורק הם שהיו עבדי כהנים וידעו דרכי עבודתם. ור' יוסי אומר משפחת בית הפגרים ובית צפרייא מאמאוס היו כלומר היו נודעים כהנים בשם זה של המשפחות. האהת מפני ישבם שמה באמאוס על מקום בית הפגרים והשניה על שם מקומם הראשון ציפורי (ע"ש) שהיתה קדמונית יותר מטבריה, ומשם לוקחו לדרך בטבריה ע"י הוררום מיטרארכו אשר קבץ יושבי טבריה מערים רבות, ונקראים בני צפורי בלשון רבים צפרייא (ע"י ירושלמי פ"ט דכלאים, צפרייא אמרין מאן דאמר לן רבי דמך קטלינן ליה). ושתיה המשפחות האלו של כהנים היו מרוחקים מפני מקום ישיבתם עתה באמאוס אצל הקברים, ולא נשתמשו לכל עבודה חשובה רק להכאת החליל, וככל זה היו משיאים מהם לכהונה כי מזרע כהנים היו רק מפורשים קצת מפני חיש טומאה, וזה ברור.

ג) אולם על אמאוס של ר"א בן ערך יש להסתפק עוד מפני שנמצא עוד מקום אחר בארץ ישראל שנקרא ג"כ בשם כזה בלשון רוטית והוא סמוך ללוד ויפו. עי' מלחמות היהודים לבן מתתיהו (ס"ב פ"כ ס"י ד') כי יוחנן איסאי נמנה לשר צבא על מחוז תמנה ומקומות לוד ויפו ואמאוס. וכן ירשמו באמת סופרים קדמונים מקום כזה מדרום ללוד וצפונית מערבית לירושלם, ואותו קראו הרומיים אחרי כן ניקופוליס, ושם היה נמצא ג"כ באר מים המרפאים, אשר הקיסר יוליאנוס סתם אותה, ועוד היום נמצאו חרבות ממנו (בישאף) ואליו כוון בן מתתיהו ג"כ לדעתי במקום הנזכר למעלה (מלחמות ס"ד פ"א ס"י ג') במ"ש שעזב אספסיינוס את עיר אמאוס ויבא עם טחנהו עד קרוב למבריה, נראה שנסע איזה טרחק מזה לזה, ובהכרח א"כ שאיננה אמאוס של מבריה שהיו סמוכין ממש עד שבפי הירושלמי דעירובין לעיר אחת נחשבו, והנה כתב שם ג"כ בן מתתיהו שנקרא אמאוס מפני מים חמים שיש שם. ואין ספק אצלי עוד שלאמוס זו השניה כווננו ג"כ באיזה מקומות בספורי מכביים (ג' ל"ט ז"ה ט' נ"א) ושם במקום האחרון כתוב כי חיוק הישר צבא בכחידם את ערי יהודה ויסב את יריחו ואת Ammaus ואת תמנה חומות גבוהות דלתים ובריה, ע"כ. והנה גם במלחמות של בן מתתיהו ראינו כי תמנה קרוב לאמאוס השניה. וגם אמאוס של מבריה לא היתה עיר כלל כ"א מקום קטן אשר איננו שוה בהקפת חומה. ומכל זה תראה עכ"פ כי לא לנכון קרא החכם ר' זעקיל פרענקיל המעתיק ספרי אפוקריפא ללשון עברית, את עיר Ammaus בכל המקומות האלה במכביים, בשם אמה. ובאמת שם זה מקורו עברית כאשר ראינו מבן מתתיהו, חמה או חמת, והיונים שינו אות ח' כדרכם, אע"פ שבנוף מלאכת העתקתו הראה נפלאות: רק על קריאת המקומות לא השגיח לפעמים. — ומעתה כנקל יכול להיות שאל אמאוס זו השניה הלך ר"א בן ערך מפני שה" ג"כ מקום מרחץ ותענוג. ויותר מסתבר לאמר שזה הוא מפני שאמאוס של מבריה לא היה מפורסם על שם זה ביחוד רק במחוז מבריה ששם היה נקרא

המקום הקרוב לו חמתא או אמאוס. אך בכל אי היו מפורסמים רק חמי טבריה בכלל. ולא יתכן לאמר איב שהלך לאמאוס רק היי צ"ל לחמי טבריה. וכפי דברי ראזענמיללער (קדמוניות שכתב"ך ח"ב כרך ב' צד קצ"ח ושט"ה) נמצא עוד אמאוס שלישית קרובה מאד לירושלים, ואני מסופק בזה אם איננה זו בעצמה הנקראה אח"כ ניקופוליס. —

(ד) ויותר נראה עוד שכל מקום מרחץ היה נקרא בפי הקדמונים אמאוס אע"פ שהמים לא היו חמים, רק מפני שהורגלו לקרוא כן מרחץ חם, הניחו השם ג"כ על מרחץ סתם אשר מעין מימיו המרפאים נובע שמה. ע' אמיינוס מרקילונוס (סי'ח פ"ו) שכאו עם חיל הקיסר יוליינוס לעיר מצער הנקרא Majakarire והמכונה כן בעבור מרחצאות חרים שנמצאו שמה. ובהערת המעתיק ללשון אשכנזי שם, שנמצא המקום הזה עוד בספרי הקדמונים והוראתו בלשון סורי כדברי אמיינוס (ר"ל מי קרירי ונקרא ג"כ Emmanas ע"כ. ומעתה נוכל לאמר שר"א בן ערך הלך לאיזה מקום מרחץ אשר המים יפים והמקום יפה, והוא היה נקרא כבר בעבור זה אמאוס. ומה שיביאני לזה עוד הוא ששם במס' שבת (קמ"ז ב') אמר ר' חלכו חמרא דפריגיתא ומיא דרימסת קיסחו עשרת השבטים. ר"א בן ערך איקלע להתם אימשך בתרייהו ואיעקר תלמודיה. נראה כי פריגיתא ורימסת במקום אחד הם. ובערך פריגיתא שיערתי שהיא ארץ פריגיא שהיו אנשיה מפורסמים לשותי יין טוב הנמצא שם ביותר ולבעלי תענוג וגמי השכל. ושם עיר הירופוליס אשר בה מעין חזק ורותח ומרחצאות חמים ובנינים מפוארים. והנה כבר הראיתי כי דומסית ואמאוס אחד הוא, והוראת שניהם מקום מרחץ לרבים.

(ה) ועוד נמצא אר"ע שאלתי את ר"ג ור' יהושע באימלו של עימאוס' מכות י"ג א', כריתות ט"ו א', חולין צ"א ב' ושם אמאוס) נראה לי כי היא הנקראת אח"כ ניקופוליס, כי אימלוז הוא מקום ירד ואמאוס של טבריה לא היתה עיר גדולה בפ"ע שיוקבעו בה ירדים ושוקים, רק סמוכה ומתאחדת עם טבריה. ולא כן

אמאום השניה אשר נחשבת מכבר לעיר מיוחדת עד אשר מינו עליה שר הצבא בעת המלחמה עם הרומיים, כנזכר. ועוד מכבר שר הצבא של היונים חיזק אותה והקיפה חומה כאשר ראינו מספורי מכביים.

היוצא מכל זה הוא, כי אמאום הנזכר במ"ר קהלת אצל ר' יוחנן ובמשנה דערכין לענין הכאת חליל, היא זו שאצל מבריה והנזכר בשאלות ר"ע לר"ג ור"י ביריד אשר שמה, ובספורי מכביים, היא זו הסמוכה ללוד ותמנה ונקראה אח"כ ניקופוליס. ואמאום שהלך שם ר"א בן ערך, כספק אם הוא אחד משני אלה, או אולי הוא מקום אחר של מרחץ הנקרא כן.

טז. אמון (Ammon) עיר בסביבות טירוס).—מקום בתחום צור ונחשב לא"י לעניני תרומות ומעשרות (ירושלמי פ"ב דדמאי). וקרוב אצלי מאד שהי' שם מקדש היכל לאליל אמון אשר מקום מושבו מראש היה כמצרים וביחוד בנא אמון (עי' ערך אלכסנדר מקדון שנסע אליו). אך הצוריים אשר כנעניהם וסוחריהם סבבו כל העולם, ומאהבת ההון חנפו לכל עם וכבדו אליליהם. הביאו עמם ג"כ מכל ארץ, אליל הנעבד שמה והצינוהו אצלם, באיזה מקום מתחומם, למען תפוש את כל הגוים בלבם ולמשכם במסחרם, וביחוד היו מכבדים את הנכור והממונה על הגבורה הערקולעס, הנקרא בירושלמי ארקילוס (ע"ש) וחשכוהו למנין עליהם, וכפי דברי חוקרי קדמוניות, בעבור שגם עליו המשילו היונים שסבב כל העולם, ויש מוסיפים עוד שכל הספורים מענינו ומכל נסיעותיו הם דק משלים ומליצות על המסחר איך היה מתפשט מקצה תבל ועד קצהו, ומביאין לזה ראיות ותומכים עצמם כמה שהצורים היו מכבדים אותו יותר מכל העמים הקדמונים. והנה מאליל אמון יספרו קצת מהמשלים שלהם, שבעת נסע ארקילוס לארץ הדו דרך ליביא, עיפה נפשו מאד בדרך מרוב החום והצמא אשר שם, ויבקש עזר משמים אז נראה לו איל אחד וירץ לפניו ויחסור ברגליו כחול, ויפתח מעין, וישת אגבור ממנו וישב רוחו

אליו (ע' פונקע מלת Ammon) והוא קרוב מאד טמה שסופר
 אצלנו על שמשון הגבור (שופטים ט"ו י"ח י"ט) אשר הרבה
 לקחו היונים מספורי עניניו והשאלום להם לארקילום. וכפי
 דבריהם מאז זהלאה כבדו את אליל ההוא הנראה ברמות איל,
 ובנו לו שם בליביא היכל ועיד הנקראת גא אמון. ואחרי שהצוריים
 היו מיחרים את ארקילום למגנים תמיד כבדו גם את מצילו
 בדרך ומשיב נפשו, והוא אמון וכנו לו היכל. ומלבד זה כבר
 הראה החוקר הגדול העערן, ראשית ממשלת אמון ושמו לראש
 היתה רק ממיסדי המסחר בין אפריקה הצפונית ומצרים, והם רצו
 לבנות היכל על אם הדרך בין הרי חול אשר שמה להיות למלון
 לכל ארחות הסוחרים הנוסעות דרך שם. (ע' עוד ריש ערך
 אלכסנדר) ולכן גם בעבור זה יחסו להם הצוריים גם ממשלת
 אליל זה, כי הם הסוחרים הראשונים בעולם לקחו חלק בלי ספק
 בארחות כאלה.

יז. אנטוירוס. חד תלמיד מן ריסיבאי אול לאנטוירוסואייתין
 ליה דרמסקינא ואכל (ירושלמי פ"א דשבת ה"ז). לא מצאתי
 עוד מקום כזה. ואולי הוא קיצור מן Antitaurus והוא סעיף צפוני
 מהר טוירוס, ההולך מקיליקיא ונמשך לצפונית מזרחית דרך
 קפדוקיא, ור"ל שבא למחוז ההוא שנוהגין כן. או שציל
 אנטוירוס, ע' מלת אנטוירדנאי.

יח. אנטיוכיא (Antiochia). זאת העיר היתה ימים רבים קרית
 ממלכה לסיריים. הסופרים יאמרו כי סילייקוס מלך יוני הראשון
 על סיריא אחרי אלכסנדר מקדון בנה אותה וקראה על שם בנו
 אנטיוכוס. ולזה מסכימים גם דברי רז"ל המדווקקים (ביר פכ"ג).
 אנטווכיא על שם אנטיוכוס. אכן במדרש המאוחר על תהלים
 (ט"ו) אנטיוכוס בנה אנטווכיא. וכן בסדר עולם זוטא, אנטוקי
 בנה אנטווכיא. אולי היה סילייקוס המיסר ואנטיוכוס בנו הבונה
 והגומר. מקומה לשפת דרומית של נהר אראנטעס סמוך לרפני
 (ע"ש) והיתה מפוארה מאד בימי היונים, והיקפה גדול מאד

עוד גם בימי קסרי רומי (קדמוניות לראזענמיללער כרך א' ח'ב
 צד רס"ג). ולזה יסכימו ג"כ דברי רז"ל בכריתא (עירובין ס"א ב')
 שכת בעיר אסילו היא גדולה כאנטוכיא. ועוד בימי האמוראים
 ישבו בה יהודים ודייניהם. (כתובות פ"ח א') מעשה בא לפני
 ר' יצחק באנטוכיא, ובכ"פ (פ"א) אחרי הכיאו נמרא זו דכתובות
 פ"א עוד ביבמות (מ"ה א') רב אחא שר הבירה ורב תנחום
 פרוק הנהו שבויתא דאתו מארמאי לאנטוכיא ע"כ, ולפנינו שם
 מארמן למכריא. אך בסירשי מארמן לאנטוכיא. נראה שרצה
 לתקן הגירסא בנמרא, והסופרים לא תקנו וזה חידוש. ועיין
 ערך ארמון. אכן הרבה יושבים שם בזמן ההוא גם סכעלי ברית
 החדשה. (יעיין ראזענמיללער שם). ונראה שאליהם כוון ר'
 תנחומא כפיפירו (כ"ר פ"ט) השאלה הוה שאלוני כאנטוכיא
 לנהייתם כאלקים יודעין, אמרתי להם כי יודעים אלקים אין
 כתיב אלא כי יודע אלקים ע"כ, כי האנשים ההם היה מדרכם
 לשאול שאלות כאלה ממה שנמצא בתנ"ך איזה פעמים לשון
 רבים גם בפעלים שאצל אלקים. וכמה שאלות כאלה מהמינים
 לר' שמלאי (שם פ"ח). ונחשבה העיר הזאת בימי רז"ל לתחלת
 חויל לצד צפונית של א"י. (יעיין גיטין מ"ד ב') פלוני עכדי
 מכרתי לאנטיכי שבאנטוכיא יצא לחירות, ור"ל כדין מוכר
 לחו"ל. וכן בירושלמי (דכ"א פ"ב) אורז שבחולת אנטוכיא מותר,
 וכתב על זה בכ"פ שם: ודע כי בין חמת ובין ארץ הר ההר
 יש מדבר גדול ומקום מרעה וקורין לו היום עאמק אל חארם כו'
 ואנטוכיא הוא למזרח ההר ע"כ. ונראה שחשב חולת אנטוכיא
 היא המדבר ההוא. ויפה כתב שכן חולה (ע"ש) בלשון רומי
 חלול ועמוק, והוא הנקרא לערביאים עאמק, והוא חלק מן כוחלית
 שבמדבר (ע"ש), והאורז ששם מותר מפני שהוא מחו"ל. וכל זה
 בעבור שבגבולי א"י (פ' מסעי) כתוב מהר ההר תתאו לכא חמת,
 ותרגום ירושלמי בנוסחא אחת על חמת אנטוכיא. וכן בשת,
 הנוסחאות של ת"י על ואת החמתי (בראשית י"ח) וכן בתרגום

על דהיא (איט'ז). וככה דרשו על רבלה זו אנטוכיא (סנהדרין צ"ו רע"ב) והיא היא, כי רבלה בארץ חמת (מ"ב כ"ה כ"ח) ותרגום רבלה דפני (ע"ש) ואנטוכיא היא אצל דפני כמו שזכרנו. ונקרא ג"כ אצל רז"ל דפני של אנטוכיא. אכן בביר (פליז) ואת החטתי פיפני (ע"ש שהיא עפיפאניא) והוא יותר נכון. וקרוב אצלי מאד שלקחו זה מתרגום היוני של עקילם, וכן בדברי יוסף בן מתתיהו. עיין הערת החכם החוקר רמ"ל לערוך. וכן הוכיח האוענטיללער (שם צד רנ"ד ורע"א). ואנטוכיא עיר חדשה לא היתה עוד בימי הנביאים. ובימינו היא עיר מצער בפחה של אחלב ונקראה אנטאקיא.

יט. אנטיפרס או כפר סבא (Antipatris, עיר בנכול המערבי של א"י). בנמרא (גיטין ע"ו) נסתפקו אם היא ביהודה או בגליל. אמנם כפי בן מתתיהו הכהן היא קרובה לים יפו ולקסריה. וסביבה עשה המלך אלכסנדר מן החשמונאים פרץ גדול ההולך עד יפו (קדמוניות ס"ג רפ"ז). אספסינוס הלך עם מחנהו מקסריה לאנטיסטרס (מלחמות ס"ד רפ"ח). ונראה גם פה דרך רז"ל לקצר שמות עצמיים פרטיים (ע' ערכי אסוירוס ונסקלגס אצלנו) ועשו מן אטיסטרס אנטיפרס. — המלך הורדוס בנה את העיר הנקראה מלפנים כפר סבא, ויקראנה על שם אביו אנטיסטר (קדמוניות ס"ז פ"ה). ומדבריו נבין כי מקום העיר בין קסריה ליפו. וכן נרשמה במפות, קסריה לצפונה ויפו לדרומה. והיא נזכרת בתלמוד עוד באיזה מקומות. בימי הזקיה בדקו מדן (והוא גבול צפוני מזרחי לא"י) ועד באר שבע (דרומי מערבי) ולא מצאו עם הארץ. מנבת (ע"ש שהוא מזרחי) ועד אנטיפרס (מערבי) לא מצאו תינוק ותינוקת איש ואשה שלא היו בקיאיין בהלכות טומאה ומהרה (סנהדרין צ"ד ב'). — אמר ר' יוחנן (היודע היטב במצב המקומות) מנבת ועד אנטיפרס היו ס' רבוא עיירות. 'ירושלמי תענית פ"ג ה"ה ומגלה רפ"א). והיו עושים שם נתר בינוני ובלתי מוצע כ"כ להוציא כתמים כמו נתר אלכסנדרית (ע' ערוך).

תוספתא ו' פ' ח' דנדה מעשה בשקמה שבכפר סבא. וירושלמי ס' ב' דדמאי: עד היכן נבולי קסרין (לענין דמאי) עד כפר סבא. גיל שהוא Capharzaba ושם בנה הורודס עיר לכבוד אביו וקראה על שם אביו אנטיפרס וקדמוניות סמ"ז ס' ה' סי. ב' וס' י"ג פ' מ"ו שם הכפר בקצת נוסחאות Chabarzaba, ואנטיפרס קרוב לקסרין שכיב במלחמות ס"ד רפ"ח שאספיינוס הלך עם חילו מקסרין לאנטיפרס. כ. אנטרודנאי. (Antaradus, אי בים פהעניציא). — ואת הארודי (בראשית י"ח) תרגום ירושלמי בנוסחה אחת אנטרודנאי; והוא נחשב שם בין בני כנען. ובמדרש שם ארווד אראדוס (ע' ערך זה) שהוא אי ג"כ בים פהעניציא. ולצפוננו אי אחר הנקרא אנטאראדוס וא"ליו כוון תרגום ירושלמי.

כא. אפמיא (Apamea Syrae). וירד הגבול משפס הרבלה (דברים ל"ד י"א) תרגום ירושלמי בשתי הנוסחאות ויחות תחומא מן אפמיאה לדפני וכתב המתורגמן לא ידעתי מהו ואולי הוא אספמיא, ע"כ. וכאמת השיבושים קרו לרוב בהסך, היינו שעשו הסופרים מן אפמיא שלא ידעו מהו כמו המתורגמן. אספמיא (ע"ש). והנה יש כמה ערים קדמוניות בשם אפמיא. אך היותר קרובה לא"י היא זאת אשר בסיריא במחוז סילייקוס, על שפת נהר אַרְאָנְטִים למזרחו. י"ג פרסאות רומיות מן אנטיוכיא (ע"ש). והיא בין אחלב לדמשק, ונקראה עוד היום פאמיאה או איפאמיאה. ואין ספק שאליה כוונו הכתרגמים, וכאמת היא בכ"ז וחוקה עוד כיב כנבולי א"י עד שלא יתכן לסדרש בזה פשוטו של טקרא וירד הגבול משפס וכו'. אולם זה לפי דרכם של הקדמונים שתרגמו רבלה דפני כנזבה, ועיין ערך זה אצלנו שהיא דאפניס של אנטיוכיא. והרהיבו נבולי א"י כיב עד אמצע סיריא, והיה נכון להם שפס ורבלה הן אפמיא ודאפניס הסמוכות זו לזו. והן לצפונה של א"י, והכתוב חושב שם נבולי צפון. [ולא ידעתי איך

בא גיזיניוס לאמר (בשרשיו) כי שם הוא בנכול מזרחו של שבט יהודה וזה הפך מקצה לקצה מצפון לדרום. וחשבו בשם עיר שם העיקר פם כמו בשם אפמיא, ביוניתי, ושאר האותיות רק בנוספות בשתי הלשונות. ואות ש נוספת לרוב בעברית גם בשמות. וכבר חשבו כן דו"ל בין שבע ימים המקיפים א"י ימא דאפמיא (ב"ב ע"ד סע"ב וירושלמי פ"ט דכלאים), ומ"ס בבבלי שם ימה של אספמיא, וצ"ל כמו בירושלמי אפמיא. וכן בכ"ס פ"ז¹) בנוסחת הכבלי. וקושיית הירושלמי שם, והאיכא ימא דחמין מורה ג"כ שהרחיבו גבולי א"י. כי חמין (ע"ש) היא עממא ונחשבת מקדם למחוז אפמיא. — ויש שם ים אצל אפמיא ונמצא כבר אצל שטרבו, והוא רושמו לים גדול, וכן נמצא אצל אבואלסרדא הערבי (ע' גיזיניוס בהערותיו לצד רל"ז של נסיעת בורקהארדט המועתקת ממנו לאשכנזית). ובזמן המשנה חשבו עס"י רוב גבולי סיריא וגם סיריא בעצמה לענין כמה דינים, לא"י (ע' גימין ח'). ובסוף מס' חלה, אריסמו הביא ביכורים מאפמיא וקבלו ממנו מסני שאמרו הקונה בסיריא כקונה בא"י. וגם כזה נשתכשו קצת לקרוא אספמיא. — אך נוסחת אפמיא אין ספק בה. ועי' עוד ערך אפמיא.

כב. אפקירוס (Epicaeros) מקום במזרח ים המלח) תרגום מעכתי, עכ"ל הערוך. והוא בדברים (גי' יד). וחשב החכם באכארמ שהיא העיר אשר זכר בתלמודים מזרח ים המלח. והוא (באכארמ) מסכים ג"כ לעתרון זה של המתרגם. אך כבר הראו החכמים המאוחרים כי היא רחוקה הרבה מהגבולים אשר אצלם נזכרת איזה פעמים במקרא, כמו אצל בשן(שם) ואצל ארם צובה (שי"ב י) ועוד במקומות. אולם פה נרצה רק להראות דמיון שם העברי עם היוני בהוראה. למען דעת על איזה דרך בא מתרגם ארמי למלה זו. ונראה כי מצאו בלשון יוני סעל שהוראתו כתיתה וכתשישה וכן הוראת מעך בעברית, השוו שם העיר הנרשמת עם שם העיר מעכה, ולא הקפידו בשמות אם חסרים איזה אותיות כמו כאן,

(1) תיזאתנו עמיד קב"ה.

אם רק היה נמצא מקום בגבולי א"י הנקרא בימיהם בשי
יוני אשר קרוב הוראתו לחוראת שם עברי.
בג. אקרא נפתח תחת האלף הראשון וב"מרכא לשון" בג
אות 0 רומי בראש המלה והוא מ"ס. ותמצא את המלה כתובה
נכונה במ"ל בערך חקרה, ופרושה מבצרי, וכן במוסף: בלשון
יוני: מנדל ומבצרי. ושם בערוך תרנום מצודה חקרה. מצודת
ציון חקרה דציון. והנה חקרה ואקרא אחד הוא. והפלא על
רשיי ו'ל שכתב (מנלה ו' א') אקרא מקום מעבר נהר ובלעז
סורטו ע"כ. ולא ידעתי מנין לזוה. והנה כבואר אקרא דהנרוניא
כמה הוא ס' בתי (רפ"ה דב"ב), וזה יתכן רק על מנדל לא על
מעבר נהר. ועי' עוד אקרא דסליקום ואקרא דשינותא. ועתה
גבין היטב המאמר במגלת תענית (פ"ב) בעשרין ותלתא ביה
(באייר) נפקו בני חקרא מירושלים, הוא דכתיב וילכוד דוד את
מצודת ציון היא עיר דוד (זה הוא מקום הקראים עכשיו). שהיו
מצירים לבני ירושלים, ולא היו יכולים לצאת ולכא מפניהם ביום
אלא כלילה, וכשגברו בית חשמונאי הגלו אותם משם, ואיתו
איום שעקרום עשאוהו יומ"ע"כ. והנה אין ספק שמלות יזה הוא
מקום הקראים עכשיו" שהסגרת, גוססות מספר מאות, שכן כת
הקראים וגם שמם הוחלו זמן רב אחר כתיבת מג"ת. אך קרוב
לאמר שהמוסיף ההוא, קרא בני מקרא תחת בני חקרא וחשב כי
הקראים יצאו אז מירושלם, שכן קוראים עצמם עוד היום בני מקרא,
ולכן הוסיף ממה שידע בימיו כי היה שם עוד מקום הקראים.
אולם היתה מצודה בירושלים עוד בימי דוד, ובפי היונים היתה
נקראת אח"כ אקראפוליס וכן בספרי בן מתתיהו כמה פעמים,
כמו שהיה נקרא כן המבצר בעיר אתונא. ובזמן שהיו היונים
או הרומיים מושלים על ישראל, היה להם נציב עם חיל במצודה
היא, והם היו מצירים ליושבי ירושלם מאד, כי לא הניחום
לעבור הרחק מן המצודה במסחוי פשת, ומשם היו יכולים להזיק
לעם תמיד בירייתם מן החומה, ולא העם להם. ובזמן החשמונאים
גם אחרי גבר שמעון על כל חיל היונים ונרשם מארץ נשאר

עוד צבא טהם במצודת ירושלים עד אשר צר עליהם זמן רב, ומתו טהם הרבה כרעב, ואז נקשו טמנו לתת להם תוצא במח ויניהום לצאת. וזה היה בשנת קצ"א לשמרות ביום כיג' להחדש אייר, ויצו שטעון לחוג את היום הזה שנה בשנה (קורות מכביים ספר אי פ"ג נ"א—נ"ד). והנה מסכים זמן היום והחדש ממש עם הזמן הנרשם במג"ת, ובן המעשה עם קניעת היו"ט אחד הוא. ומה שאמר במג"ת, דכתיב וילכוד דוד את מצודת ציון, זה הוא לפרש מלת חקרא שפעמיד מקודם. ואולי חסר וותרנומו חקרא דציון כמו שמובא בערוך. ואפשר עוד כי תחת המלות זה הוא מקום הקראים" היה כתוב, זה הוא מקום חקרא, ר"ל המצודה היא חקרא, ומי שחשב על בני חקרא שהם בני מקרא עשה ג"כ אח"כ מן חקרא קראים, והוסיף מלת עכשיו.—

(* הזכירני ידידי הרב החכם הגדול מהרשד"ל נ"י, כי כבר בשנת תקצ"א ותקצ"ב החלפנו אנרות על דבר המאמר במג"ת (פ"ב) "זה הוא מקום הקראים עכשיו. ואחרי העיותי אז כי המסדר מג"ת היה פוסר מאוחר והוא המוסיף לפעמים מלכו סירושים על הבריתות הקדמוניות, והוא המסרין על המדה ג"כ במה שלקח לדונמא (פ"ד) על דיעות הביתוסים פירושי מקראות שלא הוסכם עוד אם אינם דברים ככתבן ממש כמו ביחוד המקרא ופרשו את השמלה, והוא מזכיר כבר את הקראים (פ"ב) היה הוא (מהרשד"ל) הראשון אשר כתב לי, כי לדעתו היא רק תוספת בגליון מאדם שלא הבין מה מלת חקרא וחשב כי חקרא הוא מקום הקראים וכו', ע"כ. ועתה אומרה כי אצלי ישאר עוד הספק גם עתה אם המלקט ומסדר מג"ת איננו המוסיף בעצמו ואמר זה מדעתו ואניח עוד הדבר עד ערך מנלה א"ה"י).

כד. ארבל (Azbel) מקום אצל סכריא). בבחדם שר צבא של

* הערה מאוחרת כסף הספר.

** יאמר הערוך: לפ"ד אני אין כאן כל שנואה וז"ל כי אוהה המצודה

של דוד היה מקום החקראים עכשיו כלומר בזמן הבית השני.

דימיטריום ויקים הבהן הפושע כבשו ולקחו את המקום הזה מיד היהודים בעלי הדת, אהרי מסלת ניקנור (מכביים ספר א' ט' כ"א), סביב לו היתה מערה גדולה מקום משלט לפריצים בימי מלחמת הורדוס אשר נלחם להעמיד ממשלתו, ושם היתה עוד בקעה עמוקה בין סלעים גבוהים. (קדמוניות לכן מתתיהו ס"ד פמ"ו ס' ד'). והסופר הזה יספר עוד בתולדתו (ספר א' ס"י ל"ז) איך בהיותו שר הצבא חיזק את המערה ההיא וישימנה למכצר נגד הרומיים במלחמה האחרונה שלהם נגד היהודים. והנה הסכינות של מכריה (ע"ש) היו נודעות במערות אשר בהן. — מהבקעה אשר זכרנו היתה מראה נחמדה להביט אור בקר כי יחל לזרוח גם בעמק. וז"ל הירושלמי (ריש ברכות) דילמא ר' חייא רבה ור"ש בן חלפתה היו מהלכין כהרא בקעת ארבל בקריצתא (כבקר) וראו אילת השחר שבקע אורה. א"ר חייא רבה לרשב"ה כך היא נאולתן של ישראל בתחלה קימאה קימאה (מעט מעט) כל מה שהיא הולכת היא רבה והולכת. מ"ט כי אשב בחשך ה' אור לי, ע"כ. — ואחת מכ"ד משמרות כהונה בימי בית שני היתה מעיר הזאת ע' קינת איכה ישבה חבצלת השירון (חרון מ"ו) והיא לקליה אשר לקח כל דבריו שם מן מ"ט מדות של ר' נתן כאשר הראתי באיזה מקומותי וכתב שם ואין מתכרבל, בכהני ארבל, ע"כ. ובכפתור ופרח פרק י"א דף ס"ו ב' ו) לצפון מכריה כמו חצי שעה היא ארבל, ע"כ. וכן יעמידנה ראבינזאן בנסיעתו (כרך ג' צד 186) ואמר שם כי הערביאים יקראוה אירביר. וביוחסין (דף ס"ה א') נתאי הארבל קבור בארבל בין צפורי למכריה ע"כ. וכסד"ע זוטא, ושכיב חזקיה (ראש גולה) ונקבר בא"י בנבעת ארבל אשר ליהושע בן נשרף הכהן כמזרח העיר ע"כ. — ובאנרתא לקהלא דבגדד? מהחכם כרמולי ז"ל (פ"ב) ומית חזקיה וקברו יתיה בקרית ארבל מתא דמקרבא לחדקל ע"כ. וכוונתו לארבל (ארבילי) מקום באשור לצפון נהר קאפרוס. אמנם בסע"ז אשר רק ממנו העתיק הדברים, כתוב באר היטב ונקבר

בארץ ישראל. ואפשר הניה כן מעצמו מפני שהיה קשה לו מה לראש גולה של בבל להקבר בא"י. אולם היה המנהג אז להוביל סתים מצוינים מחו"ל לא"י. ובפרט ראש גולה שכתוב שם בסע"ז אח"כ גם על רב הונא שנקבר בא"י וכן מכואר בתלמוד (ע' סה"ד). — והיו עושים שם כלי פשתן גסים (מדרש קהלת פ') כי ברוב חכמה רוב כעס) לא כנירסת הערוך שם ארכ"ל ונגד דברי המוסף שם. ולאית כוש הארכ"ל (תוספתא סוף פרה) והוא כלי סמיה מפני שזוים שם את הפשתן. — ואולי היו עושים שם ג"כ כבורות לנפות את הקמה. ועל כן היתה נקראת העיר ארכ"ל שהוראתו נפה (ע' ערוך). או אפשר היו מנפין שם את הקמה. והיתה נודעה מרת העיר הזאת בתבואה ובקמה. ע' ירושלמי יסופה פ"מ סוף ה"ג) סאה ארכ"לית כ"י. — והחכם ראזענמיללער כחיבורו (על הקדמוניות כרך א' ח"ב צד ק"א) ירש כשור שלמן בית ארכאל (הישע"י) על ארכ"ל זה. אולם שלמן זה נראה שם מלך אישור כמו שלמנאסר. ולכן יחכן יותר בעיני בי הוא ארכ"ל של אישור הבא בערך שאח"ז (ע"ש). ואפשר בכל זה כי שלמן הוא שלמנאסר ועליו כתוב ויעל מלך אישור בכל הארץ ויעל שומרון ויצר עליה (מ"ב י"ז). ולקח אז גם ארכאל שלנו בא"י.

כה. ארקיס דליבנון (Arca Libani, עיר בהר הלבנון). כן הוא בכיר (פל"ז) על המקרא ואת הערקי (כראשית"י י"ז) ונמצא מקום זה בכמה סופרים קדמונים. והוא לרגל הר לבנון במרחק י"ח פרסאות מן טריפוליס לצפונה. בורקהארד ראה עוד חרבות מעיר ישנה במקום ההוא אצל ההר הנקרא עוד היום תל-ארקא. (ע"י ראזענמיללער על הקדמוניות שבתנ"ך כרך ב' צד י"א). וניל שהיה נקרא ג"כ ערקת לבנה. ע"י בכורות (ג'ז בי) מה שהעיר ר' ישמעאל בן סתריאל משם לפני רבי, פעם אחת נפל ארו אחד שבמקומנו ועברו שש עשרה קרוגות על חדרו (דרך גוזמא). והארז ההוא כלי ססק מארזי לבנון הנודעים לגבוהים ישנים וחזקים. ועוד שם מספרים גוזמיים מן המקום ההוא. — ועוד

פלא נתיחם למקים זה או סמוך לו, אצל הסופר יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים ס"ט פ"ג); שכפי דבריו ראה שם טיטוס הפלא של נהר סמבטיון הנודע בש"ס ומדרשים, והיינו שבכל ימי השבוע הוא מתיבש ורק בשבת הוא נוזל. וכבר ניסו חוקרים לתקן אצל יוסף הנוסחא עפ"י הש"ס דילן ועפ"י פליניוס (סל"א פ"ח). ועכ"פ הוא ופליניוס יעמידו מקום נהר סמבטיון סמוך לערקה בקצה הר לבנון על גבול סיריא, והוא זה המקום שלנו. ובאמת גם בזה היינו בהגבלת המקום של סמבטיון מהולקים אלה השנים, עם המדרשים וסיפור אלדר הדני. ואילו היה שם נהר סמבטיון אצל הר לבנון, לא היה משיב טורנוסרופוס לרי עקיבא אף בנהר הזה איני מאמינך שאיני יודע את מקומו (שאלתות דרב אחאי ריש פ' בראשית). ע' ערך סמבטיון.

כז. ארתוסייה (Orthosia) עיר לא רחוק מהלכנון). -- כן הוא בכ"ד פל"ז על המקרא ואת הסיני 'בראשית י"ז) ונראה שכוון אל העיר ירשטנו. והיא למעלה מאשדת נהר אל ככיר (עלעאטהערוס) ובמרחק י"ב פרסאות מעיר טריפוליס לצפונה. ונזכרת כבר בקורות מכביים (ספר א' ט"ו ל"ז). שטראבו והירונימוס יזכירו שם כסמוך מכצר קטן הנקרא סינא, והוא הסיני שכתוב בתורה. והנוסע שאוו כדורנו ראה בשפת נהר ככיר לצפון, חרבות מעיר גדולה אשר כל הככר שם מסביב נקרא עד היום ארטהאזא. (ע' ראזענטיללער על הקדמוניות שבתנ"ך כרך ב' צד 12, 13). ויפה מציין המדרש על הערקין (ע' ערך הקודם) ועל הסיני, ששניהם סמוכים במקרא וכן במצנם זה אצל זה, ובמקרה גם אצלנו לפי סדר אי"ב.

כז. אשמיא (Asimieh-Kasimieh) נהר וסביבה בקרבת טורוס). בתוספתא ר"פ ד' דשביעית) עיירות האסורות כתחום צור (ר"ל שנחשבות לא"י ונוהגות בכל האיסורים הנהוגים בא"י) שניץ ובצת ופומא ציבא וחניתא עיליתא וחניתא ארעיתא דאשמיא ע"כ. ובירושלמי (פ"ב דדמאי) מאמר זה כשינוייה, וחסר שמה שם זה אשמיא. נ"ל שהוא הנהר והככר שרשמתי. ע' נסיעת

ראַבינזאָן עט שמיד לא"י (ח"ג צד 685) נסענו כשעה ששית בשפת הים אשר מצור לצידון. אחר חצי שעה הלכנו בדרך הנמשך אל מקום ההר המקיף את הבקעה אשר שם נראה נהר אל-קאסימייה (באותיות רומיות כפי הנרשם בתחלה). על החוף הגבוה הדרומי של הנהר הזה, לרגל ההר יעמוד קהאן הנקרא אל-קאסימייה, אשר אליו הגענו אחרי שעה שביעית עם נ' רבעי שעה. בנין ישן וחרב, והוא בכל זה מיושב עתה מכני אדם. במכתב עתי של דיימשי-מארגענלאנדישען געזעללשאפֿט משנת 860 (כרך ד' צד שכ"ח) כתב נוסע חדש, מעבר השני לגשר (על נהר לעאנטעס) יעמוד על חוף הגבוה של סלעים קהאן אל-קאסימייה. הנחנו אותו לצד שמאל. וצור העיר הישנה הנחנו לצד ימין מהדרך ע"כ. — ועוד אצל ראבינזאן (צד 688) הנהר יש לו במקום הזה עומק רב. ורחבו כמו שליש של נהר ירדן במקום הסמוך למעלה מים טבריה. והוא הולך בעקלקלות הרבה בדרך רחב של שדות עד שנופל לים, ושמו קאסימייה (והוראתו חלוקה) וקרוב שנקרא כן בעבור שמנביל ומחלק שם המחוזות ע"כ. ובהערה, בעבור שמחלק מחוז צפת מן ציירא, והוא הולך נ"כ בין הר לבנון ואנמילבנון, ודוחק עצמו דרך עמק צר של הר לבנון בקצה הדרומי ושם נופל לים. ע"כ. — ועוד (צד 687) כפי המורגל בפי חוקרי המקומות, נהר זה הוא בעצמו נהר לעאנטעס של הסופרים הקדמונים ע"כ. ודע כי ראוענמיללער על הקדמוניות של ישראל (כרך ב' ח"א צד ד') יקרא נהר זה קאסמיא בלי יויד אחר הסט"ך. וכן בעל תבואות הארץ (רף ליה ע"א)¹ יקראהו ואדי חאסמיא. וכן יקראהו ראבינזאן בעצמו במסתחות שלו אלקסמיה באותיות ערביות. והנה חניתא עיליתא. הוא הקהאן הגבוה הדרומי של הנהר הזה, ונקרא כן מקום תחנות של העוברים ושבים הקונים שם כדי מחיתם ונקרא בלשון עברי חנות ובלשון ערבי חאן, ה' עם נקודה בראשה

קוראים קהאן. — והיה שם חאן כזה גם למטה הנקרא חניתא ארעיתא. ומכלי הצמרך להגיה בתוספתא קאשמיא במקום אשמיא, נאמר כי הוסיפו לפעמים אות קי בראש תיבה וביחוד אם מתחלת באות א'. (ע' סליקום וקסליקום ואדור). ובעל תבואות הארץ יקראהו עוד חאסמיא. ואות ח' היא מהנכלעות ונשמטות ונוספות. — ולכן נוכל לתת טעם אחר יותר קרוב אל הוראת שם זה מאשר נתן ראבינזאן אשר נראה בעצמו כמסופק בו, כי כבר ראינו שנהר זה הוא בעצמו הנקרא אצל הקדמונים נהר לעאנטעם ר"ל של אריות. וקרוב שכינהו כן בעבור צורת מהלכו וגם צורת המחוז ע"י גבורת השטף שלו אשר לא ישוב מפני כלי, עד שרוחק עצמו דרך עמק צר של הר, ומראה רב כחו כמו אריה. ויש איזה נהרות הנקראים על שם חיתו יער כמו הדוב הגדול והקטן (ע' מלת הרייב אצלנו). וגם במחוז זה של צור יש עוד נהר כלכ כפי שיקראהו הערפילאים, ונקרא ליונים ליקאם שהוראתו זאב. — והנה אשימא של מקרא (מ"ב יז ל') פשוט רז"ל תיש (ע' ערוך) והוא ציענענכאק, ובלי ספק קבלו כן. ויתכן איפא שקצת היו קוראים את הנהר הזה נהר תישים במקום אריות, ואשמיא הוא הרבים מן אשימא שהוא תיש. — אך הנפלא כי בלשון ערבית אסאמה הוא אריה ע' פרייטאג. וא"כ נקרא הנהר לערכיאים ממש בשם שנקרא ליונים בהעתקתו ללשונם. — ונוכל לפרש ג"כ אשימא של מקרא אשר שם כתוב כי אנשי חמת עשו אותו, שהוראתו ג"כ אריה והיה מיוחד לככב מאדים (מארס) שהיה נקרא ג"כ אריה מפני כחו הרב וגבורתו במלחמה כאשר הראתי זאת (ע' מלת אריוך סי ג'). — וגויזניום כתב בשרשיו כי אין לבקש ביאור למלה זו אשימא, בלשונות בני שם (סעמיטישע עסימאלאגיעז), וזה רק מאשר חשב כי כל העמים הנכרים קראו לשם אליליהם רק כפי הוראת לשונם. אכן זה יצדק רק באנשי בבל ונות וספרדים וכו'. ולא כן באנשי חמת, כי הם היו מדברים סורית או ארמית עוד גם בימים קדמונים, כי חמת היא בארם, ויושביה מבני כנען

(בראשית י" יח) שהיו מדברים ג"כ עברית מעורבת עם ארמית
 כפי הנודע. — ונראה לאחד דברי רז"ל בהוראת שם אשימא עם
 הוראה ערבית של מלה זו, אם נאמר כי הוראה הראשית של
 שם זה הוא גבור וראש בבהמות או חיות. והנה תישנחשב ביחד
 עם ליש בין ארבעה מטיבי צעד ולכת אשר לא ישובו מפני כל
 (משלי ל.). ר"ל שלא ישניחו על שום מונע ולא יתעכבו על
 ידו כדרכם. (והוא ג"כ תאר נכון לנהר השוטף במרוצה). וכן
 בקרא בדניאל (ח') מלך יון אשר בחמת כחו הגדיל עד מאד ולא
 היה כח כאיל לעמוד לפניו, צפיר העזים, והוא שם הארמי
 של תיש בלה"ק. — ונאמר עוד כי יש לשם אשימא לפי"ז ג"כ
 הוראה כוללת בשרש אשם בלה"ק, כי נמצא הערים. תחרכנה
 והגבעות תישמנה למען יחרבו ויאשמו מזכחותיכם ונשברו
 ונשבתו גלוליכם (יחזקאל ו'). מלת ויאשמו פה אין לה הוראה
 אחרת רק מענין שמה ושממין. אשם כמו ישם, וכמו והגבעות
 תישמנה במקרא זה בעצמו, וכן כתב גיזיניוס בשרשיו. והרד"ק
 ז"ל חושב ג"כ פעל אשם כמו ישם אעפ"י שאיננו מביא מקרא
 זה בשרשיו רק מקראות אחרים על נכון, ואותם לא יביא גיזיניוס
 בשרש זה רק פירשם מלשון אשמה ועון, אשר לא יצדק בזה.
 והם תאשם שומרון (הושע י"ג). על בן אלה אכלה ארץ
 ויאשמו יושבי בה (ישעיה נ"ד) גם עדריה הצאן נאשמו (יזאל א').
 — וגם בערבית בלי א' בראשי יש סם שהוא מקביל אל שם
 בעברית, והוראתו המזיק, ומזה סמום הוא הרוח הנודע המזיק
 לכני אדם. (ע' פרייטאג). וכן בארמית, תרגום שמה החזיקתני,
 שמא. ומזה שמתא שהוראתו חרם. ולכן יקרא היטב היותר
 מחריב ומזיק בחיות והיא האריה, בערבית אסאמה, ובעברית
 וארמית ביחד מאנשי חמת אשימא. ובשנינו מעט קראו רז"ל
 את הנכור בבהמות והוא תיש בעל הקרנים ג"כ בשם אשימא
 ועכ"פ הנהר הנקרא ליונים לעאנמעם (אריות) נקרא על נכון
 לערביאים וסוריים שם אשמיא, שהוראתו ג"כ אריות או תישים.

ב.

כה. בעל בכי ו. עי תכואות הארץ 2) השערה יפה כי בעל בכי הוא Baalbek, ומצאתי לי קצת סיוע כי בורקהארד בנסיעתו צד 49 חשב בין הכפרים אשר במחוז בעלכך Temnin foka תמנין עילאי ועוד במשור Temnin tachte תמנין תחתא ונראה כי נקראו כן על שם השומים שצמחו שם, כי תומניתא שומים, לפי הירושלמי שהביאו הערוך. אמנם מה שכתב בעל תכואות הארץ "אין ספק" הנה יש עוד ספק מסיפא: בצל של רכפא, ואין זה מקום רק תואר לבצל, ע"ע רכה.

כט. בצר 8). שלשה גדולי עולם טעו טעות אחת והמה שר של אדום, וריש לקיש, והגאון בעל כפתור ופרח. כך היא דעתנו של הרב המנוח יוסף הצדיק ז"ל בספרו תכואות הארץ דף קי"ז ע"ב (כ"י) ערך בצרה, ואלה דבריו "ר"ל איקלע לבצרה (ע"ז נ"ט), וכן בירושלמי שביעית פ"ו, שמע שאמו בא "לבצרה, והוא הדרך מבבל לא"י וכן שם לענין תחום עולי בבל "ותרכונה דמתחם לבצרה" וכן בירושלמי בכורים פ"י אחרון "דבלה בצרית". מדרש שמואל פ"י כ"ה: ר' יונתן בוצרייא. ויקרא רבה פ"י "ח': ר' יונה בוצרי. ולפי דעתי היא הנזכרת בסי מכבי א' ה' כ"ו באזאר ע"ש, ונקראת כל"ע כוספרא. ותכונתה במשור חוראן בצר ירומית מזרחית. ובזמן מלכי הרומיים היתה עיר הגדולה בכל "ערי עבר הירדן, חרבותיה גדולות מאוד, ויושבים בהם אנשים "מעטים והוא המקום האחרון הנושב בצר ירומית מזרחית, ומשם "ואילך לא נמצאו כ"א חרבות בלא ישוב ואח"כ מתחיל המדבר "הגדול עד הנהר פרת.

ובעל כפ"פ כתב בדף ע"א 8) וז"ל ובצר במדבר למזרח

(1) נדפס בהמגיד שנה י"ח 1874 ג'ליון 20 מאת הגאון שי"ר ז"ל.

(2) תוצאתנו עמוד ע"ז.

(3) נדפס בהלבנון שנה ה' לשנת תרמ"ח ג'ליון 35,34 מאת דובער

גאלהבער: הסניכה ב"ג. (4) תוצאתנו עמוד רס"א. (5) תוצאתנו עמוד שי"י.

יארדעי כחצי יום וקורין לו בצרה עכ"ל. ישנה ברואה כי מקרא
 ימורש בצר במדבר לראובני ועיר בוסמרא הנזכרת למורת
 "יארדעי תכונתה בחלק מנשה והיא מכוננת מול הרי שומרון
 יובמסכתא מכות דף ט' ע"א מזכה שבצר במדבר לראובני מול
 יחברון. וראמות גלעד מול שכם בהרי שומרון ועיין מה שכתבתי
 "לקמן בשם "בצרה". עכ"ל הרי שווארץ ז"ל.

והנה אמרו אין משיבין את הארי אחרי מותו ואלו היה
 לפנינו הייתי מוכיחו על פניו איך יאמר על אדם גדול כבעל
 כו"פ שנה ברואה! ואנחנו נראה מי הוא ששנה ברואה,
 אם המושג או המשיג. ודברי בעל כו"פ המה כפתור ופרח?
 ועתה אביא גמרא דע"ג שרשש אותה ר"י הנ"ל ושנאמר: "ריש
 לקיש איקלע לבצרה חזא ישראל דקאבלי פירי דלא מעשרי
 ואמר להו אתיא לקמיה דרי יוחנן א"ל אדמקמוך עלך זיל הדרי
 בצר לאו היינו בצרה". ופירש רש"י ז"ל דקסבר בצרה היא בצר
 במדבר בארץ המישור וכיון דמארץ ישראל היא חייבין פירותיה
 במעשר ע"כ רש"י. והנה עיניך רואות כי ריש לקיש סבר כי בצרה
 היא בצר במדבר א"כ לפי דברי ר"י הנ"ל גם ריש לקיש שנה
 ברואה כבעל כו"פ: אבל חלילה לריש לקיש אשר היה מקשה
 על כל דברי ר' יוחנן כי ד קושיית ישעה בפסוק שתנוקת של בית
 רבן יודעין אותו? אבל בודאי בזה היו חולקין ר"י ור"ל כי ר"י סבר
 שבצרה לאו היינו בצר וריש לקיש סבר דבצר היינו בצרה; וא"כ
 בעל כו"פ סובר כריש לקיש, ושניהם לא שגו ברואה.

וא"כ גם ישר של אדום לא ישנה ברואה שאמרו עליו
 במסכת מכות (פרק שני י"ב ע"א): "אמר ריש לקיש שלש מעות
 עתיד שרו של אדום למעות דכתיב מי זה בא מאדום חמוץ בנדים
 מבצרה. טועה שאינה קולמת אלא בצר והוא גולה לבצרה
 טועה שאינה קולמת אלא שוגג והוא מזיד, היה טועה שאינה
 קולמת אלא אדם והיא מלאך הוא"; והנה לפי דברי התוספות,
 י"ז ריש לקיש הודה לר' יוחנן ודברים אלו אמר אחר ששמע מר'

יוחנן כי בצר לאו היינו בצרה, ועכ"פ לא שנה השר של אדום ברוואה, אבל טעה בסברא-כריש לקיש במים ששמעזברי יוחנן רבו ולדברי התוספות אבל לענ"ד יש לי סברא אחרת בזה כאשר אזכיר בסוף מכתבי זה ובמכתב שני].

ואולם עתה ערב לבי ללכאור את העיר "בצרה" ונאמר בזה כי היא היתה עיר גדולה ונודעת מאוד בימי אבותינו כבית הראשון והשני וגם אחרי ההורבן בימי התנאים והאמוראים, ונכבדות מדוכר בה גם בשני התלמודים, ועתה בעונותינו העיר חרבה ושטמה עד ישקיף וירא ה' משמים זינחם אותה מאבלה כאשר ינחם ציון וירושלם — ואתרגם, תחלה ללשון עברית דברי החכם הגדול מחכמי הנוצרים רוזינמיללר בספרו ביבלישי אלמערטוהמסקונדי חלק שני מספר שני צד 23 וזה לשונו :

"בצרה" בלשון ערבי בוסרא, ויוני בוסטרא, עיר ישנה מאוד ועד היום שיוריה נכריס, הנה ברוב המקומות בכתבי הקדש נזכרת לעיר המלוכה מארץ אדום (בראשית ל"ג) וימת בלע וימלך תחתיו יובב בן זרח מבצרה, (ישעיה ל"ד ו') כי זבח לה' בבצרה ומבח גדול כארץ אדום, (שם ס"ג א') מי זה בא מאדום חמוץ בנדים מבצרה, (עמוס א') כה אמר ה' על שלשה פשעי אדום וגומר ושלחתי אש כתימן ואכלה אדמנות בצרה, (ירמיה מ"ט כ"ב). הנה כנשר יעלה וידאה ויפרוש כנסיו על בצרה והיה לב גבורי אדום ביום ההוא כלב אשה מצרה, אמנם בירמיה (מ"ח כ"ג) כתיב על קריות ועל בצרה ועל כל ערי ארץ מואב ; וא"כ חושב אותה לאחת מערי מואב, ועם כל זאת אין הכרח לומר כי שתי ערים היו בשם אחד, כי באומות האלו אשר תמיד לחמו זה על זה, לפעמים עיר אחת לשתי אומות נחשבו, כי כן עיר סלע נחשבה לארץ אדום (מ"ב י"ד ז') ומישעיה (מ"ז א') נראה כי היתה נחשבת לארץ מואב, ומפני כי בצרה לא על ארץ אדום הישנה נחשבה, אך לצפון ארץ עמון בהורן ע"כ ראוי כי האדומים בתחלה נחשבו ואח"כ נחשבו המואבים מידי האדומים.

ולעדות אייזיכיוס היתה רחוקה מעיר אדרעי כ"ד מילין והוא מסכים לרברי תלמי. הרומיים השכו בצרה לאחת מערי ערב. והקיסר מרינוס ייפה את העיר ונתן כתובה לגיונות ונמצא על מטבעות Traiana Bostra ואלכסנדר אסוירוס עשה אותה קולוניא רומית. וגם הרבה מהנוצרים הראשונים ישכו בתוכה. ועוד מאריך לספר מהרבותיה הנפלאות אשר נראו בה להנוסעים אשר באו בה.

ויש מחכמי הנוצרים אומרים כי שתי בצרה היו אחת מושכה בארץ אדום הישנה והשנית בצרה הורנית אשר נכבדות דברנו עליה. ואחריהם נמשך ר' יוסף הצדיק ז"ל ואמר: כי תדתי בצרה הו ו אחת בצר במדבר עיר מקלט והיא השלישית. ועכ"פ בצרה אשר דברו עליה חכמי התלמוד היתה בצרה ההורנית היא ולא אחרת.

הנה ראינו כי אלכסנדר אסוירוס עשה בצרה סולוניא, ואמרתי להזכיר איזה דברים על אסוירוס זה: הנה כותבי הקורות ספרו עליו כי נולד בשנת מאתים ושמונה לנוצרים ונעשה קיסר בשנת מאתים ועשרים ושנים לנוצרים, ואומרים עליו כי היה איש חסיד וחכם וטרנלא בפומיה לאמר מאמר הלל, מאי דעלך סני לא תעביד לחברך, וראוי לאמר כי קבל המאמר הזה ממשפחות נשיאי ישראל יוצא ירך הלל, וכבר קבלנו טרב שרירא גאון באגרתו הנודעת, כי בשנת תק"ל לשמרות שהיא שנת ר"ח לנוצרים, כלה רבינו הקדוש את מלאכתו הגדולה ביששת סדרי משנהו ואז היה אסוירוס זה כבן עשר שנים. ומעידים עוד כותבי הקורות כי הקיסר הליוגבל עשה את אסוירוס זה כבנו ויורשו כי לא היה בנו באמת; וראוי לאמר כי הליוגבל זה הוא היה הקיסר אנמנינוס אוהבו של רבינו הקדוש. ואנחנו ראינו בפ"ק דע"ז: אמר ליה אנמנינוס לרבי כעגא דימלוך אסוירוס בני תחותי [והוא אלכסנדר] ותתעבד טבריא קלניא [ופירשי בת חורין שלא ליתן מס לעולם משום דאית בה רבנן] ואנמנינוס עצמו היה משמש

לפני רבי ומש"ה היה אוהב לרבנן] וקבל חילויגבל את מאמר הללו מה דעלך סני, מרבו רבינו הקדוש, והוא מסר לרבנו אסוירוס וצוה לבנו אסוירוס שיעשה מבריא קולוניא בעצת רבינו הקדוש, והוא גם הוא עשה את עיר בצרה לקולוניא. באהבתו לערי ישראל, ולעשות עיר אחת קולוניא לא היה דבר ריק בימים אלה כאשר אנחנו רואים בנמרא ע"ז שם, ומפני שהיתה עיר בצרה קולוניא, היתה עיר פורחת בעושר ולא חסר בה כל טוב כאשר מעידים עליה חרבותיה בימינו אלה. גם בני ישראל פרו ורבו שם וירבו ויעצמו, אך לא גדלו בתורה ומעשים טובים כאחיהם בא"י, כי יאין התורה מצויה בתנאים וסוחרים, ובפרט כי היתה עיר מעבר הירדן אשר לא במהרה מקבלים מרות כאשר כתבנו בעיר גדרה, וילכו שם חכמי ישראל הגדולים מא"י להורות להם הדרך אשר ילכו בה ואת המעשה אשר יעשו, וגם לבקש עזר בכסף בעבור אחיהם אשר למדו תורה בא"י מעוני, ומנדולי חכמי ישראל העוסקים עם הצבור לשם שמים, היה ריש לקיש, ואנחנו רואים בירושלמי להוריות פרק שלישי מ"ח מדפוס קורטושיין, ששם רשם מי שיש לו מו"ח בקדקדו כל המקומות במדרשים אשר הובאו שם הרברים האלה) : מעשה בריש לקיש שהלך לבצרה והיה שם אדם אחד ונקרא אבין רמאה ולא שהיה רמאי ח"ו אלא שהיה מרמה במצוות [מי יתן רמאים כאלה בימינו!] שהיה הקהל פוסק ואח"כ פוסק כנגד כל הקהל עשה שם ר"ל פסקא כנגד כל הקהל נטלו ר"ל והושיבו אצלו וקרא עליו מתן אדם ירחיב לו ולפני גדולים ינחנו ע"כ הירושלמי, ולא היה זה דבר נקל לישב במושב ריש לקיש, כי אמרו בנמרא מאן דמשתעי עם ריש לקיש בשוקא יהבו ליה ממנא בלא סהדי הנה מירושלמי זח אנחנו רואים כי ריש לקיש עשה פסקא למצוה בבצרה, ובלי ספק כי לא לצרכו עשה זה, אבל לצורך חכמי ארץ ישראל העניים, ויהי כאשר בא ריש לקיש שם, חרדו כל ישראל לקראתו, ויאמרו לו מלוך תמלוך עלינו ומשול בנו אתה או מי אשר תמשיל עלינו, וכאשר ראה איש חכם כא מן המזרח

מכיל אשר בא לגור בא"י ויאמר לאנשי בצרה זה הוא האיש אשר יטלך עליכם, וגם הבבלי זה לא יפסיד כי גם בצרה לארץ ישראל תחשב, ויהיה לו קמח עם תורה ולא ימות על אדמה טמאה בבבל. וזהו אשר מצינו בתלמוד ירושלמי (שביעית פרק ג' ארצות) ריש לקיש אויל לבוצרה אתון לגביה א"ל חמי לן חד בר גש דיין ספר חזן עביד כל צורכנין חמא חד בבליי א"ל המית לך חד אתר מכ אתא לגביה ר' יוחנן אמר ליה מן בכל לבבל הדא אמרה הקונה שם אינו מתחייב ע"כ הירושלמי.

מאלו הדברים אנחנו רואים כי כאשר חזר ריש לקיש מדרכו מבצרה לא"י למצא שם בבליי חכם גדול בתורה ועני אשר רצה להניח עצמותיו על אדמת קודש נתן לו ריש לקיש עצה שיהי ראש לעיר בצרה, וריש לקיש לשטתו בבבלי ע"ז שחשב כי בצרה היא בצר במדבר לראוכני והיא א"י, וכאשר שאל החכם הבבלי הזה את רבי יוחנן, השיב לו רבי יוחנן מבבל לבבל ור"ל מה הרוחת בזה כי לדעתי בצרה איננה בצר וא"כ היא חוצה לארץ וזה שאמרו בירושלמי הדא אמרה הקונה שם אינו מתחייב במעשר. ואין אנחנו יודעים אם שמע החכם הזה עצת ר' יוחנן או עצת ריש לקיש.

עכ"פ יוצא מדברינו אלה כי לא בעל כור"פ שנה ברואה ולא ריש לקיש גם לא שר של אדום, האמת כי לא כל שרי מעלה המה ת"ח גדולים כאשר ראיתי להגאון ר' יעקב עמרין שכתב בשם אביו החכם צבי כי רבינו יוסף קארו היה ת"ח גדול מהמלאך שלו המגיד מישרים. עם כל זאת שר של אדום לא שנה ברואה בפעם הזאת והלך בשימת ריש לקיש שחלק על רבי יוחנן ואף כי ריש לקיש בעצמו אמר על המלאך שר של אדום ששנה ברואה זה היה קודם שהלך לבצרה, אבל אחר שהלך בעצמו לבצרה נתברר לו כי בצרה היא בצרה, להיפך מדברי התוספות בע"ז שאמרו שריש לקיש אמר זה אחר ששמע מרבי יוחנן רבו כי בצרה לאו היינו בצר, וא"י במכתבי אחר אראה בראיות קרובים למושכל כי בזה הלכה כריש לקיש נגד ר' יוחנן וגם דברי ר'

יוחנן לאו בפירוש איתמר אלא מכללא, והוא בעצמו היה מטוסף בדבר ואביא גם ראיות כי ההלכה כהחכם מחכמי הגוים דונימילר כי חדא בצרה הואי ולא תרתי כיש אומרים מחכמיהם. נדור 1). ההר השני אשר עליו היו משיאין משואותי הוא נדור, כמו שהוא בתוספתא שהכאנו ועל ההר הזה היה נבנה עיר ושמה: נדור. ונפלאות מדובר בה בתלמודים ומדרשים. וחכמי ישראל שלאחרהים אחד מני אלף ושנים, אשר התעוררו לדבר על ארצנו הקדושה, כאיש עורר משנתו והמה הנאון בעל כפתור ופרח תלמיד הרא"ש, ובזמננו יוסף הצדיק בעל תבואות הארץ זצ"ל, היו גם דבריהם מעשים על אודות המקום הזה אשר נככדות מדובר בו. — ואלה המה דברי בעל מחקרי ארץ על ההר הטוב הזה: נדרות, שם עיר בעבר הירדן בארץ בני עמון קרוב לעיר רבה, נזכרת בספר ירמיה (מ"ט ג'), ומדברי תלמוד ירושלמי משמע שהיא עמדה עוד בימי בית שני ושתיכונתח היתה בהר, כי כן דרשו: איזו הר שבעבר הירדן? רשביא אומר כנון הרי טכור ונדור (שבועות פ"ט מ"ב) גם היתה מוקפת חומה מימות יב"נ כדאמרינן (ערכין ל"ב), ואלו הן בתי ערי חומה וכו' ונדור בעבר הירדן. אלה המה כל הדברים אשר מצא חוקר במחקרי א"י על אודות ההר הזה והעיר הזאת. ור"י הצדיק בספרו תבואת הארץ (פרק ד' עבר הירדן קכ"ג) (תוצאתנו עמוד רע"ג) כתב: "בדר יריה כינו סנהדרין ק"ח, בלועה דגדר ערובין ס"א, בני גדר ובני חמתן כתוספתא דטהרות סוף פ"ח חצר בית גדרי וחמתן, צ"ל בית גדר, כעת חרב וקוראים לו בל"ע אומקיש סמוך לשפת נחל ירמוך והרכות גדולות סכיבותיה אשר משם יצאו מים חמים, ואח"כ מביא כעשרה שורות מספר כפתור ופרח אשר אי"ה נשים עיני הכחינה גם עליהם. ומוסיף עוד ואומר: "הארכתי בזה לפי שבעת לא נשארו שם כי אם החרבות לדעת המציאות שהיתה בימי קדם

1) נדורם בהלכנון שנה ה' לשנת תיב"ח גליון 84--85 מאת דובער נאליכערין

ירושלמי ערלה פ"א חרוב גדודה צ"ל גדרה". אלה המה כל דבריו אשר אמר שהמה ברכה ארוכה, ומה נוכל לשפוט מה היתה הברכה אם היתה קצרה.

ועתה נשים לב למה שחנן ה' אותנו בדברים האלו : יוסף הכהן (בספר המלחמות ספר ג' פ"ז) אומר, כי אספסינוס כבש עיר גדרה ושרף את כל הערים והכפרים אשר סביבותיה ובספר די (פרק ז') אומר אספסינוס נכנס לעיר גדר העיר הבירה אשר מעבר לירדן וכבש אותה ביום רביעי לחדש אדר הנקרא בלשון יון דיסטרס. — הגנה יוסף הכהן העיר על מה שראו עיניו. וחכם מחכמי הגוים שחיה בימיו בימי מיטוס כותב כזה : *gadara Hieprmiaca oraterfluento* הנהר ירמוך עובר לפני העיר גדרה. וברונימוס חכם מנוצרים הראשונים כתב בזה הלשון : *Gadara urbs trans Jordanem contra Scytopoli-set Tiberiadem ad orientalem plagam, site in monte ad cuius radices aquae calidae erumpunt. balneis supraedificatis* ויחיו הדברים בלשון עברים כזה : "גדרה, היא עיר בעבר הירדן נוכח סקימופלוס (בית שאן) ומבירה בשפת הירדן המזרחי והיא יושבת בהר אשר ברגלי ההר הזה יש מוצאי מים חמים ובתי מרחצאות נכנים עליהם.

הנה אנחנו רואים כי במקום גדרה היה מקום חמים, ועל כן נכנה שם גם עיר והיתה נקראת חמתה, והעיר : גדרה היתה בראש ההר, וחמתה היתה ברגלי ההר; וע"כ ההולך מגדרה לחמתה נקרא : יורה, והולך מחמתה לגדרה נקרא : עולה. וכן מעידים חכמי המשנה והתלמוד כי היו שם מים חמים מובים לרחיצה לרפואה, כתוספתא שבת פ"ג, נאמר : רוחץ אדם (בשבת) במי מכריא אבל לא במי הגדר ⁽¹⁾ (אפשר שמי גדר רפואתם חזקה וע"כ נכר רפואתם ואין לעלות כזה בשבת

[1] כתוספתא כתוב : אבל לא במי המשרה ולא נזכרו מי גדר כללי

העורך.

והלך לו כל דרוש.

אבל לא כן מי מכריה, וכן היגדו חכמי הגוים בימינו אלה שרפואת חמי גדר חזקים מרפואת חמי מכריה. אבל בבבלי שם ק"ט איתא: ירוחצים במי גדר במי חמתן במי עסיא ובמי מכריא, וקרוב הדבר מאוד כי גם כאן צריך להיות: אבל לא במי מכריא, ולא להגיה להיפך התוספתא מהבבלי, כאשר רצה חכם אחד לעשות.

החכם הנוצרי רוזינמילר בספרו¹האנדבוך דער אלטרטהומס קונד' באנד שני חלק שני צד 21) הביא דברי הנוסע המפורסם בימינו בורקהארד והביא שם על ענין חמי גדר האלה, מסכימים בכל עם דברי בעל כו"פ שנביאים עוד. ומוסיף עוד כי יש שם מעינות חמים טבעים הרבה אבל יש מעין מיוחד חמאם אל שיך, ותרגומו: מעין השרים, או הזקנים, והוא החם מכולם, ובחדש אפריל יבואו אליו אנשים רבים חולים ובריאים מסיבות נכלוס ונצרת, כי בוחרים בחמים האלו יותר מכחמי מכריא. ע"כ דבריו לעניננו. וע"כ נראה בצדק גרסת התוספתא. ועוד מצינו בבלי סנהדרין פרק חלק דף ק"ח אמר ר' יוחנן שלשה נשתיירו מהם (ממי המכול שהיו חמים) בלועה דגדר וחמי מכריא ועיניה רבתי דברים. והיה עוד בימי חכמי המשנה עיר או כפר ונקרא: מגדל גדור. עוד היה שם עיר אחת והיתה נקראת: מגדל גדור. והיו שם אי"כ שלש ערים; האחת גדור בעצמה, ונבנית בראש ההר. השנית בבקעת ההר הזה והיתה נקראת חמתא דגדר, אשר היו שם המים החמים. והשלישית הנקראת מגדל גדר. הגאון בעל כו"פ היה במקומות אלו וראה אותם. וזאת היא אשר כתב בפרק עשירי דפוס ברלין די ליב) (תוצאתנו עמוד קצ"ב), ורוצה להראות איך חמתא דגדר הוא דומה כתבניתו לסולמא דצור ואומר: יחה שהרי גדר על ההרים הגבוהים ואם תרצה לרדת אל הערבה תרד אל בקעת המים החמים (אולי נקראת הבקעה כן כלשון ערבי) ופניך לים כנרת והיא בקעה עמוקה וכו', חמתן למטה סמוך אל החמים וקורין לו: אל חמי, והיא עשויה בעין אכסדרה ענולה, כלומר אותה בקעה כאלפים אמה פתוחה למערב, והירמוד

נכנס לתוכה לדרומה מן המזרח ובא מן הגולן בין ההרים והבקעה היא לצפון גדר תחת החומה ובריכת החמים הם לצפון הבקעה וכמטהוי קשת למערב נפגשים עם ירמך יורדין אל הירדן לכמו שעה דומה זה אל שער או אל פתח עב"ל הכו"ס לעניננו. ונביא בכאן תוספתא עירובין, והוכאה בתלמוד ירושלמי סוף כיצד מעברין, וקצת ממנה גם שם בבבלי וז"ל: מעשה ברועה אחד זקן שבא לפני רבי ואמר זכור אני שהיו בני מגדל גדר יורדים (בירושלמי: עולים) לחממה עד חצר החיצונה הסמוכה לנשר (בלי ספק כי בני חמתן בנו להם גשר על נהר ירמך לדרום העיר) והתיר רבי שיהיו בני מגדל יורדין (בירושלמי: עולין) עד החצר החיצונה הסמוכה לנשר. — והנה לפי המציאות וכפי שראה אותה כעל פו"ס צ"ל: יורדין, ולא: עולין. וצריך לתקן בירושלמי ע"פ התוספתא. ונראה עוד שהמקומות האלו היו הרבים מיושביהם מימי אספסיונים (שחיק ממיא!) וכימי רבי התחילו בני ישראל להתיישב שנית שם, וסמך רבי על רועה זקן שחיה לפני החרבן וזכר שבימיו ירדו בני מגדל לעיר חמתן בשבת עד גשר הירמך, והתיר רבי גם כן ליושבים החדשים. ויש עוד בתוספתא והוכאה בשני התלמודים ועוד התיר רבי שיהיו בני גדר יורדין לחמתן ועולין לגדר ובני חמתן אינן עולין לגדר, והסכמת שני התלמודים שהטעם הוא, שחממה היתה עיר קטנה, וגדר היתה עיר גדולה. אך מה שרצה התלמוד בבלי שם בתחלה לוטר הטעם שכני גדר עבד דקה ובני חמתן לא עבד דקה, פליאה דעת ממני, לא יכולתי להבין כי איה יעשו עיר גדר דקה על שפת הנהר והיא יושבת כראש ההר לצד המזרח, ומה לה לשפת הנהר ירמך, שהוא לדרום ההר בעמק? מה לה לעשות דקה שם? ומכל שכן דברי הרי"ף נפלאים מאוד לגרסת הגמרא שלנו, אם לא שהיה לו גרסא אחרת בגמרא שם.

אמר ביג. כאשר נתבונן על מה שהיבא בתלמוד ירושלמי בבבלי, על אודות העיר גדר וחמתן, יתראו לעיננו, כי בימי

רבי אשר החלה להבנות עד ימי נכדו ר' יהודה נשיאה, אהבו
 חכמי ישראל הגדולים מכל מקומית מושבותיהם בא"י, לעלות
 לעיר חמת גדר, אם להתרפאות שם מחלים, או להתענג במים
 החמים; כאשר יעשה היום כל מי שיש לאל ידו מכל מדינה
 ועיר ללכת לארצות ביהם ואשכנז לרחוק בשרו במים חמים
 וטהר מנגע חיצוני וחולי פנימי. ובעבור כי היו בעובדי אורח
 ולא ישבו שם כי אם ימים אחדים, לא היה להם בתים קנוים
 לצמיתות, אבל שכרו להם לפי שעה מנוים שהיו להם חדרים
 להשכיר לאורחים, והגוים האלה שהיו להם בתים להשכיר נקראו:
 פונדק, ולפעמים היה הפונדק הזה שוכר גם הוא החדרים
 מפונדק ראשון, והיה משכיר חדריו לחכמי ישראל אשר באו שם,
 הגוי הראשון היה נקרא: משכיר, והשני נקרא: שוכר, והדבר
 מוכן מאליו כי לא חכמי ישראל כלבד באו לשם, כי לא רבנו
 לבד קצירי ומדיעי ניגהו, ומצאנו במדרש קהלת ברכות הטובה:
 "שאל כותי מלנלג לר' מאיר אמר הואיל ואינן (ר"ל העומדים
 בתחיית המתים) אתיין חיינן ולכושין מאן מספק להון מזונין א"ל
 אזלתא לחמת גדר מימך, א"ל אין, א"ל בענתה או דלא
 בענתה א"ל בענתה ודלא בענתה" (הפירוש האמיתי הוא כמו
 שפירש החכם הסנוח ר"י באהמ"ר ז"ל הביאו ידידי הכורם הגדול
 כרם חמד מחברת שמינית צד 17 סימנה טו"כ שפירש: העת
 והעונה המיוחדת לשתיה ורחיצה במעינות גדר אלה), והוא
 חדש אפריל או ניסן, שבאו שם הרוחצים כמו שהבאנו למעלה
 עדות הנוסע בוכהארה, ואמר שיבואו שם מנכלום שהיא שכם
 מקום הכותים. ועינינו רואות כי לא נשתנו הדברים כמו שהיו
 זה קרוב לאלפים שנה; ואחרי כי עינינו רואית כי רבי מאיר
 ידע כמיב חמת גדר זאת, א"כ היה גם הוא מבאי עונתה. והיה
 לו לרבי מאיר כגדר זאת חבר וריע נאמן חכם גדול מחכמי
 אומות העולם שישב בעיר גדר, והוא היה אכנימוס הגרדי
 (דבר מצוי הוא בלשון התלמוד להחליף סדר האותיות להקל
 בלשון, הגרדי הוא כמו הגרדי). ונראה לי שזה הוא שנאמר

במדרש רות על פסוק ותאמר נעמי לשתי כלותיה. אבנימוס הגרדי בתה אמו ועלה ר' מאיר להראות לו פנים ומצא אותן יושבין אכלים, לאחר זמן מת אביו ועלה ר' מאיר להראות לו פנים ומצא אותן עסוקין במלאכתן, ונראה שזה היה בזמן עונת חמת גדר וישב ר' מאיר שם לרחוץ בחמין וכאשר שמע שם ממיתת אמו ואביו של אבנימוס עלה לגדר לנחם אותו וביב כי ההולך מחמתן לגדר הוא עולה.

כאשר עלו לחמת גדר חכמי ישראל בעונת הרחיצה להתענג שם ושכרו להם חדרים למנוחתם מהגוים אשר היו שם, היו צריכים לשכור גם רשות הגוי שדר עמהם, כדי שיוכלו למלט בשבת מכתיהם לחצר, וכאה להם שאלה כזאת (ירושלמי פ' הדר פסקא מאימתי) מהו לשכור רשות מן הפונדק (ר"ל השוכר חדרים מגוי אחר כדי להשכירם לחכמי ישראל) רבי חנינא ורב יונתן סלקין לחמתה דגדר אמרין גמתין עד שיבואו זקני חדרום לכאן (ר"ל חכמי ישראל הגדולים מעיר דרום שהיא עיר לוד כמו שבארתי במקומות אחרים), אתא רבי נתן דרומי ושאלין ליה ושרא, שמע ר"ש בן לקיש ואמר מאחר שהגוי בא ומוציאו לא עשינו כלום (הגוי ר"ל המשכיר שהשכיר לשוכר, ומפני שהוא בעל הבית האמיתי יכול להוציא את חכמי ישראל מחדריהם) שמעון כר בא אמר רבן יוחנן בעי מעתה אין בתינו שלנו (ר"ל אם כן אפילו הבתים ששכרנו לדירה יכול לבוא הגוי המשכיר להוציאנו מהם וא"כ איך נוכל לבטל רשותנו זה לזה ולהוציא בזמן השנת מבתים לחצר) ר' יוספי בי ר' סימון בשם ר' בייתוס אין בתינו שלנו לרור עמנו (ר"ל הגוי אם ירצה יבוא וידור עמנו בבית ששכרנו ממנו), הא לצאת אין מוציאין אותנו ובפונדק מוציאין אותנו. — ועוד הביאו בתלמוד בבלי עירובין ס"ד שאלה אחרת ולא זכרו כי היתה כחמתה דגדר, אבל בלא ספק כי שם היתה, כמו שנראה מספור המעשה, וזה הלשון: ריש לקיש ותלמידי ר' חנינא אקלעו לההוא פונדק (בלשון חכמי התלמוד, פונדק נקרא המלון עצמו, או בעל המלון) ולא

הוה שוכר והוה משכיר אמרו מהו למיגר מניה? כל היכי דלא מצי מסלק ליה ר"ל המשכיר לא יכול לסלק את השוכר ולהוציאו מהבית זמן ידוע א"כ איננו הבעל הבית משך ימי השכירות לא תכעי לך דלא אנרינא כי תבעי היכי דמצי מסלק ליה מאי כיון דמצי מסלק אנרינא או דלמא השתא מיהא הא לא סלקיה אמר להן ריש לקיש גשבור ולכשנניע אצל רבותינו שבדרום ר"ל חכמי עיר דרום הגדולים שבאו גם המה לחמתה דגדר לרחוץ במים החמים בעונתה) נשאל. אתו שיילו לרי אפס (ר' אפס הי' מעיר דרום כמו שמבואר ירושלמי תענית פ"ד) אמר להם יפה עשיתם ששכרתם ע"כ. כל קורא ישפוט בצדק שזאת המעשה היתה בחמתה דגדר * כמו המעשה הראשונה ויאירו לנו הדברים.

ועוד מצינו חכמים רבים שעלו כולם לחמתה דגדר כמו שאמרו בתלמוד ירושלמי בפרק הרר: מהו לבטל רשות משתחשך ר' חייא ר' ייסא ר' אימא סלקין לחמתה דגדר שאלין לר' חמא בר' יוסף ויזרא שמע ר' יוחנן ומר יפה עשיתם שמע ריש בן לקיש ומר לא יפה עשיתם וכו'; מכאן ראינו כמה חכמים גדולים שעלו מן הרחיצה בחמתה דגדר.

באשר נתבונן לתולדות הימים בימי אלה חכמי המשנה ואמוראי א"י הראשונים, וידענו כי אז משלו הרומיים על א"י ביד ברזל, ובשבט ברזל הוכיחו לאבותינו, ואין קץ לעמל אבותינו אשר סבלו מידי בני עשו אלה. — אמנם בכל כחם ורשעם בארץ לא להם ארץ ישראל, עברתם לא כן היתה מעבר לירדן, אשר היתה נקראת כלשונם: Perea, כי הארץ הזאת מטבעה לא תקבל מרות אדונים לא לה עד היום הזה, וכל יושביהם כפראי אדם יחשבו; ואף כי זרוע הרומיים ארכה גם מעבר הירדן, אך ממשלתם היתה כצל, עד כי ראוי לאמר עליהם: "כל הקונה עבד בעבר הירדן קונה ארון לעצמו", ועל כן כל איש הנר

א: מאמר: ולכשנניע אצל רבותינו לא משמע הכי למעיד כי הוליל: ולכשיבאו רבותינו כו'. וכן יורה הלשון אתו שיילו לר' אפס כו'. יחיאל בריל

בארץ הזאת הולך בשרירות לבו והטוב בעיניו יעשה. — וגם חכמי ישראל ורבניהם, ככל כחם וממשלתם בארץ ישראל, ואיש מבני ישראל, לא ערב לבו לעבור על כל אשר צוה ימין ושמאל בעבר לירדן כמעט אין איש שיט; לדבריהם, ויתערבו זרע קדש בעמי הארץ, ויבואו האנשים על הנשים מבנות ישראל שלא כדת משה וישראל, וישימו חכמי ישראל את עיניהם ולבם על זה. וכאשר נקהלו גדולי ישראל בגדר והמתן בעונות רחיצתם בחמים, שמו לב על זה ויעשו כל אשר יכלו לתקן את איש עותי יושבי בני ישראל מעבר הנהר.

רבי יהודה נשיאה, נכדו של רבינו הקדוש, אהב גם הוא לעלות אל הרחצה בחמתה דגדר ונלוו אליו מגדולי ישראל, וכאשר היה נשיא וגדול הדור ומדרכו היה להקל המשא מעם ישראל, מהחומרות והמשאות שהעמיסו עליהם בני ישראל לצורך זמנם, הוא בכחו וידו החזקה השליך איזה מהמשאות להקל על האניה מטורפת בים הגלות הגדול והנורא; והוא היה הראשון שהתיר להם שמן של גוים, ולא דבר ריק הדבר הזה, ואנחנו נקרא עליו עד היום יזכר צדיק לברכה! ויהי כאשר עלה מן הרחצה בחמי גדר, וראו בנות ישראל כי נכרים באו מקדשיהם ובנים זרים הולידו להם, והיח הדין בישראל כי גוי ועבד הבא על ישראל הולד ממזר, הוא בידו החזקה, גור ואמר הולד כשרי והוא היה להם כאליהו הבא לקרב המרוחקים בזרוע, ולא ירבו ממזרים בישראל. וזה הדבר אשר אנחנו מוצאים בירושלמי (קידושין פ"ג) ר' יונתן סליק עם ר' יודא נשיא לחמתא דגדר הורי תמן הולד כשר (ר"ל ולד הנולד מעבד או גוי) ור"ל שהכשירו אף לכהונה אמר רבי זעירא ההן ולד כל מה דהוא אזיל הוא סתעלה רבי עביד בריה מוזהם בר בריה עכדיה כשר ע"כ הירושלמי. והוא דבר פלא; כי הבבלי יבטות חשבו שמה כי ר"י הנשיא שהתיר הולד אף לכהונה היה רבי הקדוש זקני כי אמרו שם פרק החולץ (מ"ה): ידכי אתא רבין אמר ר' נתן (והוא ר' יונתן דירושלמי) ורבי יהודה הנשיא מורים בה להתירא ומאן ר' יהודה הנשיא רבי. הרי

להכבלי היה זה רבי, נגד קבלת הירושלמי? ונחשוב, כי מקרה היה זה ולא היה הדבר מצוי הרי אמרו בירושלמי קדושין הנזכר: רבי חמא בר חנינא הוה אזיל מיסק לחמתא דגדר אתא לגבי אבוי איל הב דעתך דאית תמן מן אנון פסוליא דלא תפגע בהון (ר"ל שלא יקח אשה מהם) אע"ג דר"ש בן יהודה אמר משום ר"ש בן יוסי גוי ועבד שבאו על בת ישראל הולד כשר טודה שאם היתה נקבה שהיא פסולה מן הכהונה ע"כ. והנה אנחנו רואים מהירושלמי זה שהיה שכיח ונמצא שם פסוליא מעידים כל חכמי הנוצרים כי מיסדי דת הנוצרית אשר היו יהודים מלידה ודריון והלכו בחקות ישראל לא רצו לתת יד לכני ישראל בקושרים נגד הרומיים ובימי הזעם עזבו את ישראל וילכו מעבר לירדן וישבו שם סביבות עיר גדרה ויאמר לי לבי כי מתי מספר אלה אשר לא היו עוד נודעים בשם מיחד להם היו נקראים אסינים, על שם האסינים הפרושים שהיו בימי בית שני אשר עליהם נאמר יאל תצדק הרבה, ומרוב פרישותם וחסידותם הכריעו את הכף לצד השנית. והנה רבי יהודה נשיאה ידענו כי היה סבלן לא הרחיק בזרוע כל החושב על הו מחשבות שלא כמחשבותיו וזה רבי יהודה הנשיא אשר היה גדול ישראל ומורע דוד וגם מעל שלחנו לא פסקו צנין וחזרת כמעל שלחן אבי אביו כאשר בא הוא ורעיו לחמתה דגדרה רחיק מכיתו ועירו שאל לו כלי כסף (לשרת בהם על שלחנו כמנהג נשיא) ממודעיו ומכיריו מאסינים ועל זה ספרו בירושלמי ע"ז בסופה: כהדא רב מי ארב אמין סלק עם ר' יודן נשיא לחמתא דגדר ושאלין כסף מן אילין דאומיניסי שאלין לר' ירמיה (ר"ל אם להחזיק אותם בדיני גוים וצריכים הכלים טכילה או להחזיקם בישראל אשר עוד בחקותיהם התנהגו ואינם צריכים טכילה) אמר צריך להטביל שיצאו ממומאת הגוי ונכנסו לקדוש ישראל.

ל. גדרה מחתנא דגדרה. פירש טורד גדר הצפוני מערבי וזה

1 תחצית סאטרו של החכם דובער גאלהבערג המבינה ב"ג בהסגיד שנה י"ח

גלין כ"י"ב בשם מעיני הישועה ונגד לפורצה.

שהרי גדר על ההרים הנכוחים ואם תרצה לרדת אל הערכה תרד אל בקעת המים החמים וסניך לים כנרת והיא בקעה עמוקה וכבר שערוה חכמים סוף כיצד מעברין (ערוכין ס"א א') שהוא כתחום שבת דאמרינן עוד זה התיר רבי שיהא בני גדר יורדין לחמתן ואין בני חמתן עולין לגדר מאי טעמא לאו משום דהני עביד דקה והני לא עביד דקה כי אתא רב דימי אמר מטמרני להו בני גדר לכני חמתן ומאי התיר התקין ומאי שנא שבת דשכיחא שכרות כי אזלי התם נמי בני גדר לבני חמתן מטמרני להו כלבא בלא מתא שב שני לא נבח השתא נמי ניטמרנינהו בני חמתן לבני גדר כולי האי לא כיפי להו.

אמר המעיר: המאמר הזה של רב דימי כפי מה שהביא תלמודנו הוא מהמאמרים הזרים והנפלאים שבתלמוד לא ידעתי אם יש שני כמוהו בתלמוד והוא לעשות מהתיר תקן. וגם שהיו בני חמתן סכלים כאלה שלא שמרו בנפישם לעלות לגדר שאנשיה היו אלמים והזקים מהם ומכים אותם והי' ראוי לקרות עליהם אם תכתוש את האויל במכתש לא תסיר ממנו אוילתו ומה הועיל לזה תקנת רבי כי אם היה בן חמתן רוצה לעלות לגדר ולקבל מכות מה תועיל לו תקנת רבי וכי רבי אפר דכר מותר ולא יוכל רבי כי אם ליתן עצה טובה ומה תועיל עצה לאיש סכל על כן אמר לי לבי כי הכרייתא שהיא תוספתא בפרק רביעי דערוכין הובאה מקוטעת בתלמוד כאשר העיר רבינו תם בספר הישר שבאו ברייתות מקוטעות בתלמוד וגם דברי רב דימי באו מקוטעים לא כאשר יצאו מפיו ונייתי ספר ונחזי בתוספתא שלפנינו הנדפס כוויין עם תקיני אור הגנוז אך גם בתוספתא יש מעותי דפוס טעמים ואתקנם וכן ראוי להיות (היה) מודד והולך ובא אחד ואומר עד כאן תחום שבת נאמן (התוספתא רוצה לומר כי אם בא אחד מי שהוא ואמר עד כאן תחום שבת נאמן ואין צריך להטריח למוד כמדה כחבל כי הלכה בדברי המיקל בערוכין) והביאה התוספתא מעשה להלכה ואמרה מעשה בזמן אחד רוצה שבא לפני רבי ואמר לו זכור הייתי שהיו בני

מנדל וגדר יורדים לחמטה ער חצר החיצונה הסמוכה לגשר
והתיר רבי שיהיו בני מנדל יורדים לחמטה עד החצר החיצונה
הסמוכה לגשר ועוד התיר רבי שיהיו בני גדר יורדין לחמטה
ועוליין לגדר ובני חמטה לא היו עוליין לגדר.

ולחבין הדברים כראוי צריך לדעת כי היו נכנים על
ההר שלש ערים אחת היתה נקראת גדר והשנית למטה ממנה
עיר והיתה נקראת מנדל גדר ולמטה מהם סמוכה למערכה אל
הירדן ובצפונה סמוכה לגדר ירמוך עיר חמטה ושם היתה גשר
על הנהר לעבור את הירמוך כאשר ראה בעל כפתור ופרח
בעיניו והם היו מים חמים ממעשה בראשית כחמי מבריא והתיר
רבי לבני מנדל גדר שיורדו לחמטן עד החצר החיצונה הסמוכה
לגשר ירמוך על פי עדות הרועה זקן מפני שהיו בני מנדל גדר
סמוכים יותר לחמטן. ועוד התיר רבי שיהיו בני גדר יורדין לכל
חמטן אבל לא עד החצר החיצונה הסמוכה לגשר מפני שגדר
היתה יותר רחוקה מחמטן מעיר מנדל גדר ובני חמטן לא היו
עוליין לגדר ולא נאמר הטעם מדוע לא עליה אם כי חשבו שאסור
לעלות בשבת לגדר מצד הדין שאין אנשי עיר קטנה מהלכין
כל עיר גדולה, וגדר היתה עיר גדולה, וגם רבי אסר להם זהו או
שרבי סובר שאנשי עיר קטנה הלכין כל עיר גדולה, אבל מחמת
סבה אחרת לא עלו בני חמטן לגדר ולא מצד הדין. וכאשר בא
רב דימי מארץ ישראל ספר להם כי כמו שהתיר רבי לירד מנדל
לחמטן כן התיר לבני חמטן לעלות לגדר אבל בני חמטן לא
רצו לעלות לגדר מפני שהיו בני גדר אנשים אלמים ומשתכרים
ביום השבת והיו מכים את בני חמטן שהיו אנשים טובים ונוחים
ולא הבו את בני גדר אשר ירדו אליהם ביום השבת. אלה
הדברים אמר לי לכי ואם ימצא איש חכם שיתקן דברי חכמי
התלמוד כמו שהם יברכהו טובים.

ועתה נשוב לדברי כפתור ופרח (ישם עמוד קצ"ג) וזה
לשונו: עוד היום חמטן למטה סמוך אל החמים וקורין לה אלחמי
והיא עשויה בעין אכסדרה עגולה והירמוך נכנס לתוכה לדרומה

מן המזרח ובא מן הגולן בין ההרים. והבקעה היא לצפון גדר
 תחת החומה ובריכות החמים הם לצפון הבקעה וכמטחוי קשת
 למערב נשגשים עם ירמוך יורדים אל הירדן לכמו שעה ודומה
 זה אל שער או אל פתח. וגדר שם ננין וענין מופלא מאוד
 אומרים שהוא היה עיר עיג ומצא יצא לישראל למלחמה אדרעי
 פרק סדר תעניות הללו (תענית כי א') מעשה ברבי שמעון ברבי
 אלעזר שבא ממגדל גדר מבית רבו והיה רוכב על חמור ומטייל
 על שפת הים. זה הים על כרחק הוא ימה של טבריה. וכן נראה
 בפרק אם אין מכירין (שם כ"ב ב') דאמרינן מאין היו משיאין
 משואות מהר המשחה לסרטבא ומסרטבא לגרוסניא (ראיתי כ"י
 ויש שם הנוסחה לאגריפינא ובאמת היתה עיר בא"י ושמה
 אגריפינא שבנה הורדס על ים אנריפא שר צבא אגוסטוס קיסר
 כמו שכתב יוסף בן מתתיהו טופר ישראל) ומגרוסניא לחורן
 ומחורן לבית במתי (נוסחתנו בית בלתי). (שם כ"ג ב') תניא
 רבי שמעון בן אלעזר אומר אף חרדים ובד"ר גדר וחברותיה אמר
 רבי יוחנן בין כל אחת ואחת שמונה פרסאות איכא דאמרי
 ביני וביני הוו קייטין מר חשיב דהאי גיסא ומר חשיב דהאי
 גיסא ודהאי גיסאי ותנא רידן מאי טעמא לא חשיב הני אמר
 לך הני בהך גיסא דארץ ישראל קיימי וכי היכי דעברי בהך גיסא
 עברי בהך גיסא. נראה שחרים בדר וגדר הם שלשה העיירות
 שקצתם היום (אצל) (אצלנו) קצת למזרח תחלה הוא גדר
 לצד הערכה ולמזרחו בדר והיא עיר על הר ולמערבה בקעה
 עמוקה וקורין לה היום בדר ואל מזרח בדר הוא חרים על הר.
 לדרומו נחל בתוכו עין טיבה וקורין לו היום חברים. ושלשתן
 סמוכות בין כל אחת כשתי שעות ורבי שמעון בן אלעזר היה
 בקי באותה הארץ שהרי גדר מקום למידו היה וכדלעיל. עד
 כאן דברי הבפתור ופרח לצרכנו.

והנה כרייתא הזאת תני רבי שמעון בן אלעזר אף חרדים
 ובדר וגדר וחברותיה באה כשכוש העתקה גם לחכמי בבל
 הראשונים ובחסר עליון נשארה על מזונה בתלמוד ירושלמי

ראש השנה פרק שני דף נ"ח ע"א הלכה כ' שורה ג': תני בהרי
מכוור ונדוד. ובנוסח התוספתא שלנו: הרי מכמר והוא שבוש
קל תחת מכוור (בשני וויזן) ובירושלמי שביעית פרק תשיעי דף
ל"ח עמוד רביעי שורה 10 מלמטה יש שם איזהו הר שביהודה
תני רבי שמעון בן אלעזר אימר כנון הרי מכוור ונדוד והוא
בעצמו הרשב"א שהובאו דבריו בכלי ראש השנה בשבוש ולא
ידעה מעולם התוספתא ממקומות חרים ובדר וכל פלפול תלמוד
הבבלי דביני וביני הוּו קיימי בא כעכור התוספתא שכאה לידיהם
בנוסחא אחרת. ומכוור ידענו שהוא יעזר בעברי כפי
תרגום יונתן.

והנה במסכת תמיד פרק ג' משנה ח' אמר רבי אליעזר
בן דוגאי (שחיה בימי הבית) עוים היו לכית אבא בהרי מכוור
והיו מתעמשות מריח פטום הקטורת. הרי שאנו רואים כי הרי
מכוור היו קרובים לירושלם כעבר הירדן לא רחוק מים המלח.
ועל אחר ההרים האלה היתה עיר בצורה מאד והיתה נקרא
מכרום ושם עלו שארית הפלטה מחרבן ירושלם ולחמו מלחמה
גדולה נגד הרומיים ושם נגדעה קרן ישראל ככתוב בדברי
הימים ליוסף הכהן ספר שביעי פרק ששי מספר המלחמות ועל
ההר הנבוה הזה היו בני ישראל משיאין משואות וכנגדם
של הרי מכוור לצפון. היו הרי גדר נוכח מכריה שהיא מכורה של
א"י כמו שאמרו במגלה פרק קמא והמה הרים גבוהים מאוד והיו
גיב משיאין משואית.

לא. גוש חלב² (Gischala) עיר מבצר בגליל העליון. שעה
מצורה. בסוף משנה דערכין ובתויב (פ' כי ימכור איש בית מושב)
כגון קצרה הישנה של צפורי והקרה של גוש חלב, עב"ל העורך.
וישם במשנה מקודם. שלש בתים של שני חצרות מוקפות חומה
מימות יהושע בן נון כגון קצרה של צפורי וחקרה (ע"ש שהוא

1 בתוספתא צ"א הנוסחא חרים ונסל כל הדרוש ג"כ. העורך.

2 נדפס כראש ספר קודא הדורות להר"ר שלום הכהן י"וארשא תקצ"ח

מבצר) של גוש חלב, ונ"ל שהיא העיר שרשמתה באותיות רומיות ונזכרת כמה פעמים אצל הסופר בן מתתיה בשם גייטאלא, ואצל יוסיפון העברי נקראת תמיד גסאלה, וזה חידוש, כי הכותב המאוחר של היוסיפון הזה ידע תמיד לרשום היטב באותיות עבריות כל אשר מצא כתוב באותיות רומיות רק בעיר הזאת היה כתועה ולא ידע למצוא לה ישם בעברית. ולכור דברינו נביא איזה מאמרים מתלמוד ומדרישים ומספרים של בן מתת' אשר חבר בלשון יוני, ומכותכי ארחות עולם, ועל ידיהם נמצא היטב גם ישם העיר גם תכונתה ותכונות סביבותיה, נשים עין מתחלה על בריתא קדמונית (מנחות פ"ה ב') וטובל בשמן רגלו זה חלקו של אשר ישוּשך שמן כמעייני, אמרו פעם אחת נצמרכו אנשי לודקיא לשמן מינו להן פילומוסטוס (איש העוסק בצרכי צבור) אחד, אמרו לו לך והבא לנו שמן במאה ריבוא, הלך לירושלם אמרו לו לך לצור, הלך לצור אמרו לו לך לגוש חלב, הלך לגוש חלב, אמרו לו כך אצל פלוני לשרה, הלך ומצאו שהיה עוזק תחת זיתיו, אמר לו יש לך שמן במאה ריבוא שאני צריך? אמר לו המתן עד שאסיים מלאכתי, לאחר שסיים מלאכתו הפשיל כליו (בגדיו) לאחוריו; והיה מסקל ובא בדרך, אמר לו יש לך שמן במאה ריבוא? כמרומה אני שישחוק שחקו כי היהודים, כיון שהגיע לעירו הוציאה לו שפחתו קומקמוס של חמין ורחק בו ידיו ורגליו הוציאה לו ספל של זהב מלאה שמן ומכל בו ידיו ורגליו, לקיים מה שנאמר וטובל בשמן רגלו. לאחר שאכלו ושתו מרד לו שמן במאה ריבוא, א"ל כלום אתה צריך ליותר? א"ל הן אלא שאין לי דמים, אמר לו אם אתה רוצה ליקח קח, ואני אלך עמך ואטול דמיו, מרד לו שמן עוד בי"ח ריבוא, אמרו (לו) לא הניח אותו איש לא סוס ולא פרד ולא גמל ולא חמור בא"י שלא שברו. כיון שהגיע לעיניו יצאו אנשי עירו לקלסו. אמר להם לא לי קלסוני אלא לזה שבא עמי שמרד לי שמן במאה ריבוא והוא נושה בי בי"ח ריבוא, לקיים מה שנאמר יש מתעשר ואין כל מתרושש והון רב, פירשי מתרושש יש נוהג

כעני ויש לו הון רב כגון זה שהי' עשיר גדול והוא עושה עבודת ידהו בעצמו כמו עני ע"כ, ועוד כתוספתא (שם רפ"ו) תקוע אלפא לשמן שני' לה רנב, ר"א בן יעקב אומר שלישית לה נוש חלב כגליל. ונראה שתוספתא זו צ"ל גם כגמרא שם. שאל"כ לא תתקשר היטב הבריחא המובאה שם שמדברת מחלקו של אשה, אל המשנה המדברת מתקוע שהוא בחלק יהודה ומרנב שהוא בעבר הירדן. ובפסחים (נ"ג א') אוכלים בזיתים עד שיכלה האחרון שבחקוע, ר' אליעזר [אולי צ"ל בן יעקב עפ"י התוספתא] אימר עד שיכלה אחרון של גוש חלב ע"כ. ובירושלמי (שביעית פ"ט ה"ב) אוכלים על הזיתים עד שיכלו ממין ומגוש חלב ע"כ.

1) חשנתי כי פה הנוקס להראות איך גם ה"ל צימים קדמונים להצו לרשים צנריחוח הכונות המקומות ויישניהם, ויש כאלה כמות. ולדוגמא צנריחוח הצריחא י' קצין חכונה ירדו לעולם כו' (קדושין מ"ט ז') וכמות עוד, והצריחא אשר כציה פה היא צערי חיי, ויצורר מזה עוד איך לפעמים נעלם מן המפרשים גוף הכוננה של הקדמונים כ"י הדיוטים אשר הוסיפו המאחרים רק דרך נזילה, (צ"צ קמ"ה ז') חנו רצקן עתיר נכסין עתיר פומצי זה הוא צעל הגדות, עתיר קלעים עתיר תקוע זהו צעל פלפול, עתיר משח עתיר כמס זהו צעל שמועות הכל לריבין למרי חיעיח גמרא ע"כ יעוין רשעים דוחק פרושו ומצבתו אשר הראה צעלמו, עתיר תקוע י"ח ע"ש ויעקב תקע את אהלו, ולי נראה כדאמרינן תקוע אלפא לשמן, ודימה למטבעות ולשמן את הפלפול על שם שמרויחים חמיד צפ"לפולס נעמים הרצה כעושר מטבעות וטעמי השמן שמציאים מתקוע, עתיר כמס כמו כמס עומדי כו', ועתה נחזקן, נראה צעליל, כי הפירושים צנריחא, זהו צעל הגדות, זהו צעל פלפול וכו', הם הוספות דרך דרוש שצעל הגדות דועה לזה, וע"ד שקראו לתנאים שוכים לזה קופח הרובלים ולזה אולר צלוס וכו' (גיטין פ"ז א') ואמר השמטת ההוספות תהרהר הצריחא לפי דעתנו כתאר הזה

עתיר נכסין

עתיר פומצי עתיר קלעים

עתיר תקוע, עתיר משח

עתיר כמס הכל לריבין למרי חטיח

ועתה נפרש אותה, ונאמר ערובה נוסדה על המשנה (רפ"ט דמכסות)

ומכל זה למדנו (א) רב הזתים והשמן בנוש חלב ובשרותיה.

ע"ש למינו. מכניס וזעחח אלפא לסולת כו' תקוע אלפא לשון ע"כ.
 והגלוח ר"פ הגיה מערוך (ערוך זנוחה) צנוקס וזעחח וזנוחה
 אך לא הגיה על מכניס של"ל מכווס ע"ש צערוך ועוד ערך מכווס
 שכתב על שניהן מקוונות הן. והוא מכווס של מקרא קדומה צית ארז
 (ש"ח י"ב ה') ומוז גבע צינון (שם שם ע"ו) וכן נקרא צנוני' (י"א
 ל"ח) ושם הוא ג"כ אלל גבע צינון ועי וצית אל (הסמוך אל, אר
 הוא, צית און) אך נקרא ג"כ צנוקרא מכווס (ע"ש ז' ל—ל"ב, ועזרא
 ז' כ"ו—כ"ח) אכסי גבע. . . אכסי מכווס. . . אכסי צית אל
 והעי. וכן נקרא בספר מכבייס (א' ספ"ט) ובקדמוניות לכן מתתי
 (סי"ב ספ"ב) וענה כזא אל הביאור: עתיר כסקין נראה שם הכולל
 לכל העשירים המצוהרים אחרי כן. וכקיס כוללים כל מיני עושר, אר
 שספר הכסוף משם זה: עתיר פומבי כלומר עשיר שהכל רואים
 אותו ע"י שמוציא הרבה הוא עתיר סלעים. עתיר תקוע (הנקרא
 כן הוא) עתיר משה, היינו עשיר צנון חרגוס של שון משח
 ותקוע אלפא לשון. עתיר במס, יש כאן שנוש קטן וחסר אית מ"ס
 ול"ל מכמס והוא אלפא לקלח צלי ספק היו שם חטים הרבה ועשיר
 כזה הוא גדול ומקיף כי הכל צריכים למרי חטיא א) — ודבר זה
 יקר אללי והייתי יכול להגיה ג"כ מלת סלעים של"ל סלעי ותהי
 ג"כ עיר כמו תקוע ומכווס והכוונה תהי' על עיר הנושאה סלע
 ערב והיו שם עשירים גדולים ומופלגים ומקבכות הרבים אשר היו
 שם של מיר ולבונה ושאר קמורות הערביאים. (יעוין ראשונה איללעבר
 על הקדמוניות כרך ג' ל' 77) אולם לא נוכלה עיר הזאה צחלמור
 צסם זה רק צסם רקס, יעו"ש.

א) הרב המחבר קלע אל מטרת האמת בנתוח הבריתא הזאת לאמר להפריד
 בין הנוסח העקרי של הבריתא עצמה ובין הבארים הנוספים בה מאסיראים לתכלית
 דרשותיהם, וכזה אין כל ספק. אולם בביאור הבריתא עצמה לא בא לדעתנו לתכלית
 כי לפי ביאורו יש להקשות: א. לפי דעתו שהשם יעתר נכסין הנהו שם כללי,
 לפיני העשירים הנמנים אחיכו היו להבריתא להוסיף איהו מלים המורים כי הוא ישי
 כללי בדרך הבריתא בכל מקום. ב. אם הוא שם כללי, איך חמנה הבריתא בספ"ט
 את יעתר סלעים שאיננו נכנס בדרו. ג. לפי באורו עתיר סלעים הנהו עתיר פומבי
 באמת אין הרב בן כנורעו כי העשירי בכסף מוסין יוכל תמיד לנגוח את אוצרותיו
 לבלי ירע לאיש. ד. מלבד שהוא משבש את מלת כמס, לא ידענו שהעיר מכמס
 היתה מצוינת בשוסי תבואות, כמו שנדע לנו שתקוע היתה עשירה בשמן. — ול-
 הרי הפתח שפתח לנו הרב י"ל בכאור הבריתא ואחרי בקשת המחילה מכבודו נבא

(ב) המסחר הגדול שה"י ליושביה עם אנשי מדינות אחרות בשמן.
 (ג) אסיפת הון רב של יושביה ע"י המסחר ההוא. (ד) שהיתה גיש
 חלב לא רחוקה מצורה. (ה) ועוד קרובה יותר לעיר מרון, שאילו
 היתה מרון רחוקה קצת, היתה נחשבת כמשנה או כתוספתא
 דמנחות למקום בפני עצמו המשובח בשמן. ונמצא עוד קירוב שתי
 הערים האלה במקומות אחרים, יעוין מ"ד 'שמות רפ"ה ושה"ש
 פסוק מי יתנך כאח לי בשינויי לשונות) מעשה כאח ואחות שהיה
 אחד מהם כגוש חלב ואחד כמירון (או בכית מירון) ונפלה דליקה
 בכית זה של מירון ובאתה אחותו מנוש חלב ונפלה עליו והיתה
 מחבקתו ומנשקתו ע"כ. ועוד שם (קהלת פ' תז חלק לשבעה)
 כיון דדמך ר"א בר שמעון) אתיהב בהרא גוש חלב והוי ר' שמעון
 מתגלי על מרונאי ואמר לון חד עין דימין דהות לי, ולית
 אתון יהבין יתי גבי, והוון מרונאי אזלין בעיין מ"יתוניה'
 וגוש חלביא נפקין כתרניהון בחומריא וכמורניתא ע"כ. וסוף מאמר
 זה נמצא גם בערוך 'מרן ג') בשם פסיקתא דויהי בשלח ושם
 (מרן ב') גרים בבלי 'ב"מ פ"ד ב') ג"כ לענין קבורת ר"א בר"ש
 שדרוניהו רבנן לבני מרון ~~וינהו~~. וכן גרים הרב בעל כפתור
 ופרח פי"א (תוצאתנו עמוד רפ"ט) וע"ש כגמרא אתגלי
 ר"ש בן יוחאי בחלמא ואמר להו פרידה אחת יש לי ביניכם כו'.
 והוא ע"ד לשון המדרש חד עין דימין דהות לי וכו'. אולם במקום
 שדרוניהו רבנן לבני מרון כו' כפי גירסת הערוך וכפופ כתוב
 לפנינו לבני בירי, ובמקום בני גוש חלביא דנפקין בחומריא
 כפי המ"ד והפסיקתא, נמצא לפנינו בבבלי שם בני עכבריא.
 אכן עד מהרה נראה שכל אלה הדי מקומות היינו גוש חלב

אותה באופן שיוסרו כל הקושיות הנז' ומבלי כל שבשורק נצטרך לפרש קל, וכצ"ל
 נוסח הבריתא, וזה באורה למ"ד:

עתיר נכסין עתיר פוסבי העשיר בנכסים, לאמר בכתיס וקרקות, הנה,
 עשיר פפורסס. עתיר סלעין עתיר כסס העשיר כסלעים הנהו עשיר פסון. עתיר
 תקוע עתיר משח כמירוש הרב ז"ל העשיר שבתקוע עשיר בשמן, אך הבל צרכיו
 למרי חיטייא, כי כלם נצרכים להעשיר כתבואה. העורך.

ומרון (ע"ש) ועכברא (ע"ש) וכירי (ע"ש) קרובים זה לזה. יעויין
מסעות ר' בנימין (ר' זאלקווא דף מ' א') מתמנת יום לעשות
היא נוש חלב, ושם כמו כ' יהודים; ומשם ו' פרסאות למרן
היא מרון וכי', ומשם ו' פרסאות לעלמה כוי'. ומשם חצי יום
לקדאים היא קדש נפתלי, ומשם יום לכיילינים (צ"ל כיליניים
והיו קוראים בן לעיר פניים עוד בשנת תתנ"ו ע' רוימער
סאלעסמינא צד 166) היא דן. וככ"פ (תוצאתנו עמוד רפ"ג)
גלך מצפון לדרום, נתחיל מרן הוא פניים, לדרומה כחצי יום הוא
קדש בהר נפתלי וקורין לו קדם וגבע הוא למערבו של דן כוי'.
לדרום של קדש כמו יום על ראשי ההרים עיר ושמה צפת כוי',
לצפון זה צפת כסחות מאלפים אמה על הרגבוה היא כירי. מערכי
לכירי זה כשתי שעות (רמא) כוי', ואל הצפון עכברא צפת הנזכרת כוי',
לדרום זאת העיר [צפת] ביושר כמו חצי שעה היא עכברא ע"כ. ושם
(עוד כתוצאתנו עמוד רפ"ח) לדרום צור כארבע שעות תמנת כוי',
לדרום תמנת כשתי שעות גוש חלכ וקירין לו גוש. מההיא
דמנחות ס' כל קרבנות הצבור נראה שגוש חלב הוא לשבט אשר
ואעפ"י שהוא מזרחי לעכו כמו יום, וכבר נודע שחלקי השכמים
נכנסים קצתם בקצתם. לדרום גוש חלב כיושר כחצי שעה הוא מירון
ועכברא הנזכרה היא דרומית למרון כמו שעה כוי'. מרון ועכברא לא
נשתנה שם ע"כ. והנה כמ"ש שמירון הוא כחצי שעה כיושר
לדרום גוש חלב, הוא סותר מאד למסעות ר"ב שחושב מרחק
ב' הערים ו' פרסות, ונראה להגיה במסעות ג' במקום א' ועוד גם
במרחק זה אפשר שמעה ר"ב כי סבב את הדרך בעקלתון, ודברי
בעל כ"פ נראים עיקר שכן התמהמה זמן רב בכל המקומות
וראה הכל ברור היטב. וגם המדרשים שהבאנו יסייעוהו—ובערכי
כל אלה הערים הנזכרות וכן במפות של ערי א"י, תראה עוד
יותר סמיכותן זו לזו ועתה נפנה אל דברי יוסף בן מתתיהו, במלחמות
היהודים (ס"ד ס"ב ס"ג) כתב, כאשר צר מיטום על מכצר
נישאלה התנכל יוחנן שר הצבא שם נגדו באמרו כי יראה למסור
העיר עם יושביה בידו, אך ירסה ממנו כיום השבת אשר הוא

יום המנוחה ליהודים, ומיטום שמע לו ויעתק משם מחנהו רחוק מעט עד כפר קידאסא אשר היא בארץ הצוריים ע"כ, וקידאסא זו אין ספק שהוא קדש נפתלי הנקראה גם במסעות ר"ב קדאים ובכופים קדש, וקרובה גם היא לצור וגוש חלב, כמו (בבריתא דמנחות) שקרובים גוש חלב וצור זה לזה, ועוד שם בדברי בן מתת' (ס"ב רפכ"א) ויוחנן מנישאלא אסף הון ממכירת שמן, כי הרשהו יוסף (כותב הספר) אישר ימנע את כל היהודים היושבים על גבול ארץ סוריא לכל יקנו שמן רק מגליל (כלי ספק מסני הנזירה על שמנכ) והוא יוחנן יהיה בעצמו המוכר ע"כ, וכעין זה בחייו (ס"י י"ג) ושם כתב מפורש מזול השמן כנישאלא כי היו שם עשירים סעקסטארי בעד דרהם א' תחת אשר בקסרי' פילפי היו רק ב' סעקסתארי בעד א' דרהם, ולכן הוביל יוחנן כל השמן משם לקסרי' ונתצ'שר ע"כ. הנה ברור לפנינו עושר של יושבי גישאלא ע"י השמן הרב ממש כמו שמסופר בבריתא דמנחות על עושר הרב של יושבי גוש חלב בעבור השמן הרב, והנה גם הכרות היונים בשם זה, שוות להברתם בשאר שמות של ערי קדם, ומה גם כי נקל היה להם לשנות שם חלב לשם אלא, כי החיית לא יוכלו לכטא כמו הגלילים כעצמם והבי' הרסויה קראו גם היהודים בא"י כמו וא"ו כהאשכנזים היום, לא כספרדים ההולכים כהכרתם אחרי הכבליים, ובפי היונים נכלעת הכרת הוא"ו כ"כ עד שלא נשמע עוד (עי' על כל אלה ההברות כתולדות. הקליר העיה 10) וגם הכרת המלאפום של גוש קראו בעלי א"י קרובה יותר להכרת החירק ג"כ כאשכנזים, ונעשה מן גוש חלב גישאלא.

השם גוש חלב מורה על היות שם החלב שמן ועב, כי גוש כלשון מקרא וכיותר כלשון תלמוד מירה על דבר עב שחלקיו מחוברים היטב. ועי' ערוך (גש א') שכתב: וכמשקה פיג כמבול יום, אימתי? כזמן שהן גוש כקצרה אבל אם היו מפורז במדוכה מהור פי' מקובצים חתיכה אחת עיבי ושם מדב' מתכשיל ומרק, וכן הוראת עשא בערבית, שהברת עי' עם נקודה בראשה אצל

הערביאים שוה להכרת ג עברית, ולכן נקראה גויש חלב כפי
 הערביאים עשת ע' למעלה כישם מסעית ר"ב, והשם חלב
 השמימו. וכן שמע עוד בעל כו"פ השם גויש לבד, ויש בתוספתא
 פ"ד דשביעית (כפי נ"י כו"פ בתוצאתנו עמוד רפ"ז) כחחום
 סוסיתא עושיית הצפיה, ובעבור כי הצפיה קרוב שהוא צפת
 (ע"ש) הסמוכה לגוש חלב יתכן כי עושיית היא ג"כ גויש חלב,
 ונקראה עוד בימי התוספתא גם כישם הזה של הערביאים אשר
 שמע ר' בנימין, וכבר ראינו שהי' המקום דישן ורענן בויתים, וכן היה
 שם היה כלי ספק מרעה טוב לכהמות ימזה החלב שמן. ועוד כתבנו
 על הסלך הזה בערכי מרוז וצפת. כי היו סכינותיו הרים נחמדים,
 ודשנים, ושמענו דרשת רז"ל על וטובל כישמן רגלו שנאמר על
 אשר כי בחלקו היה גויש חלב, ונוסף פה מברכת יעקב מאשר
 שמנה לחמו והיא יתן מעוני מלך, כלומר שיהיו לחמו
 שמנה ע"י השמן והחלב הרב הנמצא בגבולו, ומאד ימכור שמן
 וחלב או חריצי חלב לארצות אחרות להיות ישם למעדני מלך
 כמו שראינו מאיש גויש חלבי שמכר שמן רב מאד לצורך אנשי
 לודקיא—וספרו עוד במ"ר (קהלת פ' עשיתי לי גנות) אדריינום
 שאל את ר' יהושע בן חנני כתוב כתורה ארץ אשר לא במסכנות
 תאכל בה לחם (לא תחסר כל בה) יכול את מייתי לי תלת
 מלין דאנא שאיל, א"ל ומה אינון? א"ל פלפלין ופוסיאנין
 ומטקסא אייתי פלפלין מן נצחנה (ע"ש) ופוסיאנין מן ציירי
 (ע"ש) ומאן דאמר מן עכברין (ע"ש) ומטקסא מן גויש חלב ע"כ
 ומטקסא (ע"ש) אין פירושו משי הנקרא סריקון רק חומים דקים
 ויפים, ואחשוב שהיו מצמר הטוב של הכבשים היפים הרועים שם,
 (ע' מרון). ור"ש בן יוחאי שנקבר במרון (וכנו בגוש חלב) היו
 בני אחות שהיו עושים כמטקסא (וי"ד פל"ד) אולם אחרי כאו
 זריח לארצנו הכאיבו כל חלקה טובה. עיין ירושלמי (רפ"ז דפיאה)
 שלא היו הזיתים מצויין אחרי כאו אדריינום והחריב את כל הארץ.

1. ומהנראה הם חושי/חמשי הטבעים כפי מה שהם נמייים מפי התולעת ומסכנותים

והוא הוא אשר נדבר תחלה עם ר"י בן חנני בשבח א"י ובשנאתי אחרי כן לארץ וליושביה שלל מטנה כל תפארתה, והוית אחד משבע המינים שנסחבחה בהם ארצנו הטובה. וכמו שראינו עושר יושבי ג'ר אחת מויתים לכר והיא נוש חלב. ונבין עתה פירוש סוף ברכת משה לאשר וכימ'ך דבאך. ר"ל כימי היותך לעסבן תהי ארצך זבת שמן וחלב. אך אחרי הנלותך יחריב השונא את הכל—אכן בימים המאוחרים לחיבור המשניות היו הויתים מצויים מחדש (ע' ירושלמי שם) אף אם כלי ספק לא כמו שהיו מצויים לפני הגלות.

וכתוב עוד בכו"פ (פ"ה תוצאתנו עמוד מ"ח) וציונם (של שמעי' ואבטליון) היום בגוש חלב אצל הציון אדרמלך ושראצר בני סנחריב שנתגירו ז"כ. והנה אם מקור נכון לציונים כאלה בררנו במקומות שונים וכיחוד יעוין ערך צפורי, ומה שנתחד לשמע'י ואבטליון מקום אצל בני סנחריב נראה עפ"י הבריתא (סנהדרין צ"ו ב') מכני בניו של סנחריב לימדו תורה ברכים ומאן נינהו שמעי' ואבטליון ע"כ. ואע"פ שכתוב במקרא על אדרמלך ושראצר והמה נמלטו ארץ אדרט (מ"ב י"ט) ואיך באו אח"כ לגוש חלב ? וה"ל סה"ד (אצל אבטליון) ובעל גלילות א"י כתב בגוש חלב קבורים שמעי' ואבטליון ור' יצחק מנוש חלב ורמב"ה לא ידעתי אלו השנים מיהם ע"כ. והנפלא על המציינים שרשמו רק אשר שמעו ממשערים ולא רשמו את המכואר בדברי רז"ל שר' אלעזר בנן של ר' שכן יוחאי נקבר שם - ואני הצנתי יד ושם לעיר הזאת בחי י. וזן בן לוי שר צבא היהודים בעת חרבן בית שני אשר נקרא תמיד כפי הסופר יוסף בן מתת"י על שמה. והוא בשנאתו אותו הרכה עליו די כזיון וקצף. ואנכי הראתי איך הי' מרכה עצה ונכורה למלחמה ומה רבה היתה אהבת ארצו זלאומתו. וכל זה רק מדברי איש ריבו יוסף, אחרי זריתי מהם את המוין ואספתי את הבר רק ע"י רוח הכיקור והדרישה עוד הצנתי לאיש גדול אשר ימעטו כמיהו בארצות והעמרתיו כמעלת שר צבא של אספטיא מינא המפואר כימינו. והנה גם כערך הזה

לכד ימצא כבר הקורא כי בא עליו יוסף בעלילה באמרו כי הוא העשיר אותו כאשר מנע את כל היהודים היושבים בגבול סוריא לכל יקנו ישמן רק מגליל. וכבר העירונו כי המניעה הזאת לא היתה צריכה לכא משר הצבא יוסף, רק מכבר היתה נהוגה עוד מימות שמאי והלל עפ"י הנזרה על שמנם (שבת י"ז ב'). אך יותר ראינו פה שלא יוסף ולא יוחנן היו הנורמים לעושה, רק המקום והפלך של גוש חלב אשר יוש-יה אספו הון רב רק ממכירת ישמן כמבואר כבריתא דמנחות שהבאנו. וגם לא היהודים אשר על גבול סוריא לכד הצטרכו לקנות ישמן מגליל וביחוד ממקום גוש חלב, רק גם הנכרים אשר כסיריא (כי היא לודקיא בסוריא) בעד סך רב מאד, כמבואר ג"כ כמנחות שם. לכד משאר תואנות ועלילות אשר בהן בא יוסף להתגולל עליו בחנם, לכאשר נבאר אי"ה בחיי האיש הנדול הזה יוחנן בן לוי.

לב. גירו (2). מקום בא"י והיו דרים בו אומנים יהודים עושים כלי זכוכית וצעפי הנשים. העושים הזכוכית לא למדו לנכרים ונתקיימו עושי צעפים למדו ונתעקרו (ירושלמי פ"ב דע"ז סה"ב) ונ"ל שהוא Gerra המוזכר בבבולמיס באטאנעא (כשן) מעבר לירדן.

לב. דנייא (3). חוטא דנייא ירושלמי פ"ד דשכייעת ע"ש שאלה אם נחשב לא"י, ולא ידעתי אם ר"ל חוטא והוא כמו ק"ה (ההולך ממקום נייא כמו חוטא דכצה, או שהדלת עיקר בתיבה ור"ל חוטא ההולך מתחום דנייא ויהיה הכונה על דן דפמיים שהוא ממש על גבול א"י והחוטא ההולך שם קראו חוטא דנייא.

לד. דרייא (5). ירושלמי שבייעית פ"ו נהגין כהנייא ממיא דרייא

1. ככרחם היתה הגזרה הזאת עלוה ציני הסרנן. העורך.

2. נדעם בהשחר שנה ה' מאת הנאון שיר ד"ל.

3. נדעם בהמניד שנה י"ה 1874 גליון ז' מאת הנאון שיר ד"ל.

4. "חוט" פירושו "גבול" וכן הוא בערכים, והוא מה שאמר חוטא בולכייא (כלומר: גבול בלתי מניע) עד (גבול) דשרדיקיא (כלומר: הגבולים נובעים זה בזה).

העורך

5. נדעם בהשחר שנה ה' מאת הנאון שיר ד"ל.

והזן חומא דכוצרייא עד לסרדיסא. הנוסע בויקמארד רצה
בנסיעתו סדמשק לקאהירא דרך עבר הירדן איזה שעות להבוס
דמשק כסר הנקרא דארנא וניל שלוח כעין בירושלמי. שהוא
נכול איי ועד לשם יכולים הבהנים לבא. וחומא דכוצרייא גיל
חזט ההולך מכצרה עד לסרדיסא. היל. עד ערן גיל סקים סמוך
לדמשק וגם. דמשק עצמו המסוכך כעשרה סרסאות בגנים
וסרדים ונקרא משום. כן. מכל הנוסעים ג'ע.

לת. דרומי. אלה דברי ראוענמיללעד (ביבלישע אלמירט-וועס
קונדע צווייטער באנד ערשטער. מהייל XIV הויפטשטיק צד. 150.
ישחן הוא המישור. המהולל. כסס. הקודש. לאנץ מוריה
ומקום דשא לבהמה אבל אמללה ארזי החסר. לבנון קמל היה
השרון כערבה ונוער בשן וכרמל (ישעי' לג ט.) פרות תפוח
ותבל אף גילת ורגן כבוד הלבנון נתן לה הדר. הכרמל והשרון
המה יראו בכוד ה. הדר. אלהינו. (שם. ל"ח. ב"י. וזיה השחן. לגוה
צאן ועמק עכור לרכץ בקר לעמי אשר דרשינו. (שם. ס"ה. ד"ד
אני חבצלת השרון שושנה העמקים (שה"ש כ' א"י וישבו בגלעד
בבשן ובבנותיה וככל מגרשי שרון על תוצאותם (ד"ה א' ה' מ"ז)
ועל הנקב. הרועים בשרון. שערב השרונה. (שם. ושם. כ"ז. כ"ט.) אך
לא נגכל מקימו. אך מצאנו (פעולת השלוחים מ' ל"ה.) וירא
אותו. כל יושבי לוד ושרון. וא"כ אנתנו דואים כי השרון ולוד
קרובים היו והדבר הזה נתחזק. גם על ידי איוזביוס. והירזנימוס
כ"י שניהם יבירו אשר המישור. הוז משוך. מקוסריאה. עד יפו
ולוד אשר מושבה על דרך ההולך מירושלים לקיסריאה. עד כאן
לשון ראוענמיללעד. ויאמר כ"ג כל יודי. כצניה. כימי התלמוד
והמדרשים לא אחת ולא גתים ישא אותם רוח הבטתם לעכר

1. טרם בהגיד שנה ח' תרכ"ה גלין 41, 10. באה דוכר נאלרבערן הפכונה לבת
2. הירזנימוס וחרגוס מלסון לטיני לפברי עד היום הזס נקרא
מסו טעך בין שר חצור וצין יס עגכיה מרון טבל גם טעס פארן
צין קרש וצין יפו נקרא מרון. ב"ג

דרום ולא ידעו מה הוא ואנה פניהם מועדות אם לדרום או
 לצפון ואם כא חכם ממזרח או ממערב או מצפון וים. כי הלך
 נמצא חכמי דרום זקני דרום רכני דרום ולא מצינו חכמי צפון
 ולא זקני מערב ולא רכני מזרח ומדוע עשה ה' ככה לארץ הזאת
 --ארץ דרום-- ולא חלק בכינה ליתר רוחות הארץ כאלו נאמר
 הרוצה לחכים ידרים לבדו. אך ראה זה מצאתי וינעת ומצאת
 תאמין כי לא לדרום לכרה נתנה החכמה והזקנה והרכנות כי
 עיני ה' ככל הארץ ואם תחפש את החכמה כמטמונים תמצאנה
 בכל מקום אישר ישא אותך רוח ההזמה ללבת. אך ידע הקורא
 כי עיר אחת היתה על אדמת קודש ובה בחר ה' להיות סגולה
 לחכמת ישראל הן כהיות הבית על מכוננו והן אחרי כי שפך ה'
 חמתו על עיר קדשו ובה נמצאו חכמים וזקנים ורכנים איש-
 כמעט לא היתה כמות ככל ישכמי ישראל ויש העיר הזאת לפני
 כישראל "דרום". ואף כי שמע עיר כזאת לא שמענו עד
 היום. בנ"ז הדבר בן הוא ואביא לכם מופתים על זה הנה מצינו
 בתלמוד ככלי סוטה שיק היה נוטל דף כ"א : תניא אם יש לה
 זכות תולה לה שלשה חדשים וכו' רבי אליעזר בן יצחק
 איש כפר דרום אומר תשעה חדשים והיא אותה
 הכרייתא ממש של הספרי פרשת נשא פסקא והביא איש
 את אישתו ושם איתא ר' אליעזר בן יצחק איש הדרתו אומר אלא
 שנשתכשה ע"י הדפוס או מעתיקים וצ"ל ר' אליעזר בן יצחק איש
 הדרום אומר. ועוד יש בירושלמי עשרה יוחסין ר' יעקב בר אדי
 כשם ר' יהושע בן לוי מעשה בשפחה בדרום שהיו קורין עליה
 ערעור ושלח ר' את ר' מרינוס לבודקה הלא תראה כי דרום היא
 עיר כי איך תתואר שפחה בדרום או בצפון אבל תתואר בעיר
 כמו שפחה של סציק ברטון וכדומיה. ורבי יהושע בן לוי גם הוא
 היה מיושבי העיר הזאת ועל בן ידע מה המעשה. וז"ל בעל
 סדר הדורות אות י"ד (דף קי"ב ע"ב דפוס קרליסרוא) אמר ר'
 ספרא משום ר' יהושע הדרומי ומסופק אני אם אינו ריב"ל
 שישב בדרומו של א"י (הנאון בעל סהיד היצב ומעה כרוב גאונים

ראשונים ואחרונים שכל הנזכר בתלמודים ומדרשים דרום ודרומי הוא מלשון דרום וצפון ועמהם הסליחה כי דרום הוא שם עיר כי ריב"ל גזר תענית לאנשי דרום וכ"ג קצת דאיתא בירושלמי ס"פ הרואה אמר ר' יהושע דרומיא ג' דברים גזרו כד של מטה והסכימו ביד של מעלה ובסוף מכות בכלי נאמרו אלו הדברים בשם ריב"ל הרי דברי ר' יהושע דרומיא הם דברי ר' יהושע בן לוי.

אמר ר' ב"ג: לוי אין ספק בזה וריב"ל היה מעיר דרום וגזר שם תענית על הגשמים כדאיתא בפ"ג דתענית בבבלי וירושלמי וסיים שם בירושלמי דרומאי לכהן וכיך ומתכנעין וצפוראי לכהן קשיא ולא מתכנעין ור"ל ישאנשי עיר דרום היו נכנעין לדברי תורה אבל אנשי עיר צפורי לא היו נכנעין לדברי תורה. ואיך יעלה על לבנו כי ריב"ל גזר תענית על כל ארץ דרום אבל כאמת גזר על עיר דרום שישב שם. וגם היוחסין טעה שחשב שריב"ל ישב בדרום ארץ ישראל (עיין סה"ד דפוס הנ"ל דף קי"ב) וכאמת אמר עליהם בכראשית רבה פ' צ"ה כני דרום עיניהם כחולות ובחם יפה לתלמוד תורה עכ"ל וגם ר' לוי אביו הו' מעיר דרום כי מצינו בכ"ר פ' צ"ב אמר ר' לוי עובדא הוה בדרומא (ר"ל עיר דרום) תמן חד פונרק והוה קאים ולכיש זיינו בלילה ואמר להנן דהוון תמן קומי פיקו לכון דלוייתא אנא עבדא לכון עכ"ל.

אך מתי נטעו בה אהלי יעקב ומשכננו ישראל ומי אבירם. גם זאת ידענו כי היה האיש אשר הקב"ה ישמח בתורתו, והוא רבי עקיבא כי אמרו ביבמות בפ' דבא על יבמתי אמרו י"ב אלף תלמידים היו לו לר"ע מגבת ועד אנטיפרס יכו עד שנא ר"ע אצל רבותיני שבדרום (ר"ל עיר דרום האמורה) ושנאה לר"ם ורבי יהודה ורבי יוסי ורבי שמעון ור"א כן שמעו והם העמידו תורה באותה שעה עכ"ל. צא ולמד כי מדרום תצא תורה לישראל והמה היו אבות המשנה אשר היא תורה שבכ"פ. ואתה עתה ברוד ה' תשוב ותתפלל אם אשמיך חדשות

וגזר לך כי עיר דרום אשר נכבדת מדוכר עליה היא עיי לוד הנודעת גם בכתבי קדש ובכל ספרי המשנה והתלמוד אך לא עיר אחת אבל שתי ערים אשה אל אחותה ידוכקו זעל כן יקרא בשני שמות גם בשם אחד לכרו.

הנה המעשה הנזכרת בע"ז ר' יהודה נשיאה הוי מסתמך אכתפיה דר' שמלאי שמעיה, א"ל שמלאי לא היית נבית המדרש כשהתרנו את השמן ואמרו שם בע"ז שר' שמלאי היה מלוד ובירושלמי שבת וע"ז הביאו אותה מעשה ואמרו שר' שמלאי היה מדרום (ע"ן סה"ד קניב ע"ד). ראה כי העיר שקוראים אותה פארץ ישראל דרום קוראים אותה כבבל לוד ועוד נאמר בפי אמד נשחט ר' שמלאי אתי לקמיה דרבי יוחנן ללמדו ספר יוחסין וא"ל רבי יוחנן מהיכן את א"ל מלוד א"ל אין שונין לא ללודים ולא לנהרדעא וכ"ש דאת מלוד ומיתבך בנהרדעא ובירושלמי באותו פרק ואותו מעשה ממש אך נאמר ישם ר' יונתן תחת ר' יוחנן כי ידוע מכלל התלמוד ככל סדר מועד חליפי ר' יוחנן ועייל ר' יונתן וסרה תמיהת בעל סה"ד שם) ושם נאמר כי אין מלדין אנדה לא לבבלי ולא לדרומי שהן גמי רוח ומעושי תורה וכו'. ראה כי גם כאן קרא הירושלמי דרום למה שקרא הכבלי לוד ועסי. בין משנה אחת במס' שביעית ס"ט שלש ארצות לכיעור יהודה דעבר הירדן והנליל וכו' וביהודה ההר והשפלת והעמק ושפלת לוד בשפלת דרום. ולע"ד לא ידעו הראשינים שחרה וגם אחרונים אחזו שעה. ואם היה לי רשות להגיה במשנה הייתי מניה כזאת ההר שלה הר המלך ושפלתו שפלת לוד ודרום ורצון המשנה לאמר שחר יהודה הוא הר המלך ושפלת יהודה הוא שפלת העיר לוד שהוא בעצמו שפלת דרום כי היינו דרום היינו לוד. ואם לא תאמינו לי כי זה סיוש המשנה תאמינו לאות האחרון והרי בתוספתא שביעית פרק ששי אמרו בפירוש איזה הוא הר שלה (ר"ל של יהודה) זה הר המלך ישפלה כמו שפלתה) זו שפלת לוד והירושלמי הביא התוספתא זו אך תחת לוד יש לו דרום כי היינו לוד היינו דרום אך באמת לא עיר אחת לבד היי שמה

דרום שהיא לוד אבל כל סלך הארץ המישור אשר עבר על סני לוד עד עזה הי' נקרא דרום וזהו שאמרו בס' דיגי ממונות ירושלמי שכתב רבן גמליאל לחתנא בני דרומא עילא לאחנא בני דרומא דעינא שלומבן יסנא מודענא לכון דמסא זמן בעורא לאשוקי מעשריא מעומרי שכלייתא עד כאן. והנה שבעים זקנים תרנמו שרון שבתניך דרומוס א"כ היינו שרון כלה"ק והיינו דרום כלשון יוני ואחינו בני דרומא המה בני שרון או אנשי השרון שעליהם היה מתפלל הכהן הגדול ביה"ב שלא יעשו בתיהם קבריהם. וכאשר כל השרון היה נקרא העיר לוד ודרום ניב עיר שרון ועל כן נאמר למעלה בדברי דאזענטיללער כי ראו יושבי לוד ושרון את תלמיד הידוע ואת הזופתים אשר הראה כי היינו לוד היינו שרון היינו דרום, וגם ממסכת סנהדרין ידענו כי הכינו עדים להידוע בעיר לוד כי הרב והתלמיד הראו אותותיהם בעיר הזאת. ומחצמו ראשיהם של חכמי העיר הזאת ואם אמרתי אספרם מחול ירבין ומכוכבי השמים.

עוד מענין הנני (1).

א. ר' זכריה סרנקל כתב נספרו מכוא הירושלמי כדף ק"י ע"ב בראש העמוד כזה: רבי לודה תענית ס"ג הלכה י"ב מהו תונת אמו? לישן נמטריון הוא זכוי שם, אם כן חושב הרב הגדול הזה שהיה חכם אחד בא"י ששמו היה לודה ובאמת אין אשמה עליו כזאת כי בככלי יבמות סרק העיר ע"א ב' איתא והתני לודאה זכוי ופרשיי לודאה שם חכם וכן בסדר הדורות סדר תנאים ואמוראים אות למד לודא ס' הורק צ"ו ב' וסרק ריא דמילה קל"ז יבמות ע"א ב' ירושלמי תענית ס"ג ס"ז. רבי לודה כזמן שמואל, ע"כ סדר הדורות הרי ג' נביאים זרשי' בראשם מתנכאים בסגנון אחד ואמרים כי היה חכם בא"י ושמו היה לודא ומי יערב לנו לאמר כי המה נביאי יסקרי.

1. נדפס בהפניד ע"ה יח תרל"ד גליץ 89, 94, 95 ב"ע הפניד לאייך ולררוב

ועם כל זאת יאמר לי לבי כי ראו באספקלריא שאינה מאירה.
 ועוד כתב החכם הנ"ל בספרו וז"ל צד קב"ז רבי שמלאי
 פסחים פ"ה הלכה ג' וכו' ובסיף המאמר כתב וז"ל ערך הבא
 ובערך הבא כתב רבי שמלאי הדרוסי שכתב פ"א ג' ע"ד ע"ז
 פ"ב ה"ז וכו' וכו' ובסוף כתב ואפי"ז שהוא רבי שמלאי אחר
 ואומר רבי שמלאי דבירה מגילה פ"א סוף הלכה י"ג וכו' וכו'
 אם כן יחשוב הרו"פ כי היו שלשה רבי שמלאי חכמים ולכל
 הפחות שנים. ומי יאמין לשמועתנו אם אומר כי לא היו כא"י
 ג' ר' שמלאי אך אחד שבניו היה לודאה והוא הוא
 אשר נכבדות דברו בו.

ב. כבר הגדתי דעתי כי כישם "דרוס" התכנה כפי חכמי
 ישראל העיר הנודעת כישם ליד. ואם כי רבים השיגוה אני לא
 שמתי לב להשיב על דבריהם כי דברי חתומים כחות האמת.
 ג. רבי שמלאי זה היה אדם גדול תלמידו או חברו של
 רבי יהודה נשיאה נכדו של רבי מסדר המשנה. והוא רבי יהודה
 הנקרא רבי יהודא נשיאה דשרי משחא ורבי יהודה זה ותלמידו
 רבי שמלאי היו גדולים מאוד והיו כמעלת תנאים וביחוד אמרו
 בירושלמי כי בשלשה מקומות בכריתות היה נקרא לגדולתו
 רכותינו ורבי שמלאי זה תלמידו היה גם כן כמעלת תנא כי תיקן
 כריתות ורב שאמרו עליו רב תנא ופליגי דא ממנו ושמואל
 אמר לרב שאם לא ישמע לדבריו יקראוהו זקן ממרא ורבי שמלאי
 זה היה מעיר לוד ולעיר לוד זאת שלש שמות קראו לה ליד
 דרום, פהוד. ועל כן קראו לרבי שמלאי זה פעמים דרום ופעמים
 לודאה ופעמים פרוודאה. אמרו כיבמית פרק הערל פ"א ב' והתני
 לודאה (רש"י שם חכם) יום הכראתו כיום הולדו וכו' ובאותו
 העמוד למטה והתניא כיון שיצא לאור העולם נפתח הסתום
 ונסתם הפתח שאלמלא כן אין יכול לחיות אפילו ישעה אחת
 עד כאן שם. וכתב הנאון ר"י ברלין בכרייתא לא מצאתי אלא
 רבי שמלאי דדריש הכי בנדה ל' ב' ובכ"ן מלת והתניא בעי
 תקון ואולי צ"ל והא אתמר. תנוח נפש הצדיק הזה כגן עדן

ואיהו לא הוי אבל מזליה חזא כי זה תנא לודאה דיכמות
 הוא בעצמו ר' שמלאי דגדה ורבי שמלאי היה תנא כרב ואולי
 היה יותר גדול מרבי וזו ותקן ברייחות שאינם נמצאים בידינו ושם
 מצא התלמוד את המאמר כיון שיצא לאור העולם נפתח הסתם
 ונסתם הפתוח וצמרו בלשון והתני ואין צריך לתקן והא אתמר
 כי התקן הזה יהי קלקול.

ד. רבי שמלאי אתא לקמיה דרבי יוחנן אמר ליה ניתני
 לי מר ספר יודסין (רש"י מתניתן דדברי הימים) א"ל מהיכן את
 א"ל מלוד והיכן מותכך בנהרדעא א"ל אין גרונין לא ללודים
 ולא לנהרדאיים וכל שכן דאת מלוד ומותכך בנהרדעא
 (בבלי תמיד נשחט).

רבי שמלאי אחא גבי ר' יונתן (כצ"ל ובבבלי מ"ם רבי
 יוחנן) א"ל אלפן אנדה א"ל מסורת היא בידי מאבותי שלא
 ללמד אנדה לא לבבלי ולא לדרומי שהן גסי רוח ומיעוטי תורה
 ואת נהרדעי ודר כדרום, תמיד נשחט בירושלמי. — מזה יראה
 הקורא כי לוד של בבלי הוא דרום של ירושלמי אך כזה
 נראה נוסחת הבבלי יותר צודקת מנוסחת ירושלמי כי רבי
 שמלאי היה יליד דרום ודר במקרה בנהרדעא כאשר נכאר עוד
 לפנינו וגם כאן רבי שמלאי דלוד דבבלי פסחים הוא רבי
 שמלאי הדרומי בפסחים ירושלמי.

ה. בבלי פרק אין טעמידין אלוין א"ל שמואל לרב בשלמא
 לדידי דאמינא זליפתן של כלים אסורים אוסרתן (ר"ל לשמן
 של גוים) היינו דכי אתא רבי יצחק בר שמואל בר מרתאואמר
 דריש רבי שמלאי בנציבין שמן רבי ובית דינו התירו וכו' אלא
 לרידך וכו' אמר ליה — רב לשמואל — שמלאי לודאה קאמרת שאני

¹ (בזמא קחני, דהרי רב קשיש מר' יוחנן עוצא ור' שמואל
 למד לפני ר' יוחנן ובמש לפני ר' יהודה נשיאה דשרו משחה נכדו
 סז רבי, ובבבלי לא כל נוי שקטן ברייחות יקרא תנא שפרי גס לוי
 וגם שמואל שקנו ברייחות ולא אשתנוע נוי שיקרא אותם «תנאים».)

העורך

לודאי דמלולי א"ל אשלה ליה איכסף. עד כאן הבבלי.
 ובירושלמי ע"ז דרום קרומושין 41 צד 2 יש בזה הלשון:
 יצחק בר שמואל מרתא נחת לנציבין אשכח שמלאי הדרומי.
 יתיב דרש רבי וכית דינו התירו השמן שמאל אכל רב לא
 קביל עליה מיכול א"ל שמואל אכול דלא כן אנא כתב עליך
 זקן ממרא—זהו איכסף של הבבלי—א"ל עד ראנא תמן—ר"ל
 בעוד שהיתי בא"י—אנא ידע מאן עיר עלי, שמלאי הדרומי, א"ל
 מר בשם גרמיה—ר"ל וכי מדעתיה אמר?—לא כשם רבי יודן נשייא
 כו. ורבי יוחנן בעי שם ורבי וכית דינו מתירין מה שאמר
 דניאל וחבירי. עד כאן הירושלמי לצרכנו.

הנה אנחנו רואים שר"ב כבכד קרא לר' שמלאי לודאי
 שר"ל היה מעיר לוד ובירושלמי קרא לרבי שמלאי דרומי כי
 היינו דרום היינו לוד כמו בימינו עיר הגדולה פריז קוראים
 אותה ג"כ לומפא.

אמר הכותב על פי דרכנו נלמד כי רב יוד לכבל כימי,
 רבי יהודה הנשיא נכרו של רבי מסדר המשנה, ואולי משום זה
 יוד רב לכבל שלא רצה להסכים על היתר שמן זקן נראה שגם רבי
 יוחנן לא רצה להסכים לזה, והוא הי' ודאי בימי רבי יהודה נשיאה,¹
 ועל כן כאשר קבלו הגאונים כי בימי רבי יוד רב לכבל בשנת תק"ל
 לשמרות רבי זה הוא רבי יהודה הנשיא נכרו של כעל חמישיות.
 כי גם אותו קראוהו רבי וגם רבינו הקדוש. ועתה אנו להראות
 בעזר האל כי ר' שמלאי דבירא הוא בעצמו רבי שמלאי הדרומי,
 לשון סדר הדורות (סדר תנאים ואמוראים באות שין) ר' שמלאי
 דברוריא מדרש קחלת, פירש מתנת כהונה שם מקום, אמר ר"ל
 כתיב את כל הדבר אשר אנכי מאוך לא"י תוסיף עליו ולא
 תנרע ממנו אבל הצדיקים מוסיפין עליו זאין גורעין אמר רב,

¹ עיין דורות הראשונים שסובים כי ר' יפודק נשיא
 סבימי ר' יוחנן היב השלישי.

יוסי בר הנינא מכאן שאין הנמה נתרת אלא על ידי נביא
ואליהו עימד ומקריב בראש הכרמל אמר רבי שמלאי דברוויירא
אמר ליה וכדברך את כל הדברים האלה כמדריש הזה על
פסוק ידעתי כי כל אשר עשה אלקים עליו אין להוסיף.

וכמדריש ויקרא כ"ג: אמר רבי יוסי ברבי חנינא אין הנמה
נתרת אלא על ידי נביא. מאי מעמא? שנאמר השמר לך פן תעלה
עולותיך, ואלהו מקריב בשעת איסור הכמית? אמר רבי
שמלאי הקב"ה אמר לו שנאמר וכדברך עשיתך בדבורך עשיתי
ועלה כרעיוני ומחשבתו לפרש ולהגיה אמר רבי שמלאי דגורי
ר"ל על פי הדבור כמ"ש וכדברך עשיתי כי לא מצאתי בכל
השם ולא במדרש ר' שמלאי דברווייא ויגעת' ומצאתי בירושלמי
תענית פ"ב דס"ה ד' אמר ר' שמלאי דבירא א"ל וכדברך עשיתי
ושם מנלה פ"א ד' ע"ב ע"ג אמר רבי שמלאי דבירא א"ל וכדברך
עשיתי ופירש שם המפרש דבירא על פי הדבור של שכינה עכ"ל
והנאני. עם כל זה אני מסוסק להכריע ואתה רב וצורב ראה לקרב
לחקך יערב עיב סדר הדורות.

ואני הכותב ערב לבי להיות הצורב אשר בקש בעל
סדר הדורות. הגה מה שרצה להגיה על פי הדבור תחת דביראה
כבר נראה שבעל המדרש בעצמו בויקרא הגיה כזה כי תחת
דברוניא שנקהלת ודויקרא יש [אמר רבי שמלאי] הקב"ה אמר לוי
והוא הדבור או עיי הדבור, אבל האמת הוא זה כי עיר לוד
שהיא עיר דרום של דבי שמלאי היתה נקראת פרוודא או
ברוודא כי הב' והפ' משתנים מלשון ככל ללשון יחשלמי כי
הפקר לעניים הפקר בבלי בירושלמי הנקר.

כי זאת העיר לוד שירענו שנקראת ג"כ דרום היתה
נקראת גם פרווד ובה ישנו חכמי ישראל הגדולים תנאים ודאשוני
האמוראים ושם גר בר קפרא תלמיד רבי הקדוש בעל מסדר
המשנה ובר קפרא תקן שם ברייתות שהיו נקראים משניות
גדולות של בר קפרא כמו שהביא ר' זכריה הג"ל בספרו דף
ע"א: ועוד כתב שם בר קפרא היה מחודד מאוד ובעל ששלים

וישב בדרום ומשם הובאו לצסון הרכה ברייתית. מלשון מהר"ד
 נראה שחשב גם הוא שדרום ר"ל ארץ דרום והיא מתננת לצפון
 והוא לא אחד במעות זו כי רבים וכן גדולים מעו אתי. וראה כי לרד
 דרום פרוד אחת היא איתא כבלי אין מעמידין ל"א ר' יוחנן אקלע
 לפרוד אמר כלום יש משנת בר קפרא תנא ליה רבי תנחום
 דמן פרוד המפקיד יינו אצל נכרי מותר בשתיה קרי עליה מקום
 שיפול העין שם יהו שם יהיו פירותיו (רש"י פירש פרוו' מקום
 של בר קפרא) יראה הקורא כי בר קפרא נרבדרום ותקן תוספתות
 שם ואיך היה נר בשני מקומות כאחד אם לא פרוד היא דרום
 ועוד איתא כבלי אין מעמידין ל"א.

רבי חייא פרוודאה (כנוסחת הרי"ף ויוחסין) איקלע לבי
 ריש גלותא אמרו ליה כיצה צלויה מאי אמר להו חזקיה ובר
 קפרא שרו ורכי יוחנן אסר ואין דבר של אחד במקום שנים ער
 כאן. הרי ר' חייא פרוודאה העיד על בר קפרא דשרי
 (ירושלמי נדה פ"ג נ' ע"ג) רבי חייא רובא (ר"ל הגדול) אזל
 לדרומא שאלין ליה רכי חמא ובר קפרא כולו אדם וסניו בהמה
 מהו אתא ר' חייא ושאל לרבי אמר ליה צא וכתוב להן (ר"ז
 שיכתוב מצפורי ששם נר לרבי חמא ובר קפרא לעיר דרום) אינר
 וולד ע"כ. הרי בר קפרא בדרום.

בירושלמי שביעית פ"ה הלכה ב' רב הושיעא אייתי מתניתא
 דבר קפרא מדרומא ותני עלה לוף ועלה בצלים.

וגם גדול היה שם במדרש קהלת שנשאר שם ר' שמלאי
 דברודיא אשר בנקל נוכל לתקן ברוודאי אבל איך
 יכולנו לתקן יתר המקומות אשד נאמר רבי שמלאי
 דבוריא ומה יאמרו הכריות אם היתי מתקן דברודיא
 תחת דבוריא והם אינם רוצים להודות כי היתה עיר בארץ
 ישראל ששמה היתה דרום אע"פ שבפירוש אמרו ביבמות ככל
 מעשה היתה בעיר אחת בא"י שקראו עליה ערעור. ר"ל שקראו
 על העיר הזאת ערעור שהתירו לכהן ליקח שפחה נזרת ולא
 קראו שם ערעור על משפחה שנתוכה כמו שחשב רש"י ז"ל מסנה

שלא ראה הירושלמי דבכורים פ"ב ושאר מקומות כי הערעור היה על שפחה בעיר דרום שהיא עיר לוד או פרוד. וכבר הודה במקצת החכם שיש לו מ' וי' ח' בקדקדו בעל מגיה להירושלמי בספר עתי החדש אור תורה והוא בכולי בעי דלודי לי והאי דלא הודה לי היום יודה לאחר זמן כי איש חכם ובקי ונכון הוא וגם רבי זכריה בעל המפרש לירושלמי יודה ויאמר בצל אל היית כי נגלו לך דברים כאלה ואז אומר אשרי הדור שהגדולים נשמעים לקטנים כמוני.

לו. הר המלך¹). הר ביהודה, ירושלמי פ"ט דשביעית ה"ב ואין ישראל מצויין שם, ורי סימון היה לו שם שדות וכרמים, שם ריש פ"ו דדמאי וסוף פ"ק דע"א מנחות סוף ס"מ, כ"ק צ"ח. ובירושלמי פ"ב דע"א ה"ח בענין שמן של נכרים שאסרו. דניאל זהתיר רבי נאמר שם: מפני שהיו עולין להר המלך נהרגין עליו ופי' פני משה שקאי אדניאל שלכן אסרו דניאל מפני שהיו מסכנים עליו שהיו עולים ללקוט זיתים. ופי' זה לא נ"ל שדניאל היה כגולה והר המלך ביהודה וכשעלו מגולה ישבו ג"כ בהר המלך, אבל הסי' להפך שקאי ארבי, שלכן התיר רבי השמן מפני שבימיו כבר ה"י הר המלך ביד נכרים וכשעלו היהודים ללקוט זיתים נסתבנו ונהרגים, לכן התיר שמן של נכרים ולא הוצרכו עוד היהודים לעלות על הר המלך ללקוט זיתים לשמנם.

לו. חבריה²). שם מקום ע' סה"ד, ר' אושעיה זעירא דמן חבריה ואולי היא חוריא כמו גבל וגולי מכבר ומכור) בירושלמי ריש מגילה מתרגם בה את ידאלה (יהושע י"ט ט"ו) שבנכול וכולן, ומצאתי בש"מ על חולין כ"י: ר' אושעיה דמן חבריא קמן שבחבריה לא נהירא דאם כן הליל מן חכריה, לכן נ"ל דאושעיה זעירא שמו דמן חכריה שם מקום הוא כדאמרין התם: רבא איקלע

1. נדפס בהמניד שנה י"ז 1878 גליון 44, מאת הנאמן ש"ר ז"ל.

2. שם גליון 42, מאת הנאמן ש"ר ז"ל.

לחבריה, תוס' היציניות ע"כ. ולא מצאתי זה אצל רבא ואולי צ"ל רב וכיון להא דעירובין ו' ושם לפנינו איקלע לכהוריא.

לח. חומתא דלבנון י'. ת"י במדבר ל"ד מ"ו פירושו לפי מה שכתב פליניאוס ס"ה פ"ב שלפנים היו הרי לבנון ואנטילבנון מחוכרים ע"י חומה, ושור תלגא הכתוב ג"כ שם הוא החלק של הר לבנון המכוסה בשלג עולמים והערכים יקראו ללבנון גבל אלתלג, הר השלג.

לט. טבריא ז'. היתה קרית נליל תחת ממשלת הורדוס אנטיפס ויתכן ששם היה מקום מושבו, ונראה שכן ישנו שם גם חכמי הישיבות גם בזמן הבית, ונעת החרבן פתחה טבריה שעריה להרומיים כלי מלחמה ולכן הרשו ישיבות חכמים שם עם הסנהדרין (יוסיפון מלחמות ס"ג פ' מ"י ס"י ח'). ואע"פ שסותר את עצמו כמ"ש בחייו שאנשי טבריה הקשו מלחמה, הנה זה נוגע שם כמה שרצה לדבר סרה על הסופר יוסטוס המכריאני ולכן ישך שנאתו על כל אנשי טבריא. ובאמת לא צדקו דבריו גם נגד אנשי טבריא גם נגד יוסטוס — ושם העיר על שם הקיסר טבריאוס כמו שמפורש בירושלמי וב"ד סי' ג"ג ובילקוט תהלים מ"ט, ומה שאמרו במגילה למה שמה טבריא שיושבת בטבריה של א"י גם זה, אמת שהיא באמצע א"י כמו שמבואר זה בכ"ס פ' י"א. טבריא היה בעמק ולכן אמרו בירושלמי סי' פ' ג' דמגילה ופ' ד' ה"ה ר' יונתן ספרא כד נחית להבא, ר"ל למכריא למקום שסודר ירושלמי והוא טבריא שיושבת בעמק, ובפ' א' דמעשרות ה' ג' ר' יוחנן ירדו לכאן — ר"ל מציפורי למכריא — נתחייבו וכן אפ"כ ח' דרכות כד נחית ר' אבוהו למכריא ולא כמו שפ"י במגילה ד' יונתן כד נחית להבא לא"י שיעל א"י אומרים המפ"ש ולא נחית. באמצע ההר ה"י בית מעון ולמעלה ממנה תמיד סליק כדאיתא בב"ר פ' פ"ה: כהדא בית מעון דסלקין לת כפר שוכתי

.44. סאת רנ"ו

.45. סאת רנ"ו

1. שם נליון

2. שם נליון

מן טבריא ונחתין לה מן כפר שוכתא, וכמ"ר פ' ט' דף קצ"ד הני שיורדין לה מפלוגתא 'ושם היה יין טוב ומשובח כאמרם שם דף קצ"ה ע"ג: והיכן שתי? ר' אבהו בשם ר"ח מפלוגתא וצ"ל מפרגיתא והוא חמרא דפרגיתא אצל ר"א בן ערך, ושבת קמ"ז, רבנן בשם ר"ח מפלוגתא) אמנם בירושלמי סוטה פ"א ה"ח הני שיורדין בה מפלגתא, אבל בכ"פ פ"ז גרס שם ג"כ פלוגתא. — בטבריא היה י"ג בתי כנסיות (ברכות ח' ב') ושם אחד מהם כנשתא דכיפרא' ושם קרא ר' יוחנן המגילה כמ"ו ואמר הדא היא עקרא טבריא קדמייתא, וכן שם בי כנשתא דסירונגא ותרעא מציעא מכוונת כנגד בארה של מרים (ירושלמי כלאים פ"ט) ושם בשקלים כך היה מעשה כנהכ"נ של טרסיים וכבכלי יבמות של טבריא, אנשי טבריא היו אומנים וגי' דברים התיר להם ר"ח בן עקיבא ופי' רש"י בעלי מלאכות היו, ומהם היו עושים כלי זכוכית כמו שאמרו ספ"ה דנדה ובירושלמי כלי זכוכית של טבריא.

ג. יבנה¹. יש תרי יבנה, אחת אצל חוף הים סמוך לאשדוד ולוד בגבולי שמעון דן ואפרים והיא הנזכרת כדה"ב כ"ו: ויפרוץ חומה גת יבנה אשדוד ונו' ואחת בקצה גבול דרומית מערבית של שבט נפתלי סמוך לירדן ולימה של טבריא. וכ"כ פליניאוס ס"ה פ"ג וכמסות גרשמו שניהם בשם יאמאניא, והגאון יעב"ץ בשאלות פי' מערב ביבנה, כתב שכמדומה לו מיוסיפון שיבנה היא בגליל — והיא השניה — וכדה"ב כ"ו נראה שהיא מארץ פלשתים — והיא הראשונה — ע"ש נס ס"י קל"א וחשב שהיא היא, והנה כחיי יוסיפון קחשיב יבנה בין הערים אשר עשו אותם בצורות והם הגליל העליון והיא היבנה של ר"ג, ומה שאמרו בירושלמי פ"א דסנהדרין עקרוה מיהודה וקבעוה בגליל הכינה על יבנה ששם עברוה לרוב, וכן אר"א בר צדוק כשהיינו מעברין את השנה ביבנה לא היינו מפסיקין לק"ש

1. נדפס בהשגחה שנה ה' מאת הנאמן ש"ד ד"ל.

זלתפלה (שבת י"א) ונמצות כתוב בכו"פ י"א שכבר ר'נ נמצא ביבנה שבין אשקלון ללוד כמו שמעה ג"כ בסמוך על קבר רבי בציפורי (עי ציפורי). כי למה נלו מירושלם ליבנה הלא היא קרובה יותר לישונא אצל הים? ונס הלא סמפיאוס ואספיאנוס כנשוה קודם שלכדו ירושלם (יוסיפון ס"א וס"ד)? אלא ודאי שהיא יותר בפנימית הארץ. ועוד יש כדמות ראייה לזה שהרי לוד נקרא תמיד בתלמוד בשם דרום ויבנה של דהיי היא כקו אחר עם לוד דק יותר מערבית ולמה יקרא רק לוד בשם דרום אלא ודאי שהיו דוב הישיבות בגליל שהיא בצפונה של א"י כמו טבריא יבנה צפורי בית שערים ואושא. והיו קוראים לוד לבד שהיא כדרומה בשם דרום. ⁽¹⁾

והנה כתכתי במ"א כי הרומיים לא היו יכולין לכמא חברות בית רפויה שלנו שהיתה קרובה למ"ם בלשונם ולכן קראו בלשונם ימנה—יבנה ומזה בא כי גם רב אמי נתקצר אנעשה ראמי שכבר על הלשון להוציא ב"ת רפויה ומ"ם אחריה כמו שני בית"ן בשם רב אבה שנתקצר ונעשה רבה—והנה היראנימוס מביא בשמות הערים גם יעמאניאל ועיז העיר המסדר רצרפתי כי הוא יבנאל, ואצלי אין ספק שכן הוא, והיא יבנאל בגבול יהודה הנזכרת ביהושע מ"ו י"א. אמנם יותר ג"ל עתה ישכל המפות נרשמו במעות כמה ירשמו ארבע ערים בא"י

⁽¹⁾ אין ספק שיבנה של ריב"ז היא היא שביהודה הנועוהתת לדרום עוד יותר מלוד, ומדידה - שהרי לא עקרוה (לקה"ח) מיהודה וקצטוה בגליל אלא צימי ר' קיוון דהיה צימי ר' יהודא נשיאה השלישי, ונה שנקרא רק לוד צטס דרום ולא יבנה הנה מלמד מה שנמלחו לומרים, כי "דרום" היה שם עלם שני ללוד, הלא גם חס איננו אלא גם לוי ציחס אל חושא וטבריה שהיו בגליל אין כאן שום קושא, כי מעת שכתק מרכז הנשיאות לחושא (אחרי גזרות אנדרינוס) לא נשאר ישוב ישראל ביהודה אלא בלוד, וזה ששאל למה גלו צטס? הרי נכבשה לפני הסווא? אדרבא צטטיל שכבר נכבשה לכן שאלה ריב"ז מן הכובש להתיכצ זה מפני שהיא צטוהה מוסקפת מלחמה. העורך

בשמות שונים קצת ובאמת רק ישתו עדים הם. והיינו שרשמו בקצה צפונית של חלק ימנין יאמנא על חוף הים בין יפו לבין בית שמש. ועיר יבנאל סמוכה להר בעלה בין אשקלון ובין נת. ולדעתי לא היה רק יבנה אחת בין אשדוד ובין נת כמו שנזכרת על הסדר בדה"ב כ"ו והיא הנקראת ביהושע מ"ו י"א בשם יבנאל ובר"ה בקציר ובדלוג שם "אל": יבנה. ולכן לא נזכרה עוד עיר יבנה ביהושע. וכן רשמו בחלק נפתלי יבנאל וגם יאמנא מפני שראו ביוסיפון לקורות החשמנאים עיר יאמנא במחוז ההוא, ולא מצאו עיר כזאת במקרא, הוסיפו ורשמו עוד עיר יאמנא ובאמת העיר יאמנא ביוסיפון במחוז הזה היא יבנאל בחלקו של נפתלי הנזכרת ביהושע י"ט ל"ג אשר נתקצרה אח"כ ונקראה יבנה ובפי הרומים יאמנא ונקראה כבר כן בימי בעלי התלמוד בירושלמי מגילה (ו): יבנאל כפר ימה. ר"ל כפר יאמנא בשנוי לשון קצת כמובן. וזה ר' ישמעאל איש כפר ימא כנדרים ג"ז ב'. וראו ענמיללער בקדמוניות ב' ח"ג צד 367 מביא רק יבנה אחת בחלקו של יהודה ומיבנה השניה בחלקו של נפתלי איננו מדבר מאומה. וזה הדרוש גדול.

(ע' למעלה ע' אוכלין ואושא מה שנוגע עוד לזה הערך).

מא. כבול (2) עיר בא"י (יהושע י"ט כ"ז) פסחים ג"א מעשה ביהודה והלל בנו של ר"ג שרחצו בכבול וכו'. והיא היתה מן בני עיירות שהי' עולה טימוס שלהם (פי' ספר זכרון שמותם) בעגלה לירושלם כי"ב היו מרובין באוכלסין וחרכה מפני המחלקות (איכה) דבתי בלע ה' ופ"ד היה ירושלמי תענית) וריח בן גמליאל הלך לשם (ספ"ג דמגילה) ובקינת איכה ישבה לקליר: ויצא בכבל כהן כבול. עכו"פ פי"א.

1. וגם מזה ראיה שאינה יבנה דריב"ז. חדא דהא קוראים לה "כפר" ויבנה עיר היתה, וזאת שנית דאילו היתה יבנה המפורסמת לא היה משתנה שמה צפי היכודים אפילו בזמן מאוחר. העורך

2. נדפס בהשחר שנה ה' מאת הנאמן שייך ד"ל

מב. כפר סגנא ו'. כפר סגנא מנחות פ"ח ט"ו ג"ל שהוא
 Sagana אשר חזק יוסיפין לבצר (מלחמית ס"ב פ"ב ס"ו) והיא
 במחוז נולין. ובבלים פ"ה מ"ד: מעשה שנפלה דליקה כתנור -
 כפר סגנא ונראה כי מנחם בן סגנאי משם, ולא היה צובג בדברי -
 הראב"ד בעדיות פ"ו מ"ח. רק עושה תנורים וקערות כמו שעושים
 בזה המקום כנראה ממשנה דכלים.

מג. כפר שלם י. ירושלמי פ"ה דע"ז ה"ד: יינה של
 זאגדר למה הוא אסור מפני כפר פנשה, של עין כושית מפני -
 כפר שלם, ר"ל מפני שהיא סמוכה לכפר שלם ושם היו דרין
 עכוס. ובבלי שם דף לא בשינויים: יין של עין כושי (פ"י
 רש"י מקום כותים) מפני בירא סרוקא, של ברתקי (עיר של
 כותים) מפני כפר פרשאי, של זגדור מפני כפר שלם. כפר שלם
 היה עוד באיתנו בימי הירונטוס ונקרא שלומית והוא בערבת
 הירדן שמונה פרסאות רומית לדרום בית שאן ויוחנן המטביל
 המביל אנשים בעין יון אצל שלם. ואכולפתח בקורות השמרונים
 כתב שמשפחת שמרונים הלכו בימי סנבלט בנכול הר גריזים
 למקום שלים ופינון, וראוענמיללערה"ג צד קל"ד אמר שציל עינדן
 (ר"ל עין יון) ושני המקומות שלים ועין יון נמצאו עוד כמפות איי
 שהדפיסו היהודים באמשטרדם בהמאה הי"ז למספרם, ושם בשלים
 הראו עוד בימי הירוניטוס חורבות מצוינות מהיכל מלכי צדק
 שלפי דעתו היא אצל שלם הכתוב בתורה אצל מלכי צדקוכן על
 יעקב שכא שלם עיר שכס ולא ירושלם ע"כ. והנה משת -
 נוסחאות התלמוד הנ"ל לא שלם היא מקום הבותים רק מקומות
 הקרובות לה. ועין יון תרגם יוניאום Sours Columbis ובל"ס מתיחס
 אלוה מה שאמרו בירושלמי שם: ואית דבעו מימר כעין יון אית
 להון ומנסכין ליה י, ואולי עין כושית בתלמוד היא עין יון כושית

1. נדפס בהשחר שנה ה' פאת הנאון ש"ד זיל

2. נדפס בהפניד שנה י"ה [1874] גליון 1, סאת אנאין שיר זיל.

3. שם הצלוק, שהיתה לבותים, כדמות יונה, מנסכו לה יי
 צמקוס יונה מכלל צמקהדין כ"ה: העורך

כמו כותית. ובמכבים ס"א פ' ז' ובקדמוניות ס"ב פ' י' סס"ד נמצא שניקנור ערך מלחמה עם יהודה: אצל כפר שלאמה כמש"כ ר"מ. - כפר פרשאי בבבלי נקרא בירושלמי הנ"ל פגשה וראי' לפי רש"י שהיא עיר עכו"ם טפ' ז' דתוספתא ע"ז: ר"ש בן אלעזר אומר שלש אשרות כא"י: חרוס צ"ל חרוכ שבכפר סטס ושכפר פגשה. שקמה שבראני ושכרמל.

מד. לוד *.

(א) שמר מכני בנימין בנה את לוד (דה"א ח' י"ב) ובין אנשי בנימין ששכו מהגולה לארצם ולעריהם נחשבו בני לוד ואונו (עזרא ב' ל"ג ונחמיה י"א ל"ה) דימיטריאוס סופר מלך סוריא הכדיל חלק לוד ממחוז שומרון ויחברוהו אל חלק יהודה ויתנהו ליונתן מגזע החשמונאים בעכור אשר עזרו במלחמה (קורות המככאים ח"א י"א צ"ט). כסאוס שר צבא הרומים סכר לעברים את יושבי העיר הזאת (קדמוניות ס"ד רפ"א) ומרקוס אנמונינוס הושיכם לעירם (שם פי"ב). לוד וני החרשים נחשבות מרי יהושע בן לוי (איש לוד) למוקפות חומה טימות יהושע בן נון (מגלה ו') וכפי דברי רש"י שם, הגי' לוד ואונו גם בעירוכין. ונראה בן מירושלמי דמגלה. ואמרו עוד (כתובות ק"א) מלוד לאונו שלשה מילין. ומחבור אלה המקומות במקרא ובתלמוד מבואר כי לוד של מקרא ולוד של תלמוד אחת היא. רק שחתלמודים רצו להשמיע יותר הכרת החולם כדרכם, וחיל בעצמם אמרו על כזה (ע"ז ט') ספרא כצירא תנא תוספאה.

(* המאמר היקר הזה מן הגאון טייר ז"ל לא נולדתי צין שחרית נחלתו אשר צידי חבל העתקתיו כבר צענת פקל"ז מן כתב ידו אשר ראיתי אז צידי חבובי החכם המפואר הרב מו"ה אצרהס גייגער כ"י ולח ילח עוד ללוד עד היום 1).

ר"ק.

[1] נרמס בהחברת אור תורה שחבר הח' יוסף כהן צדק [ספר"ם תלוד]. מאת

הגאון שייר ז"ל.

(ע"ע ספר ב') והערבים כותבים בלא ו' ונקרא Lod והוא מהלך יום אחד מירושלים למערבו (מעשר שני פ"ה) וקרוב לזה חשבון העמים י"א שעות. אמנם בימי בית שני היו בנות לוד לשות עיסתן ועולות לירושלם ומתפללות ויורדות עד שלא החמיצו 'מדרש איכה גזר דרכי' נראה שהדרך היתה אז יותר סלולה. ובכ"פ פי"א ס"ט [כתוב'אתנו עמוד ש'] נראה שהמרחק מירושלים כמו ששה וחצי שעות, אולי חסרה שם רשימת עיר אחת ומרחק אחד באמצע.

(ב) מצב לוד הוא על גבול ארץ העמים הנקרא חוץ לארץ. וכפר לודים הסמוך לה נחשב כבר לחו"ל¹) (ריש גימין) ולא לבד גבול א"י. אך גם על חלק גבול יהודה הנקרא גם בשם דרום שפלת לוד כשפלת הדרום (שביעית מ' ב') ובירושלמי (סנהדרין ס"א ה"ב) נקרא ר' יהודה ולוד לאו מיהודה היא? ועוד שם סוף הוריות. וזה אינו סותר למה שאמרנו (סימן א') שכני בנימין בנו את לוד ושנו עליה מהגולה. כי נודע ששם ארץ יהודה כולל לכמה שבטים קטנים ובהם גם שמעון ודן. ומכש"כ בנימין שנחשב תמיד ליהודה מעת מחליקות השבטים מימי ירבעם ואילך. ומצינו עוד שג' חרשים סמוך ללוד במקרא, ולפי דברי ר' פנחס בירושלמי (ריש מגלה) לוד היא ג' החרשים ונסדה מיואב בן צרויה משבט יהודה (דה"א ד' י"ד) מכואר א"כ שכני בנימין נכנסו בגבול יהודה ובנו בחלקו עד לוד והוסיפו א"כ כל הקושיות והרחוקים של הרב בעל ק"ע (שם פ"א דסנהדרין), ולכן השיבה מלך סוריא נ"כ לחלק יהודה כמו שהזכרנו (סימן א'). וניל שלכן היתה ישיבת לוד נקראת בשם דרום בעבור כי בה היה מתחיל 'המחז' דרום, וגם בכל המחז' ההוא לא היה מימים קרמינים ישיבה אחרת מפורסמת כי אם לוד, ורק בימי ר' טרפון ור"י בן

¹) כפר לודים הוא מהתקומות צא וצ"ע חרץ ישראל שלח לתקלסו ע"י ע"זי הגולה וצדלתי מפני שנלחום מיושבים מגויס, והניחום כדי שיקמו עליהם עניים בשביעית. העורך

חגניה נשמעו גם ישיבות בני ברק ופקיעין¹ ולא לאחריהם
 עוד. אכן שאר הישיבות כמו צפורי שפרעם, אושא, טבריא
 וכית שערים היו כלם בגליל. ורק יבנה היא בספק אצלנו, וראיות
 שישבת לוד היתה נקראת גם דרום, הנה ר' יהושע בן לוי
 היתה ישיבתו בלוד (ירושלמי ספ' ח' דשביעית) ובמה פעמים נקרא
 מקומו בשם דרום (שם תענית פ"ו) וכחולין קליב: כי אתא ר"א
 בי"ח מדרומא אמר משם ריב"ל זקני דרום, וכעין זה ברכות י"ח ב'
 ובמ"א פ' נשית מונה: ר"ח רבא אזיל לדרומה איחקבל גבי
 ריב"ל, ונקרא ג"כ בירושלמי ר' יהושע הדרומי או דרומא. וכסה"ד
 נסתפק בזה אבל אין בזה ספק כלל, וקושיותיו הן עוד לראיות,
 והוא אמר כי כ"ה: הרוצה להחכים ידרים, ר"ל ילך אצל חכמי
 דרום וילמוד מהם (ערוך ע' דרום וכסה"ד כעין זה מכלי הביא
 דברי הערוך וחושבו רק לדרך הלצה, ואינו כן. רק באמת היה מקום
 ישיבתו חשוב כענינו) וכן ר' שמלאי ה"י מלוד (פסחים פ"ב
 וירושלמי שם) ונקרא ר' שמלאי לודאה (ע"ז ל"ו) ובירושלמי
 (שם פ"ו דשנת) בענין הזה בעצמו: ר' שמלאי הדרומי.
 ובירושלמי פ"ה דפסחים ה"ג: ר' יונתן אמר לר' שמלאי מסורת
 בידי שלא ללמד אנדה לא לבכלים ולא לדרומים שהם גסי רוח,
 וענין זה בעצמו ככבלי (שם ס"ב) אצל ר' יוחנן ור' שמלאי וכתוב
 במקום אנדה ס' יוחסין שהוא הוא, ובמקום דרומי לוד, ובמקום
 בבל נהרדעי. אך נראה שיש שם עוד שינוש שבמקום מהיכן
 את מלוד ומותכך בנהרדעא—וכ"ש דאת מלוד ומותכך בנהרדעא,
 צ"ל כתחלה וסוף להפך: את מנהרדעא ומותכך בלוד. כמו שהוא
 בירושלמי. וכמו שנראה ממקומות אחרים שר' שמלאי היה דר
 בא"י ובלוד, וכן ר' יוחנן או ר' יונתן שהיה מדבר עמו. — ור"א
 בן הורקנוס שהיתה ישיבתו בלוד כמו שאראה בסמוך, נקרא
 ג"כ (שבת קנ"ז) דרום, מעשה באחד שירד מגליל העליון וגשכר
 אצל בעה"ב אחד בדרום, ובשאלות פ' שמות הג"י מעשה

בר"ע בן יוסף שהי' מושכר אצל ר"א בן הורקנוס. וגם כאמצע הספור מה עשה ר"א בן הורקנוס. וסוף הספור גם בנוסחא שלפנינו סיוע לדברי, שנעשה אמר הדרתי כל נכסי בשביל הורקנוס בני וכי' וכשבאתי אצל רכותינו שבדרום וכי'. וכאמת היה לריא בן ושמו הורקנוס כישם אביו¹. ועוד בירושלמי סוף הוריות קורא ללוד דרום. ואראה עוד בסי' ו' שמה שאמרו יהודה בן דורתאה פירש וישב לו לדרום הכונה ג"כ על לוד.

ג) זמן התחלת הישיבה בלוד היה מימי ר"א הגדול ואמרו (סנהדרין ל"ב): אחר ר"א ללוד ושם הי' אצלו ר' אלעאי הזקן (סוכה כ"ז). כמזרח העיר בצד כפר טבי היה לו כרם (ר"ה ל"א), כמותו פגע בו ר"ע מקסרי ללוד (סנהדרין ס"ח) ופירש"י שהיה נושאין מטתו מקסרי ללוד ונראה מזה שחלה בקסרי ונקבר בלוד מקום ישיבתו. אמנם לא נזכר מזה שחלה בקסרי כתלמוד. ויותר נכון ג"ל נוסחת אדר"ג (פ' כ"ה) מיד קרע ראב"ע את בגדיו—לאחר השכת בא ר"ע ומצאו באיסטרי (Strata) שבא מקסרי ללוד, ר"ל שמצא ר"ע שהלך בע"ש מלוד, בדרך ההולך מקסרי ללוד לראב"ע וממנו שמע מותו של ר"א. וכן יש לפרש בנמרא ופגע בו ר"ע ר"ל לראב"ע ולא כממת ר"א. אע"פ שלא נזכר ראב"ע בשמו. אחר פן בר קפרא, דיב"ל, ר' חנינא, ר' שמלאי, ר' יעקב, ר' חגי, ר' יוסי ור' אבהו 'ע' כל אלה"כסה"ר). אבל גם בזמן בית שני נודעה לעיר מצויינת וסוכה היתה שם להילני המלכה ות"ח נכנסין ויוצאין בה (סוכה פ"א כבלי וירושלמי) ובימי שמעיה ואבטליון פירש יהודה בן דורתא ללוד (לקמן סי' י'). והיו בה כמה בתי כנסיות ישנים נבנות בטמון רב (ירושלמי שקלים פ"ה) ואחת מהם של מרסים (וי"ר פ' ל"ה)

¹ ולי כראה של"ל הורקנוס במקום ר"א וצטוף צשזל חליעזר בני, ורומז על המעשה הידוע שהורקנוס חזי ר' חליעזר הדיר נכסיו מצנו. וחצי"פ שר"ע לעיר מרי"א צבי"ז חפשי הרב, ובכלל אין מקשים בחגדה. העורך.

ובפסיקתא רבתי—מובאה בילקוט ורש"י צפניה א' ורד"ק שורש
 כתש—שער הדגים זו עכו שנתונה כחיקו של דגים. ויללה מן
 המשנה זו לוד שהיא משנה לירושלים, ושבר הגדול מן הנבעות
 זו צפורי שיושבת בראש הרים, ויושבי המכתש זו מכריה שהיא
 עמוקה מכלן. מכואר פה מעלת לוד גם על מכריה וצפורי כמה
 שהיא שניה לירושלים והמעם שקראוה כן הוא לדעתי מפני
 שמעת נמנעו החכמים ע"י מיסוס ואנדריינוס להתאסף בירושלם
 על עניני הדת וביחוד על עיבור השנים שכל המועדים תלוים
 בו. היו מתאספין לענין זה בלוד ומצינו מעשה היה כר' סימאי
 ורי צדוק שהלכו לעבר השנה בלוד (חולין ג"ב) ומעשה בכ"ד
 קריות של בית רבי שנכנסו לעבר שנה בלוד ירושלמי פ"א
 דסנהדרין). ומה שבחרו בלוד אחרי ירושלים היה מפני שאין
 מעברין את השנה אלא ביהודה. ורק כד"עבד אם עכרה כגליל
 מעוברת העיר חנניה איש אוני אם עכרה כגליל אינה מעוברת
 דכתיב לשכנו חדרשו כל דרישה שאתה דורש לא יהיה אלא
 בשכנו של מקום (שם ובבבלי י"א) ולוד היתה כיהודה (סימן ב')
 ונראה שעיקר א"י היה אצלם בחלק יהודה מימי רחבעם ואילך,
 והכתוב אומר יומאם כאהל יוסף ובשכט אפרים לא כחרי ויבחר
 את שכט יהודה (תילים ע"ח) וכן מצינו ג"כ אע"פ ששייבת
 הנשיא היתה כיכנה במכריה או בצפורי מ"מ לעת הרגלים היו
 באים ללוד לתוס' פ"ג דפסחים) פעם אחת היינו יושבים לפני
 ר"ג בכהמ"ד בלוד ובא זונין הממונה ואמר הגיע עת לבער את
 החמץ והלכנו לבית ר"ג. ועוד (שם סוף המס') מעשה כר"ג וזקנים
 שהיו מסובים בבית כיתוס בן זונין בלוד והיו עסוקים בהלכות
 פסח. ועתה נבין כוונת הירושלמי סוף היריות: כקשו למנות
 זקנים. ואיכן ממנין מטכריה או מדרומה?—ר"ל ממנים הזקנים
 מטכריה ששם מושב בית הנשיא או מדרום שהוא לוד ושניה
 לירושלם: א"ר סימן יהודה יעלה, ר"ל מדרום שהוא בחלק של
 יהודה ונקט מקרא בשופטים (א' ג') א"ר. מני הדא דתימר
 למלחמה—המקרא שם מדבר ממלחמה ואצלה יהודה הוא

המוקדם—אבל למנוי רואי פני המלך, היושבים ראשונה במלכות. ר"ל היושבים ראשונה והם הזקנים צריכים להיות מרואי פני המלך והם רק בטכריה שישי מושב הנשיא. והמפרשים במח"כ לא בארו על נכון.

(ד) ונראה שזמן רב היה נמשך עבור השנה רק בלוד וכיכ היה נודע זה לכתי דינים שבירושלם עד שנעשה זה לסימן כפי העדים. ועפ"ז נפרש ג"כ האגרת המחוכמת ונכתבה בדרך חדה של ענין עבור השנה כשנהדרין י"ב: שלחו לרבא—צ"ל לרב¹— זונבא מרקת היא סבריה ותפשו נשר חיל רומי שהיתה צורת נשר על הגלם (ע"ע זה ב"י) וכרשיי חיל הפרסים משוכש הסופרים מסכה הנידעת ובידם דברים הנעשים בלוד ומאי ניהו תכלת. בזכותם ובזכות הרחמים יצאו בשלום ע"כ הנה כל האגרת שם כתובה בדרך סתר שיבינו רק המשכילים. וזה מספר הממשלה שהיתה מקפדת מאד שלא יהא דבר גדול כזה והוא עבור השנה ביד בית הנשיא. יע"ז היתה ממשלתו תקיפה מאד ע"ש ברשיי שם ד"ה מפני הדחקי שמא יבא מלך ארמי ויעכב על ידו וכו' וכמו שבאמת העדים הנזכרים פה תפישם נשר. ועפ"ז נדע ג"כ שישלשה המלות ומאי ניהו תכלת לא היו כתיבות כנוף האגרת. שכלי ספק לא היו כותכים סתרים, ומפרשים אותם בעצמם. וחזן מזה כל האגרת השלוחה מא"י כתובה עברית צחה, ומלות מאי ניהו אינן גם מלשון ארמית של הסורים רק של הבבלים, ולא נמצא כמוהן בירושלמי רק בתלמוד בבלי, ואיך הכניסו אותן בא"י באגרת שכולה עברית? אלא ברור שבאגרת היה כתוב סתם ובידם דברים הנעשים בלוד, וסופר מאוחר הוסיף לפרש הכוונה; ומאי ניהו תכלת

¹ איכני יודע מה הכריחו להגהה זו, ולדידי אדרכא יוסר היה כראה לחסר זמן האגרת מאשר להקדימה, יטן כי ההשערה אונתה שזו האגרת נקפדה נעשה השגד שהיה ציני גאלוס וארסקיכס העורך.

וציצית ר"ל שהוא מפרש כן מעצמו. וכן נראה מדברי העורך (זוג ג') שלא היו לפניו המלות ההן ובין פירושו אשר פירש כל דברי האגרת כתב ג"כ: ובידם דברים הנעשים בלזו הם תכלת וציצית ע"כ. ור"ל שהוא מפרש כן מעצמו, שאל"כ לא היה צריך לפרש מה שנתפרש כבר בתלמוד, ועכ"פ היה מעתיק לשון הגמרא ולא היה משנה איתו ללשונו. וגם מדברי רש"י נראה קצת שלא ראה המלות ההן. שכן העמיד פירושו על דברים הנעשים בלזו וכתב תכלת בלזו היו עושין אותה ולפי דרכו היה ראוי להעמיד הפירוש על מלת תכלת ולכתוב בקיצור בלזו היו עושין אותו. ומזה יש לשיער שהסופר המאוחר הוסיף שלש מלות כגמרא ע"פ פירוש הנודע לו שהכוונה על התכלת. אולם גם אם לא כתבו כגוף האגרת מה זה בידם עדיין יקשה איזה חיבור יש בין ציצית ובין עכור הישנה עד שיהיה זה לסימן על זה? ועוד הלא כל איש ישראל מחוייב להיות ציצית בכגדיו וכמה היו הערים מצוינים בזה? אמנם אחר אשר ראינו ששלש המלות נוספות הן קרוב אצלנו פירוש אחר יותר נכון כגוף האגרת. יק בהגהה קמנה ד במקום? הנחלפים בכתב וכהגהה וצ"ל לוד במקום לזו. והכוונה שביד הזוג היה עכור הישנה הנעשה מלפנים בלוד ובעבור שהיו מסתירים תמיד העכור ומכ"ש מקום העכור מפני המורא, לא היה נודע לסקירי רומי שכלוד מעכרים הישנה, ונשאר גם הסימן הזה נעלם. וכזמן מאוחר היו רגילים לשלוח הידיעה גם ממעיטה קידוש החדש רק ע"י סימנים ג"כ מסחד הממשלה. וזהו שמצינו ברי"ה כ"ה 1): א"ל רבי לר' חייא זיל קעין טב וקדשיא לירחא, ושלה ליח סימנא דוד מלך ישראל חי וקים. ופי' רש"י ז"ל דוד נמשל ללכנה שנאמר בו כסאו

1) אם כי צעיקר הדברים נראים, כי הסימן הזה היה כמין "רזז קחר" אזל ציני רבי הוא חללה המועקה מלד העלכות ומה לורך היה לו צמננים? ואשר חסשו ומפי קלקולי הכותים העורך.

כשמש וגו' ובמחכ"ת זה דחוקי ויתכן שהסימן מורה על תו
 הממשלה שהיה עוד ביד הנשיא לעבר ולקדש ולהודיע לעם. כי נ
 מניעה מושלי העמים היו הנשיאים מדמים עצמם ככמה ענינ
 למלכי בית דוד, וגם רבי אמר בעצמו שהוא מזרע דוד ו
 מנקבות. ופירוש זה נראה ג"כ מהא דירושלמי (רפ"ג דר"ו
 ביומא דר' אבהו אתון בני מימר גואלינו והכונה גואלינו הו
 מזרע דוד. ורמזו בסימן זה ג"כ על בית הנשיא. — אמנם לפעמי
 לא היו מקפידים בקדוש החדש שיהיה דוקא ביהודה רק בבית
 הנשיא (ע' לקמן סי' ו') ועיקר ההקפדה היה רק על עבור השנה.
 ה) ועתה יאירו לפנינו עוד דברי הירושלמי הנראים
 כסתומים וז"ל (סנהדרין פ"א ה"ג) ר' אלעזר בשם ר' חנינא
 מעשה בכ"ד קריות של בית רבי שנכנסו לעבר שנה כלוד ונכנסו
 בהם עין הרע ומתו כלם כפרק אחד. מאותה שעה עקרוה מיהודה
 וקבעוה בגליל. בעין מיעקר אף אהן סימנא אמר ר' סימון. אין
 אנו מניחין ביהודה אפילו זכר. והרי מצינו שקדשו את השנה
 כבעלת. הדה בעלת זמנין מיהודה וזמנין מגליל. ר' ירמיה כעא
 קומי ר' זעירא, ולוד לאו מיהודה? א"ל אין. ומפני מה אין
 מקדשין בה? א"ל שהן גסי רוח ומעוטי תורה. הפוך אפוי וחמא
 ר' אחא ור' יודה בן פזי, א"ל אימא עברתני מכוה רבנן ע"כ.
 והמפורשים נדחקו מאד לפרש, ובפרט מלות אף אהן סימנא.
 ולדעתי יתפרש כל המאמר על נכון. שכבר הראינו (סי' ג'
 וד') שהראשונים היו משתדלים עוד לעבר השנה ביהודה
 ובעבור שנלוד היתה ישיבה גדולה של חכמים היו מעכרים שמה.
 אך אחרי כן עקרוה משם וקבעוה בגליל בשביל מעשה שהיה
 וזה היה דבר גדול וחדש לעקור העבור מיהודה נגד ההלכה
 הנהוגה. בעין מיעקר אף אהן סימנא ר"ל אעפ"י שלא עבר
 עוד כלודי ט"ם הסימן של עבור השנה הנמסר ביד השלוחים
 היה עוד על שם לוד כמו שמצינו (למעלה סי' ד') כאגרת
 הסתומה הנשלחה לרבי, ויהיה גם זה חזוק לדברינו שם. ורצו
 לעקר גם הסימן הזה, והשיב להם ר' סימון: אין אנו מניחין

בִּיהוּדָה אפִּילוּ זָכַר ? בְּלִשׁוֹן תְּמִיחַ וְכִי נוֹרִיד כְּבוֹד יְהוּדָה כָּל
כֶּךְ עַד שֶׁלֹּא נִנְיָה בַּה אפִּילוּ זָכַר? — וְזֶה ר' סִימֹן אָמַר גַּ"כ
לְעִנְיַן מְנוּי הַזְּקֵנִים: יְהוּדָה יַעֲלֶה ר"ל שְׂרָאוּי לְמִנּוּתָם מְלוּד (וְר' סִימֹן
זֶה הָיָה תַלְמִיד רִיב"ל אִישׁ לוֹד וְאִפְשָׁר גַּם בְּנוֹ עַי' מִזֶּה בְּכַהֲדוֹ).
וּמְקִשָּׁה: וְהָרִי מְצִינּוֹ שֶׁקְרָשׁוּ אֶת הַשְּׂנָה בְּכַעֲלַת—ר"ל אַעֲפ"י
שְׂאִינָה מִן יְהוּדָה וְלִמָּה קָפַד ר' סִימֹן עַל עֲקִירַת טְבוּר הַשְּׂנָה אוֹ
הַסִּימֹן מְעִיר לוֹד—וְגַם מָה זֶה שֶׁאָמַר: מֵאוֹתָה שְׁעָה עֲקָרוּהָ
מִיְהוּדָה וּבֵאֵמַת גַּם מִכְּבָר לֹא עָכְרוּ בִּיהוּדָה? וּמִשְׁנֵי: הֲדָא בְּעֵלַת
זְמַנִּין מִיְהוּדָה. ר' יִרְמִיָּה בְּעָא לְרִזֵּי וְלוֹד לֹאוּ מִיְהוּדָה הוּא?
א"ל אֵיךְ כְּמוֹ הֵן. וּמִפְּנֵי מָה אֵיךְ מְקַדְּשִׁין בַּה? וְהַשִּׁיב שֶׁהֵן גַּם
רוּחַ וּמַעֲוִטֵי תוֹרָה! הַפֶּךְ אִפּוּי וְחִמָּא ר' אַחָא וְר' יְהוּדָה בֶּן סוּי,
וּשְׁנֵי אֱלֹהִים הָיוּ מְלוּדִי יִשְׁכֵּן רַב אַחָא סַתָּם בִּירוּשַׁלַּיִם הוּא לְדַעְתִּי
רַב אַחָא בַר חֲנִינָא בְּכַבְלֵי תַלְמִיד רִיב"ל, וְהוּא כְּעַצְמוֹ אֶתָּא
מִדְרוּמָא (ס"י כ"י) וְגַם אֲכִיז ר' חֲנִינָא הִיא מְשָׁם. וְר' יְהוּדָה הוּא
בֶּן ר' שְׁמַעוֹן בֶּן סוּי שֶׁהָיָה גַ"כ תַלְמִיד שֶׁל רִיב"ל (עַי' סַה"ד).
וּכְעַל ק"ע בְּמַחֲכֵי שְׁנָה בְּפִירוּשׁוֹ מִתְחַלְּהָ וְעַד סוּף וְהַפֶּךְ מִמֶּשֶׁ
הַכוּוּנָה, וְחִשְׁבַּת שְׂר' יִרְמִיָּה בְּעָא וְלוֹד לֹאוּ מִיְהוּדָה בְּנִיחּוּתָא וְרִזֵּי
הַשִּׁיבוּ אֵיךְ בֵּאֵמַת אֵינָה מִיְהוּדָה—וְזֶה הֵן בְּמִקּוֹם לֹאוּ—וְשׁוּב שֶׁאֵלוֹ
ר' יִרְמִיָּה וּמִפְּנֵי מָה אֵיךְ מְעַבְרִין בַּה הֲלֹא לֹא גִזְרוּ אֵלֶּא עַל
יְהוּדָה?—כֵּאלוֹ הִיתָה אֵיזֶה גִזְרָה שֶׁאֵיךְ רָאוּי לְעַבֵּר בִּיהוּדָה וְחֲלִילָה
בְּזֶה, דִּק עֲקָרוּהָ מִיְהוּדָה עַי' הַדְּחַק כִּשְׁלֹא יִכְלוּ עוֹד לְעַבֵּר שֵׁם
וְאִז הִתִּירוּ לְעַבֵּר בְּגִלְגִּיל בְּעִיר שִׁישׁ בַּה כִּיָּה עֵינִן שֵׁם בְּסִמּוֹךְ
בִּירוּשַׁלַּיִם וְעַל פִּי פִירוּשׁוֹ לֵלֵא אֵמַת, נִכְנַס שֵׁם עוֹד בְּקוּשִׁיּוֹת
וְדַחּוּקִים וְלִמּוֹתָר יִחְשַׁב עוֹד לְהַשִּׁיב עַל זֶה. וְאֵיךְ בִּידֵי הַסִּימֹן פְּנֵי
מִשָּׁה לְרֹאוֹת מָה יְבוֹאֵר בְּזֶה.

ו) וְלִמְדֵנוּ עוֹד מִדְּבַרֵי הִירוּשַׁלַּיִם הַזֶּה, שֶׁאַעֲפ"י שֶׁאָמְרוּ
מִתְחַלְּהָ שֶׁעֲקִירַת הָעִבּוֹר מְלוּד הִיתָה בְּעִבּוֹר מִיתַת כ"ד קְרִיּוֹת, מִ"ט
לֹא יָדְעוּ עוֹד אַח"כ סָבַח זֶה וְר' יִרְמִיָּה שֶׁאֵל עֲדִיין לְרִזֵּי מִפְּנֵי
מָה אֵיךְ מְעַבְרִין הַשְּׂנָה כְּלוּד, וְהַשִּׁיבוּ טַעַם אַחַר מִפְּנֵי שֶׁהֵן גַּם
רוּחַ, וְלֹא כְּטַעַמוֹ שֶׁל ר' חֲנִינָא אִישׁ לוֹד שֶׁלֹּא רָצָה לְהוֹצִיא לְעוֹ

עליהם ותלה העקרה רק כמעשה של עין הרע (ויע' עוד לקמן סי' ז' דברים טובים של ר' חנינא עליהם). ואפשר עוד לחבר שני המעמים שתלו מיתת הכ"ד קריות כחטא ההוא שעברו את השנה במקום בלתי ראוי אשר אנשיה גסי רוח ומעוטי תורה. אכן ההתנגדות ההיא מכית הנשיא ומכל החכמים המחזיקים עמו נגד חכמי לוד, לא חדשה היתה. והנה ראינו (סי' ב') שהמעם בעצמו שאמר פה ר"ז במניעת העבור מלוד, אמר גם ר' יונתן או ר' יוחנן על מה שאין שניין דברי אנדה ללודים שהם גסי רוח. ועוד אמרו בע"ז ל"ז: שמלאה לודאה קאמרת, שאני לודאי דמולולי, ופירש"י ז"ל במידי דרבנן. ואפשר שהכונה דמולולי בבית הנשיא. ולכן אמר ר' שמלאי שרבי התיר השמן. וכן משמע קצת כירושלמי המובא ישם בתוס' יחשד רב את ר' שמלאי שמא לא שמע זאת מרבי ואומר זה בעצמו. ונ"ל שנמשכה כבר התנגדות זו מימים קדמונים מעת אשר התנברה המחלוקת בין בית שמאי והלל. והנה ר"א הגדול שהיתה ישיבתו בלוד (סי' ב' ג') נקרא שמותי, ר"ל שהלך בדרך שמאי כדברי רש"י (שבת קלי"ב) ותוס' (גדה ז') בשם הירושלמי. וזהו עיקר הפירוש (עי' מה"ד). ונודעה המחלוקת הגדולה של החכמים נגדו על דבר שהיה מנגד בדרכו לבית הלל שהוא בית הנשיא. ובארנו זה היטב במ"ש כבר, במה היה מתנגד להם. וכן ר' טרפון יהיה ג"כ ישיבתו בלוד (סי' ג') היה ניכר מתנגד להם (כריות י"א) יבמות ט"ז וברש"י ירושי' שביעית פ"ד ה"ד) ויוכן עתה יותר הכעס של ר"ג על ר"ע בעבור שעכב את עדי החדש בלוד (ספ"א דר"ה) אשר חכמיה מתנגדין לבית הנשיא. ואעפ"י שלפי גרסת הכבלי אמר ר' יהודה ח"ו שר"ע עכבן, נוסחת הירושלמי הוא העקר ישגרים: ח"ו שר"ע נתנדה.

(1) כבר בארנו בארוכה בנקום אחר, כי עין הרע זו היא שמה מטעם ארסקינות שר לבחו של גלזות אשר העליל על בית הכסית שהתקבלו למרד תחת אשר באמת לא ככסו במוצאי גדול כזה אלא לעזור השנה.

העורך.

אבל באמת הוא היה המעכב שהיה עוד בעת ההיא מתלמידי ר"א הגדול המתנגד לבית הנשיא. וגם לפי גרסת הככלי הנה התיק פליג על ר' יהודה (ע' תו"ט), המחלוקת מוספת והולכת עד שכימים מאוחרים עקרו גם עבור הישנה מלוד נגד ההלכה הנהוגה, ויהי להם לאות מיתת ב"ד קריות כפי ספור ר' חנינא בירושלמי. ובס' הקבלה להראב"ד ז"ל מוסיף על הספור הנמצא בר"ה כ"ה: מעשה שכאו ב' עדים—ושלח ר"ג לרי' יהושע שיבא במקלו ותרטילו וכו' שהיה המעשה בלוד. ולא ידעתי עוד מנין לו? ונראה שכבר בימי שמעיה ואבטליון היתה ישיבת לוד מפורסמת למפרשת בדרכה מדרך ישיבת בית הנשיא וזו היא ששנינו (פסחים ע'): יהודה בן דורתא, פירש הוא ודורתאי בנו והלך וישב לו בדרום אמר אם יבוא אליהו ויאמר מפני מה לא חגגתם חגיגה בשבת מה הם אומרים לו. תמהני על שני גדולי הדור שמעיה ואבטליון שהם חכמים גדולים ודרשנים גדולים ולא אמרו להם לישראל חגיגה דוחה את השבת?— אמר ר' טרפון מאי טעמיה דבן דורתאי? וכו', אמר רב אשי ואנן מעמא דפרושים ניקום ונפרש? ופירש'': פירש מן החכמים ונכדל מהם, מפני שהיו אומרים אין חגיגת י"ד דוחה שבת וישב לו בדרום רחוק מירושלם שלא לעלות לרנל ויתחייב כפסח ובחגיגה. ואנן מעמא דפירושים וכו' וכי לכך הוצרכנו לדרוש המקראות אחר טעמים המכדילים (עצמם) מן החכמים ע"כ. ובמחילה מכבודו פירושו אינו מתישב למעיין, שכבר הרי יש כזה לכד עבירה גדולה להתרחק מירושלם כדי שלא לעלות לרנל? ובתוס' הקשו אמאי הוצרכו להתרחק שיפטר. הלא היה יכול להביא חגיגתו כל שנעה? ובסה"ד כתב על יהודה בן דורתאי: נראה שהיה צדוקי. ולא ידעתי איך נשאו לבו לומר כן בלי שום ראיה? וקרוב אלי שבן דורתאי פירש רק מישיבת הנשיא והלך לו לדרום זה לוד. ושם התנגד להלכות בלתי נראות בעיניו. וכזה לכד לא יקשו עוד כל הקושיות שהזכרנו. ורב אשי שאמר: ואנן מעמא דפרושים וכו' אפשר להרחיב כבר את הגכול בבאור מלת פירש

שהוא מלשון זמיני פרושיס, אך לא נרחק כזה הרבה מן הדרך, אם נאמר שבאמת ישיבת דרום היתה כבר מפרשת משיבת הנשיא, ובכל זה חלילה להסכים עם דברי סה"ד שהיה צדוקי. גם אפשר שמקום שמאי הזקן היה ג"כ בלוד. ויבואר זה במקומו. זו ונראה לציין פה בקצרה דרכי חכמי לוד בלימודיהם, שהיו מחזיקים מאד בכבוד ההלכות המסורות בכורר, והיו נשמרים לכל תתערבנה בהן איזו בלתי ברורות אישר עלולות להתרבות מאד, וכאשר תרכינה כן יפרוץ הספק על פניהם. וגם לא היו רוצים לרון בעצמם עפ"י היקש השכלי והוא ממש תכונת ר"א הגדול. וכשאלה על כל דבר אישר שלא ישמע. אמר לא שמעתי, ולא רצה להורות עוד (ע' יומא ס"ו, ב' סוכה כ"ה, נזיר ספ"ב, נגעים ספ"ט וספרא תזריע ספ"ו) וככה שלא להתרחק הרבה ממשמעו של מקרא במקום שאין הלכה מקובלת וביחיד להקל. אבאר כל זה בראיות בע"ה. ולכן נאמר על לודים שהם גסי רוח, ר"ל שמחזיקים עצמם לכד לשומרי התורה המסורה אשר כל יתערב בה כלספק, ועפ"ז נחשבו גם למעוטי תורה במה שמספר הלכותיהם ימעטו מאד נגד מספר ההלכות בבית הנשיא וגם נתמעטו אצלם הדינים לרון מעצמם בקל וחומר ובינת שכל להרחיק לסעמים עי"ז מפשוטי של מקרא. ובכל זה נמצא במקום אחר על אנשי לוד שלכם רק ונכנעים בישמעם דברי תורה, ולא כן אנשי צפורי. עי' ירושלמי פ"ג דתענית, אצל ריב"ל ורי חנינא, וביוחסין אצל ריב"ל י"דף צ"ד) נראה דברים להיפך דרומאי לככם קשה. והרב בעל סה"ד תפשו ועדיין הדבר בספק אצלי אם לא ראה היוחסין נוסחא יותר מתוקנת המסכמת עם מה שנאמר במקומות אחרים על לודים שהם נסי רוח¹) ומיזכ ככרם את לימוד

¹ (ביוחסין השלם נוכל הספור מן ירושלמי דתענית אלל ר' חנינא בר חמא ולא אלל ריב"ל, ושם הכותחא הא חנא בר ליואי, אלל שבני דרום נכנעים בתשובה ושונעין, וביוחסין ד"ק דף ל"ד הכותחא ונשובת.

ההלכות המסורות לא היו רוצים בשום לימוד זולתם. וכעבור כן היו מרחיקים נ"כ את לימוד האגדות אשר רוכן ג"כ בלתי נמסרות מקדמונים. ור' שמלאי הדרומי הוכרח לבקש מר' יוחנן שילמדו אגדות (ס"ו ב:) וריב"ל איש לוד היה ג"כ שונא אגדות (ע"ע אגדה) וגם מר"א הגדול ישו כמו זכר לדבר שהיה ממאן כשיחה של אגדות שכאשר שאלוהו: פלוני מה לעוה"ב? השיב לא שאלתוני אלא על פלוני! מהו להציל הרועה מן הארי? אמר להם לא שאלתוני אלא על הרועה!— ולא מפני שהפליגו בדברים אלא מפני שלא אמר דבר שלא שמע מפי רבו בעולם (יומא ס"ו) וכעין חלוק זה ממש נתהוה בימים מאוחרים בישיבת בבל בין נהרדעא לשאר ישיבות. ולכן בלל ר' יוחנן במאמרו נהרדעי ולודים לומר שאין שונים לשניהם אגדות שהם נסי רוח ומעוטי תורה. ויתר החלוקים בין דרכי ישיבות כיה לב"ש יבוארו במקום אחר בע"ה.

ח) כל הניסעים החרשים ציינו מצב לוד שהוא היום סמוך ליפו כפר קטן על כר נרחב ושמן מהודר בפריחים נחמדים ונצנים נותנים ריח, וסביב יערי זיתים (ראזענמיללער קדמוניות ח"ב צר 327) ויסכים כל זה לדברי ר' יעקב בן תודאי בכתובות קי"א מלוד לאונו ג' מילין. פעם אחת קדמתי בנישף והלכתי עד קרסולי נדבש של תאנים. כמסעות ר' שמואל בר שמשין נזכר כפר לוד ומצא שם קברו של ר'א וכאשר נחרב לוד בזמן מאוחר, ציינו המאחרים את קברו ככפר עינן¹. והוא א' ישעה צפינית מערכית מלוד.

מה. מגדלא¹. עיר סמוכה למבריא ומגדלאי שאלו לרשכ"ל מהו ליקח אבנים מעיר זו ולבנות בעיר אחרת (ירושלמי רפ"ג דמנילה ופ"ג דמעשרות ה"א) היה לו כי חצרות אחת במגדלא ואחת

¹ הו"ל "ענין" הו"ל "לונד" וקראים לו "כפר ענה". העורך.

² נדפס בהגה"ת שנה י"ח 1874 בליון 8 טבת הנאון שיר ז'לי

במבריא וכו' ובכ"ר ע"ס ומ' קהלת פ' ופורץ נדר: רשבי" כי
 עבר קומי מגדלא שמע קל דנקאמי אמר הא בר יוחאי מדכי
 סבריה. ומשם ר' יודן מגדלאה ור' יצחק מגדלאה (סה"ד) ומפני
 הזנות נחרבה איכה רבה פ' בלע ה'. בירושלמי פ"ה דעירובין
 א"ר ירמיהו מעשה ברועה אחד זקן שכא ואמר לפני רכי זכור אני
 שהיו בני מגדל עולין לחממה ע"י הגשר ועוד, התיר רבי שיהיו
 בני מגדל עולין לחממה ע"י הגשר, ועוד התיר רבי שיהיו בני
 נדר יורדין לחממתא ועולין לנדר וכני חממה אין עולין לנדר,
 ע"ש הטעם מפני שאנשי עיר גדולה (גדר) מהלכין את כל עיר
 קמנה חממה—ולא להפך, מזה נראה:

(א) חממה היתה גבוה יותר ממגדל, שהיו עולין ממגדל
 לחממה, ונדר גבוה מחממה, שהיו יורדין מנדר לחממה ועולין
 מחממה לנדר, וכ"כ רש"י עירובין ס"ה ד"ה. לאו משום: נדר
 וחמתן יושבין בהר בשפוע נדר למעלה וחמתי למטה, ונראה
 שכתב כן עפ"י הירושלמי הגיל.

(ב) חממה סמוכה מאד למבריה עד שנעשה אח"כ לעיר
 אחת ומגדל סמוכה לחממה.

(ג) חממה סמוכה לנדר פחות מאלפים אמה תחום שבת
 וזה שלא בדברי המבוא לנסיעת בוקהארד בהקדמה שכתב
 שמרחק חממה מנדר היה כחמש פרסאות.

(ד) נכונה גי' התוס' עירובין ס"א ד"ה ועוד ולא כמו שרצה
 בחלה למחק מלת ועוד, וע"ש שכתב שיש תוספתא שכתן
 בה כתר עדותה דרועה התיר ר' וכו'. והנה לפנינו בירושלמי
 כמו בתוספ' ההיא, ושם מחולקים רש"י ותוס' גל מה דאמרינן
 שם עיר העשויה כקשת אם הכונה על חממה או נדר וקרובים
 יותר דברי התוס' שהכונה על נדר, ועוד יש: כי אתא רב דימי
 אמר הטעם שאין בני חמתן עולין לנדר משום דמטמרני להו
 (מכים) בני נדר' לבני חמתן, ומקשי כי אזלי בני נדר לחמתן נמי
 מכי לבני חמתן ומתרין: כלכ בלא סתיא (עיר) שב שנין לא נכח
 וכ"ש שבת: משום שכרות, והשתא נמי מטמרני בני חמתן לכני

גדר, כולי האי לא כייסו להם ע"כ. ונראה הטעם בכל זה משום
 גדר היתה עיר של יונים עוד מכבה, מעת לקח אותה קיסר רומי
 מארכילוס ונתנה לסוריא, ע' דמוניות ליוסיפון סי"ז פ"א סי'
 ד' דקחשיב שם ג' ערים שלקח הקיסר ועשה אותן לערי יונים
 ובהן עזה גדר והיספאם והיא סוסיא הנחשבה גם בתלמוד לרובה
 של עכו"ם (ע' בערכו) וכמו כן בליס גם גדר. וגם לפני
 אלכסנדר ינאי היתה גדר עיר של יונים וסורים והוא כבשה מהם
 (שם סי"ג סי"ג סי' ג') וא"כ יפה פחדו שלא ילכו יהודים
 מחמתן למייל בגדר מפני שיכו אותם הנכרים דשם, ומ"ש משום
 שברות ר"ל שכרות של היהודים ועי"ז יתנו יד למריבות
 המביאות לידי מכות והריבות 1.

מו. מישן 2). מישן מתה, קידושין ע"א וכירושלמי שם מישן מתה
 לא חשו להם אלא משום ספק חללים שהכהנים שבה לא הקפידו
 על הגרושות, ובספ"ק דינמות מתרמוד נתגלגל פסול משפחות
 למישן ומשם להרפניא. ובקידושין מ"ד עשרה קבין עזות ירדה לעולם
 מ' נמלה מישן. — ומשבת כ"ז נראה שמישן יותר קרובה למכריא
 מלנהרדעא שאמר שם מר עוקבא ממישן לרב אשי אתון דמקרבין
 לרב ושמואל עבידו כרב ושמואל אנן נעביד כר"י. ובערוך ערך
 כוצית כתב: ומישן קורין הישמעאלים מייסין והוא כקנה
 גדול [וצ"ל: והיא בקצה ככל, דמישן היא באמת בין כבל לא"י]
 כמקום אנמי מים [וכזה תתקן פי' רשב"ם רפ"ה דביב שב'
 מישן נהר קטן כהנהת המנוח ז"ל וכן הוא בד"ו]. ועל מה שכתב

[1] המחבר במח"כ שנה וערכב את העיר מנדלא הנכחית שהיתה סמיכה למכריא
 שבעבר הירדן המערבי עם העיר מנדלא הסמוכה לחמתא ולגדר שמקומה כעבר הירדן
 אפורה, וכבר העיר על זה החכם ביג בהמנדר שנה י"ח לשנת תל"ד נלטון 17 במאמרו
 'קונטרס מעייני ישועה וגדר לפריצה', אלא שמשנה לא זזה ממקומה. וכנינע לחמת
 הנה אין חמת שם עצם פרטי לאינו עיר, כ"א שם תיאר, לאמר: המקום שיש בו
 מעינות חמים. וחמת גדר הוא מקום המעינות החמים הסמוכים לגדר וחמת למכריא
 הוא מקום המעינות החמים הסמוכים למכריא.
 העורכים

[2] נדפס בהשטר שנה ה' סאת הגאון ש"יר ז"ל.

הערוך שם: ויש שעושין לספינות גדולות וכו' ופי' זה כמו פי' סרה צמין, לא ידעתי פירושו ומי' מהור"ר אהרן פולד זצ"ל רשם כגליונו: 'ואולי צ"ל ופי' זה הוא פי' ר"ח (והוא כשכת קל"א). מן. מכורו) בימי עמידת בית שני היתה נודעה לישראל עיר בא"י ושמה מכור, וראוי לשית עליה לב. מה נודע כספרי חכמי ישראל ממנה. ומה כתבו על אדותיה. ולא מעט יהי פרו התועלת מחקירה זאת.

הנה הראש והראשון מהמדברים עליה הוא יוסף הכהן ימלחמות ספר שניעי פרק שישי) וז"ל: "אהרי חיבן ירושלם ברחו יהודים רבים ונמלטו לעיר המבצר מכרום [מכור] וישלחו הרומיים שר צבאם כסוס וחיל רב עמו לכבשה ולהחריבה למען לא יבואו עוד אנשים רבים ויתחזקו כמרידה בעבור חזקה כי היתה מחסה ומגן לכל החוסים בה ופחד ומגור להלוחטים עליה כי עמדתה על צור גבוה מאחד עד כי אין לעלות עליה. וסביבותיה חפירות עמוקות מאד עד אשר לא תישלוט עין לראות תחתיהם ואורך החפירה למערבה שלשים כברות ארץ ותגע לים המלח אים סרום, ולצפון ולדרום אף כי לא היו רחכות כהמערבית לא יוכל לעבור עליהן, ולמזרחה עמקה מאה אמות, וארכה הניע להר גובה העיר מכרום, וכאשר ראה אלכסנדר ינאי מלך היהודים מצב המקום הזה, ויהי הוא הראשון לכנות מבצר על ההר הזה, אך גבינום החריבו בלחמו עם אריסטובולוס, ואחרי כן שם הוררום לבו לכנות שם מבצר הזק, וגם כי קרוב היתה לארץ ערב וצופה עליה, ויבן שם עיר ויסוב איתה חיל וחומה, ומגדלים בפנותיה, ומהעיר הובילה נתיבה להמצודה אשר נבנתה על ראש ההר, ויסוב את המצודה בחומה ומגדלים כנה בפנותיהן וגובה המגדלים מאה וששים אמה, ויבן בקרבה היכל גדול וכתים וחדרים יפים מאד בו, ויחצוב שם בורות להכיל מים לכל צרכיהם במקומות ראויים להם. והנה לא לכד מעשי אלקינו הי

[1] נרמס בהלכנון שנה ה' לשנה תרמ"ח גליון כ"ה מאת רוב בער

לחזק המקום הזה. אך גם ידי אדם משלו בו לאמצו ולהחזיקו. ויתן הורדוס כלי זיין ומוכנות רכות נתן בו להיות בידי יושביה מים רבים להלחם על אויביהם" עד הנה דברי יוסף.

אך מה המה עשתונות אדם. עצת ה' היא תקום הוא נתן יעקב למשיסה ביד עשו. ויהרום את ערי מכצרינו. ואת בית יעקב שרף באשו. ואת בניו הוליך שבי תחת כל השמים. אך אם בית יעקב היה אשו. גם בית עשו היה קש. ולא היה שריר לבית עשו. ויעלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו והיתה לה' המלוכה.

הנה אנחנו רואים מדברי יוסף הכהן כי העיר מכרום היתה קרובה לים המלח. הקרוב גם הוא לירושלם וכזאת אנו רואים במסכת תמיד פ"ג מ"ח (והובא כבלי יומא פ"ג). אמר רבי אליעזר בן דגלאי עזים היו לבית אבא בהרי מכור והיו מתעמשות מריח הקטורת ע"כ. ועוד ירענו מחכמי המשנה והתוספתא שמכור זה היה בעבר הירדן שהוא יורד לים סדום; כי הרי בתלמוד ירושלמי שביעית פרק מ' הובא; רבי שמעון בן אלעזר אומר איזהו הר שבעבר הירדן כגון הרי מכור וגדור. אבל בתוספתא הגדפסת והיא בידינו שמשם לקחו הדברים בירושלמי כתוב כזה בפרק ז': רשב"א אומר איזהו הר שבעבר הירדן כגון חרים וכגבוה גדור וחברותיה. הנה יראה הקודא איך נעשה בתוספתא השכוש מהרי מכור. חרים. וכן בתלמוד ירושלמי ריה פ"כ ה"כ [דפוס קרוטושין דף ג"ח ע"א] בענין משיאין משואות: תני בהרי מכור וגדור. והוא דבר פלא. כי גם זה לוקח מהתוספתא. ובתוספתא הגדפסת לפנינו יש שם בר"ה: ר"ש בן אלעזר אומר אף כהרי מכמר ותבור וחברותיה. הנה יראה הקודא כי תחת מכור יש בתוספתא מכמר ותחת גדור שהיא הגרסא האמיתית, יש ותבור. הרי התוספתא הגדפסת שהיא בידינו משוכשת במקומות אלו. בשביעית ובר"ה! ויותר פלא הוא. כי כבר באו התוספתות האלו בשכוש בתוך התלמוד הבבלי. ואביא את המשנה בס"ב דר"ה ואיתא שם כך: וסאין

היו משיאין משואות מהר המשחה לסרטבא ומסרטבא לגרופינא [ראיתי בכ"י ישן מאוד ויש שם: אנרופינא] ומגרופינא לחוורן ומחוורן לבית בלתין ומבית בלתין לא זוו משם אלא מוליך ומביא מעלה ומוריד עד שהיה רואה לפניו כמדורת אש כל הגולה. וכתוספתא איתא כזה הלשון: "כראשונה היו משיאין משואות מהר המשחה לסרטבא ובצרופיה כתבור בחורן ככית דלתיה ר' שמעון בן אלעזר אימר אף כהרי מכמר ותבור וחברותיה". וראוי לתקן התוספתא על פי המשנה, ותחת צרופה צריך לקרות גרופינא. ותבור, מיותר כילא היה הר תבור בעבר הירדן שהיו משיאין משואות עליו לגולה. וגם בדברי רשביא צריך למחוק תבור, ולעמיד במקומו גדר, כמו שהנאתי למעלה מהירושלמי. אך גם במשנה לענ"ד יש להגיה: בית דלתין: תחת בלתין כמו שהוא כתוספתא כי מצינו ביכמות פ' מ"ז: אמר רבי עקיבא כשירדתי לנהרדעא לעבור השנה מצאני נחמיה איש בית דלי אמר לי שמעתי שאין משיאין את האשה בא"י על פי עד אחד ע"כ. וכבבלי ר"ה אמרו כי בית בלתין [שכתוספתא יש תחתיו בית דלתין הוא סוף א"י שהוא: בירם, ומשם רואים את הגולה. ואמר רב יוסף כי הוא סומכדיתא. ונהרדעא קרובה אליה ושם ראה רבי עקיבא את נחמיה מכית דלי, שראוי מאוד לאמר כי בית דלי היא בית דלתין. וא"כ היתה בית דלי או בית דלתין, העיר האחרונה בא"י שמשם ראו את כל הגולה [אני קורא א"י כל ארצות עבר הירדן עד הנהר הגדול נהר פרת, שעל שפתו עמדו סומכדיתא ונהרדעא]. עכ"פ איתא כי התוספתות היו כבר בשנוש בתלמודא בבבלאה כי במסכת ריה הניאו דברי רשב"א שאמר אף חרים וכייר וגדר וחברותיה. ואמרו: איכא דאמרי ביני וביני הוו קיימי א"ד להך ניסא דא"י הוו קיימי מר חשיב דהאי ניסא, ומר חשיב דהאי ניסא. (ו) הנה

(1) פה חסרים המלות האלה "וחנא לידן מאי עינח לא קחסינ

הניי וכפחור ופרח פ"י [תולאחנו עמוד קל"ד] הביאס. ביג.

אנחנו רואים שפקקו כאלה המקומות איך היו קיימין אם
 ביני וביני ואם מצד אחר של איי היו עומדים ואלו היתה
 לפניהם התוספתא כמו שהיא בירושלמי, לא היו שני
 איכא דאמרי כי ידוע אשר הר מכור הוא סמוך לים סדום
 וגדור הוא סמוך לים כנרת נוכח עיר טכריה. והירדן מפסיק
 ביניהם ורשביא לא חשב אלא שני עדים מכור וגדור,
 ומה נצטער אותו צדיק הגאון הקדמון בעל כפתור ופרח
 שלפניו היה נוסח הגמרא יותר משובש ממה שהיא לפנינו,
 ובקש למצוא חרים בדר בעבר הירדן שלא היו ולא נבראו,
 וכנוסח הגמרא שלפנינו אף הרים וכייר הרי רושם מכור
 נכר. וכנוסח שלפנינו גם הרושם אינו נכר, עד כמעט שראוי
 לומר שאיזה תלמיד טועה קדמון העמיד המאמר הזה בגמרא בבבלי
 כמו שכתב הרמב"ן ז"ל על מסכת גיטין (ראיתי בכ"י ביד ידידי
 החוקר הגדול שני-אור מספרי הגבירים גינזבורג בגמרא גיטין
 פ"ק דף ז' ע"ב "ורמינהו היה מהלך מעכו לכזיכ" וכתב הרמב"ן
 בשם החכם הגדול ר' יצחק בן חסדאי מפולגנאי שתלמיד טועה
 העמיד שם הדברים שהמה בהפך ממה שכתוב בתוספתא דאהלות
 פ"ח. ובאמת ראוי לחוס על כבוד חכמי תלמוד בבלי מלחשוד
 אותם בשבוש כזה, אף כי אנחנו רואים ביתר מקימות בתלמוד
 שלא כולם היו בקיאים בישובי איי לרוחק המקום ולרוב הצרות
 והשמדות, שלא כולם יכלו למסור נפשם ומאודם בסכנת דרכים
 כאלו, כאשר עשו קצת מהם כמו רבין ורב דימי ושאר אמוראים
 נחותי ימא' בדרך צחות קראו עולי איי: נחותי ימא, כי איי
 היא למערב איי ומערב נקרא ים, וביים הלשון: ירד, כמו ירדי
 הים כאניות, וכתב האבן עזרא אל הים ירד הוא ור"ל שיורד אל
 הספינה ועיין ברד"ק יונה על פסוק ירד יפו. ועוד נראה לפנינו
 כי לא כל חכמי תלמוד ככל ידעו מצב עיר גדור כראוי אשר
 לכבוד שתי הערים האלה הקדשתי המאמר הזה למען חפוש בני
 ישראל ויקרעו סגור לכם כי גלה כבוד מהם, כי אלו שתי הערים

אשר האחת מהם היתה עיד מכור על שם: מכרום, כלשון יוני:
 חרבי, כמו שכתב רש"י ז"ל על כלי חמס מכרתיהם; כי העיר הזאת
 כחרב בידם נגד שונאיהם כמו שהבאנו בשם יוסף הכהן, והעיר
 השניה גדרר וחברותיה עוד בימי חכמי המשנה וראשוני אמוראי
 הירושלמי עלו להרפאות מחלים ולהנות ממימי החמים אשר
 סביבותיה, עתה כמעט לא נודע מקומם איה וציון המה ודורש
 אין להם.

מח. מכמס (1). מכמס וזנוחה אלפא לסלת (מנחות ר' פי טי) כ"ג
 הערוך וברפוסים משוכש מכנים וצ"ל מכמס והוא מכמש של מקרא
 (שי"א י"ג ה', נחמיה י"א ל"א) ונקרא ניכ במקרא מכמס (שם ז'
 ל"א—לי"ב ועזרא ב' כ"ז) וכן נקרא במכביים א' ס' ט' ו' וכיוס'פון
 ס' י"ג ס' פי ב', וזנוחה היא זנוח של מקרא (יהושע ט"ז ל"ה,
 נחמיה ג' י"ג י"א ל').

ממ. מרון (Meroth) מקום מכצר בגליל העליון כחצי
 שעה לדרום גוש חלב.—בערך גוש חלב הראינו מתלמוד ומדרשים
 וכותבים מאוחרים, סמיכת העיר ההיא לצפונה של עיר מרון,
 והמרחק של גוש חלב כמנה הכאנו מספר כו"פ שהוא כחצי
 שעה, וכן סמיכות הערים עכברא וצפת וכדש נפתלי אל שתי
 אלה הערים, וכי היתה מרון מסורסמת בזיתים הרבים שנמצאו
 בה, וסה נכרר עוד קירוב כל אלה המקומות יחד וגם התכונה
 הנפלאה של מנרשי העיר הזאת, כי הרים מכורכים סביב לה במרעה
 טוב ויפה. הסופר יוסף בן מתת'י כתב בתולדותיו (ס"י ל"ז) כי
 חיזק בגליל העליון מכצרים הבנוים מכבר על מצוקי סלעים, והם

(1) נרפס בהמניד שנת י"ח 1874 מאת הנאמן שי"ל ז"ל.

(2) נרפס בראש ספר קורא הרורות להר"ר שלום הכהן מאת הנאמן שי"ל

ז"ל (והורשא הקציה).

יבנה מירות ואכבארי ע"כ. וכן במלחמות (ס"כ פ"ב ס"י ו') ומוסיף
 שם עיר זעף (צפת) ומירות זה אין ספק אצלי שהוא מרון
 בתלמוד ומדרשים. מפני קירוב המקומות וגם ההברות וההוראות
 כאשר נראה עוד, ואפשר עיר מרות הנזכרת (ז"כ א') היא עיר
 מרון שקראה בן מתת"י מירות. כי ו"ן היא בערבית סימן רבים
 כמו ו"ת בעברית. ונמצא ידון המרונותי (נחמיה ג' ז') אולי
 הורכבו פה שני סמני הרבים והיה המקום נקרא נ"כ מרונות.
 וקרוב יותר כי שומרון מראון הנחשבת לאחד מלאי מלכים
 (יהושע י"ב ב') היא מרון שלנו. ומקומות הסמוכים לה מעידים
 אכשף, חצרי, תענך, מגידו. וכל אלה סמוכות לפנינו גם במפות
 של ערי קדם למרון שלנו. ושומרון הוא בחלקו של זבולון וקרוב
 חלקו לחלק אשר (שם י"ט ט"ו) אשר שם גוש חלב. ובמקרא
 אורו מרוז אמר מלאך ה' (שופטים ה' כ"ג) יאכו קצת מחכמיהם
 לקרוא מרון, ובקובץ א' של קעניקאט יש ספק בקריאה. ובאמת
 הראינו כי מרון קרובה לתענך ומגידו לקדש נפתלי וסביבות
 הערים האלה היתה המלחמה עם סיסרא (שם ד' ו' י'. ה' י"ט)
 אך ירינו אסורות מפני הקריאה המתפשטת. ועל מראון של
 יהושע גרשם אל"ף לא קרי, ויהי' איפוא כפי הכתיב השורש
 מרא, וכפי הקרי מרן. ויתכן בעבור רוב הצאן הנמצאים סביבה,
 וכבושו תרגומו אמריא. או אמרין—ועוד לא בררו היטב דורשי
 לשונות מקור לשם מירינוס אשר נקרא בו בימינו מין
 כבשים בעלי צמר דק ויפה באספמיא, וראיתי כמה כאורים
 שונים וכולם רחוקים מאד. ולדעתי בא בלשון יושבי אספמיא
 מהערכיים אשר מהם קבלו כמה תיבות ושמות בעת משלו שמה.
 והם הביאוהו עמם מהסיירים שקראו לצאן אמריא ונהוספת נו"ן
 אמרין. והנה נמצא מעשה במרוני אחד שהיו לו צאן הרבה
 (קדושין כ"ו ב', כ"ב קנ"ו ב"ז). הן אמנם רש"י ס"י בקדושין
 מדוני ע"ש מלך מדון ע"כ. אולם ככ"ב שם נמצא שני פעמים
 מרוני ברי"ש, וכן בה"ג ורי"ף ורשב"ם ותוס' שם, וכן בירושלמי.

שם במקומו (פ"ט) ושם מוסיף מאה חכיות של יין ומאה חכיות של שמן. וכבר ראינו זיתים הרבה במרון וביתר שמן רב כגוש חלב הסמוך לו. ובערך גוש חלב ראינו שהיו אנשים מסלך זה של גוש חלב ומרון, וגם פוחרים בחומים דקים של צמר מיב הנקראים מטכסא, ולכן זו היא הנוסחא הנכונה, אעפ"י שבתוספתא (ספ"י שם) לפנינו מדוני, אך משובשת לרוב ועד מהרה נמצא ראייה לזה.

בר"ה (ט"ז א') וכל באי העולם עוברים לפניו כבני מרון ובגמרא שם (י"ח א') מאי כבני מרון, הכא תרגומי כבני אימרנא (אפשר שצ"ל אמריא או אמרין, ועכ"פ אין ספק ששכוש נפל כפי' הרמב"ם שכתב תרגום כבשים אמרנא וצ"ל אמריא כי לא נמצא אמרנא כתרגום ואין משקל רבים בארמית כן, וכן בפירושי רע"ב אמריא) ריש לקיש אמר במעלות בית מרון. פירש"י אימרנא כבשים שמונין לעשרן ויוצאין זה אחר זה בפתח קטן שאין יכולים לצאת כאחד, כמעלות בית מרון הדרך קצר ואין שנים יכולים לילך זה בצד זה שהעמק עמוק משני צדי הדרך ע"כ. והגאון ר"י ברלין ז"ל רשם שם גי' ע"י רי"ף ורא"ש בית חורון, וע' סנהדרין ל"ב ב' ועירובין כ"ב ב' ע"כ. והנה בסנהדרין שם נמצא דרך קצר כבית חורון אמנם כעירובין שם כמעלות בית מרון פירש"י זקופים מאד ומעלה קצרה ומהלכים בה בזאח"ז ולא שנים יחד כדאמרינן בר"ה כבני מרון כמעלות בית מרון ע"כ. והוא האמת, שאיך יהיה בית חורון פירוש על מרון הנמצא במשנה דר"ה ככבלי וירושלמי ותוספתא. ולכן קרוב אצלי שצ"ל להפך גם בסנהדרין שם מרון, וכבר הראינו בערך גוש חלב שנקרא במדרש בית מרון, ולפ"ז יתאחדו שני הפירושים בגמרא דר"ה, כבני אמרנא שהולכים בזאח"ז וביחוד כמעלות בית מרון, ששם כבשים הרבה והדרך צר ומוכרחים לילך בזאח"ז, ועל דרך הדמיון נקרא בכתוב משעול צר כזה אשר הכורח מוכרח להתאחד ורודפו ישיגהו שמה בין המצרים, וזהו כל רודפיה השיגהו

בין המצרים (איכה א'). וכן בירושלמי (ר"ה שם) ר' אחא אמר כהדן דירין (רפתים של כהמות שנכנסים בזאח"ז) רבנן אמרי כהדא מגנימין (ע"ש פירושונו שהוא מקום מיוחד לכהמות דקות ככבשים ומלאים), וכל אלה רצו רק להראות עיקר הכוונה של המשנה, אך אין ספק כי כני מרון של המשנה הוראתו מקום ששמו כך אשר שם הי' משעול צר בין ההרים כפירוש ריש לקיש בכבלי' והוא זה שלנו שהי' גם בסביבו מרעה טוב לצאן, ורק מקומות כאלה היינו עמקים בין הרים גדולים מוכשרים למרעה צאן מפני שהם צריכים לצל, וכן עוד היום רועי צאן מחפשים להם עמקי הרים, ואם מוליכים אותם למרחוק הולכים אתם רק כנקר השכם ולעת ערב דרך העיירות, וזה רק למען יתחבאו מחום השמש, ועי' עירובין (ק"ב א') הנהו דברי דהוו לרב הונא דביטמא בעי מולא ובליילא אוירא, ודברי תרגום אילים והם הזכרים בצאן, ובאיכה רבתי (פ') היו שריה כאילים לא מצאו מרעה) אילים הללו כשעת שרב הופכים פניהם אלו תחת אלו ע"כ, נראה שקראו אילים לא אילים, וקריאה זו מסכמת יותר לענין המקרא, כי לא מצאנו מרעה לצבי ולאיל רק לאילים וכני צאן, וגם לא נמשלו השרים בשום מקום לאילים ולצביים כי אם לאילים ולעתודים ככמה מקומות כתנ"ך, וכן בהעתקת השבעים ובתרגום הערכי.

ונראה עוד לְאַחַד פה שלשת ערכי מרון של רבינו בעל הערוך, הראשון כולל מקום מרון, השני חרב וחנית תרגומו חרבא ומורניתא, והשלישי תרגום תדהר ותאשור מורני ואשכרענין, ויתכן שסביב ערי גוש חלב ומרון היו גדלים עצי תדהר כאלה שהיו עושים מהם חניתות, ולאות שהיו מעץ ולא מברזל, כמו שאר כלי הלחמה קשת מגן וצנה, המקרא (יחזקאל ל"ט) וכערו והשיקו בנשק וגו' וברומת, והנה ראה בורקהארד (בנסיעתו צד 855) בהרים סביבות טבריא מישור גדול בעשרים רגעים מכוסה באילנית הנקראים שמה לערביאים תדרי, וג"ל שדוא תדהר ישל

מקרא, והיו מהם גם סכיב נוש חלב ומרוץ, או ששם היו עושים החניתות מהם, והראי' המדרש שזכרנו (ערך נוש חלב) נפקו בתריהון נוש חלביא בחומריא ובמורנייתא. ויש עוד ספק אם נקרא בארמית העץ או החנית על שם סכיבות העיר מרוץ. היינו מהעצים אשר גדלים שם או מהחניתות שעושים שם, כי ראינו למעלה מעם לשם העיר כעבור הכבישים הרבים הנמצאים סביבה. ובירושלמי (פ"ד דתענית ה"ה) תני ר' יוסי יום שחרב הכית מוצאי שכת ומוצאי שמטה היה ומשמרתו של יהורב בתשעה באב וכן בשני וכו'. א"ר לוי יהורב גברא מירון קרתא, מסרביי מסר ביתא לשנאיא ע"כ. ור"ל שהיה כתוב כן בספר יחס משמרות כהונה. יהורב מירון מסרביי וכן בסמוך שם ידעו עמוק צפורים, ומפרישי אמוראי התם ענין השמות האלה (ע' פ"מ). ואחשוב גם מסרביי (ע"ש) לשם עיר, ואצל כל משמר היו נמצאות ישי ערים אחת למעמד ישראל ואחת למשמר הכהנים. וכן ידעו שם משפחת המשמר עמוק שם העיר של המעמד וצפרים שם העיר של הכהנים. ובקינת ר"א הקליר המתחלת איכה ישבה חכצלת השרון, אשר בנה אותה כלה לפי דעתי על בריתא דמ"ט מידות של ר' נתן מענין כ"ד משמורות, (ע"י ריש"י רפ"ד דתענית ומלות מעמד ומשמור וצפת) כחרוז הראשון ונעו משמורות בני אהרן כנמסר הכית במסרביי מרוץ ע"כ. ר"ל בעת שהי' המעמד מעיר זו והמשמר מזו. ומדברינו בשני הערכים נוש חלב ומרוץ, ימצא הקורא כי הי' פלך זה סכיב הערים האלה והקרובים אליה (ע' עוד עכבר) דומה ממש בתכונתו לאחד מפלכים הנחמדים אשר בארץ שווייץ, הרים גבוהים ורמים מצוקי סלעים נשגבים, ועלירם עצים רעננים ומסלות צרות ביניהם, ובעמקיהם מרעה טוב לכבשים וחלבם עב וטוב, וצמרם דק ויפה עובר לסוחר, אך ביתר שאת כי יצמחו שם עוד עצי שמן הטוב וזיתים רבים ושוכים עד ימכרו היושבים שמן רב למרחקים, או כי השלכנו מארץ חמדה כזאת!

ג. גטרופה¹. פאה פיז מ"י: כל זית שיש לו שם כשרה אפילו כזית הנטרופה בשעתו אין זה שכחה. פירשו בירושלמי גטרופה נוסף שמן ע"כ. ונראה קצת רחוק שהרי קורא לזית בסמוך לשון זכר "בשעתו" ואיך נקרא כאמצע בל' נקבה גטרופה ולא נוסף. ולכן הרשה לו הרמב"ם ז"ל לעזוב פירוש הירושלמי ואמר: גטרופה שם מקום, ופעמים רבות מיחסים שם מיני האילנות לארצות. וכן בערך ע' גטרפ פי' שם עיר ושמה גטרופה ע"כ, והיא הנזכרת בעזרא ב' כ"ג וכשביעית פי' ט' מ"ה: עד שיכלו סגדיות מבקעת בית גטרופה. ושם הארץ לחה ושמנה (מחקרי ארץ) ומה ג"כ שם המקום גטרופה, ולכן הזית משם יש לו שם ג"כ. ומלת בשעתו ר"ל בשעת שהיה הזית משם מפורסם.

ושם: בשמו שהיה שפכוני או בישני. ופי' הר"ש: בירושלמי שפכוני שהוא עושה שמן הרבה; בישני אית דבעי מימר בישני ממש כלומר יבשין שאין עושין שמן ואית דבעי מימר דמבעית כלומר שמבייש שאר האילנות מרוב זיתים שהוא עושה עכ"ל. ושני פעמים "כלומר" הם מדברי הר"ש ולא מירושלמי ובמחילה מכבודו הוא, ואחריו רא"פ המפרש לירושלמי הסבו את דבריו לכוונה רחוקה, שאיך יהיה בישני מלשון יבש שהיה צ"ל יבשני או יבש, ומה ליורד באמצע המלה ומה הכוונה ני? ועל כרחינו יותר סברא למנקט פי' השני מענין כושה. אלא הירושלמי כיון בלי ספק למקום בית שאן והאיש או הדבר שהוא משם נקרא בגמרא בקצור בישני כמו במגילה כ"ד: חיפני ובישני לא ישאו את כפיו, ור"ל איש מעיר חיפה או מבית שאן כמו שנאמר בסמוך: תניא נמי הכי אין מורדין לפני התכה לא אנשי בית שאן ולא אנשי בית חיפה וכן פי' הערוך וכן פי' הרמב"ם: בישני נקרא על שם המקום, אכן סוף דבריו יאם: והזיתים ההם לא היו עושין שמן הרבה על כן נקרא בישני לקוח מבושה, נראה בלתי נכון כלל שמהפך ממש פי' השני מן הירושלמי שמפרש ג"כ מלשון כושה אך להפך שהוא מבייש

[1] גרמא בהפניר שנת י"ח [1874] גליון 2,1 מאת הנאן עיר רל.

שאר אילנות מרוב זיתים שהוא עושה וכדברי הרי"ש, גם הוא מצרף שני הפירושים של הירושלמי ועושה אותם לאחד ולדעתנו נכון הדבר אלא להפך, ור"ל שיש לצרף עניני שני הפירושים היינו במה שהוא מבית שאן ובמה שהוא מגדל הרבה זיתים, כי נודע בקעת בית שאן לפוריה מאד, וכך ראה אותה ר"ם סוף כתובות, ואמרו בעירובין י"ט: ג"ע אם בא"י הוא בית שאן פתחה ועי' עוד ירושלמי ס' פ' י"א דכתובות ובמדרש ויחי רובצת תחת זו בית שאן בבית השדיי—ולא ידעתי עוד מהו בית השדיי—ומכל זה מכואר שהמשינה חושבת כאן מקומות המצויינים בפירות שמנים ולא ברעים ומעתה נאמר שגם פירוש שופכוני הוא על שם איזה מקום הנודע למבורך בזיתים כמו שפ"ל הרמב"ם והוא אולי מקום במקצה דרום א"י הנקרא שובק בנסיעת בורקהארד צד 696 והוא על ראש גבעה ולרגלה ב' מעיינות מים וזיתים הרבה צומחים שם, והמעתיק גזניוס כתב שם כי אבו אל פתח ויאקום קראוהו שובך ומשם יביאו אפרסקים למצרים ושובך ושופך נחלפו כבר במקרא (ש"ב, מ"ז וי"ח, ודה"א י"ט מ"ז וי"ח) ונודע ג"כ שהערבים יחליפו פ"א כב"ת מפני שאין להם אות פ"א כמו שקורין למריסולים מריבלום.

נא: נעור ¹). קטנה דמן געורן, חולין ה', בורקהארד ח"ב 628 ראה חרבת מקום ששמו נעור והוא קרוב לחשבן ואלעלה מעבר לירדן אך יותר צפונית מהם, ובמספה אסטאני הרחיקו קצת יותר מצב נעורן מן הירדן, והנוסע הנ"ל ראה חרבת נעור על נהר ששמו ג"כ נעור הנופל לירדן מקביל ליריחו, ובאיכה רבה צוה ה' ליעקב סכיביו צריו: כגון יריחו לנעורן, ע' תוס' חולין שם: שהוא עיר נעורן בדיה י"א ז' כ"ח, ושם כתוב למזרח נעורן ולמערב גזר, ר"ל למזרחו של ירדן שהוא בעצמו מזרחו של שבט אפרים הגזכר שם, וביהושע מ"ז ז' נקרא נערת והיא ג"כ כחלק אפרים ושם כתוב: וסנע ביריחו ויצא הירדן וזה מסכים לדברי הנוסע

[1] נדפס בהגה"מ שנה י"ח נלין 7 מאת הגאון שיר ו"ל

הניל, ובעבור שראה עוד שם חרבות נראה שהיתה עיר מפורסמת לפנים עד שנשארה שמה גם היום עוד אצל הערכים רק בשנוי נעור במקום נערן של מקרא וכן שינו כבר בתלמוד וקראוה נערון ואם הערוך גרס נערן הוא רק להשוותה לשם המקרא והתוס' גרסו להיפך ונקטו גם ל' המקרא נערון להשוותה לל' התלמוד.

נב. סימונא ¹). עיר בא"י ויושביה בקשו מרבי כשעבר שם למנות להם רב ודרשן ומנה להם לוי בר סיסי (ב"ר פ"א) ובנדה כ"ד א"ר יוסי מעשה בסימונא שהפילה אשה דמות לילית וכו'. אולי קראו הרומים למור שמעון המוזכר בירושלמי פ"ד דתענית ומדרש איכה פסוק כלע: סימונא. ויותר נ"ל שהוא כפר סימאניא הנמצא בחיי יוסיפון ס"י כ"ד והוא כששים שמאדים מגליל העליון, זה ג"כ מה שקראו בירושלמי ריש מגלה שמרון סימונייא מפני שישמרון השני הוא בשבט אפרים וזה בשבט זבולן (יהושע י"ט ט"ו) וכן קראו שם הירושלמי בית לחם השני בית לחם צרייה. ובקעת סימונא מוקפת תבואה ואין זורעין בה אלא מין אחד (ירושלמי כלאים ספ"ח).

נג. סוסיתא ²). בתחום צור ונחשבת לא"י (ירושלמי ותוספתא פ"ב דמאי ושם נקראה צוציתא) ובירושלמי פ"ו דשביעית ויברח יפתח וילך בארץ טוב וזו סוסיתא, ולמה נקרא שמו טוב? שפסורה מן המעשרות. ולא נודע מקום ונכול ארץ טוב שנחשבת לח"ל. בקדמוניות ליוסיפון כתב שיפתח ישב בארץ גלעד בעת שגרשוהו אחיו, ומפורש במקרא שכרח מגלעד לארץ טוב, אין זאת שגם יוסיפון לא ידע זה המקום, סוסיתא היא עיר שרובה עכו"ם דרים בה (ירושלמי רפ"ב דר"ה ופ"ב דכתובות) ומקומה ממזרח לים כנרת וביוסיפון נקראה היפסאס והוא סוס בעברי בקדמוניות (ס"מ פ"ח ס"ט) חושב היפסאס נדר ועזה לערי יונים שלקח הקיסר מיד היהודים ונתנה לסוריא ובמ' איכה

¹ גרסם בהשחר שנה ח' מאת הנאון שיר ז"ל.

² גרסם מאת הנאון שיר ז"ל בהשחר שנה ח'

צוה ה' ליעקב סביביו צריו כגון סוסיתא למכריא, ובפסיקתא דר"כ פ' כ"א: לא תחמוד (כצ"ל) גיים מן הגדר ולוקום מן סוסיתא, והיו מתגנבים אלו בנשותיהם של אלו. לימים נפלה קמטה בנייהם וכו'. נ"ל גיים כמו קאיום ולוקום שם מן השמות שלקח דרך משל כמו ראובן ושמעון בעברי, וגם הרומיים כחוקי משפסם נקטו קאיום למשל: ומה נראה ג"כ פריצות הגוים בסוסיתא וגדר.

גד. עטולין¹). עטולין אלפא לשמן במשנה ס' פ' ט' דמנחות לא מצאתי מקום זה רק בקדמוניות ליוסיפון ס"ו פ' י"ג ס"ח' כתב ששאל נתן את כתו לפלמי בן ליש מנעטלא במקום עגלים הכתוב במקרא, ונדע שהיונים כתבו גימל במקום עין שכן הוא הברתה כמו שקורא יוסיפון להר עיבל ניבל. א"כ געטלא הוא עמלא. ואולי משם ר' חנינא בר עיטל. ושם המשנה תקוע אלפא לשמן אכא שאול אומר שניה לה רגב בעבר הנהר, ודעת ראלאנד שהיא ארנוב (דברים ד' י"ג) והיא מרכונא, והסריים תרגמוהו רגב בלי אלף. וביוסיפון (שם ס' י"ג סוף פ' ט') כתב שאלכסנדר ינאי בעת חליו אשר מת בו צר על עיר רגבא אשר בעבר הירדן ואחרי מותו כבשה אשתו.

גה. עין עיטם²). ע' קדמוניות לרי"ט ח' ב' 295 שכתב בענין גן נעול ומעין חתום שקוראים כן הערבים והנוצרים למקום ידוע סמוך לבית לחם ומשם היו יוצאים צנורות מים לירושלם והוא לדעתו עין עיטם וכן משמע ביומא ל"א ובירושלמי שם אמר ריב"ל אמת המים היתה מושכת לו מעיטם והיו רגליו שנדרום פתוחים כדמונים, ובכו"פ הגי' רגלי השוורים, וכן גרם הרוקח שע"ז, עיי' בק"ע. והנה כפי הנראה מיוסיפון ס' ח' פ' ז', עיטם, הוא מקום שעשוע שלמה³), רחוק מירושלם רק כשתי שעות והוא ערך ד.

1. נדפס בהמניד שנה י"ח גליין 18 מאת הנאון שיר זיל

2. שם שם מאת הנר

3. * הוא הנקרא כהיום „פרלזין“.

סרסאות ניאנראפיות, ומעין חתום רחוק מירושלם כשלוש שעות, שהרי בית לחם הוא שתי שעות ומעין חתום עמד שעה אחת מבית לחם לדרום. ונראה שמקור המעין הוא הנקרא מעין חתום וגם בערבית ראש אל-עין ר'ל ראשית המקור של המים היוצאים לירושלם, ושם בעיטם. היו הצנורות נפתחים להכניס משם המים לירושלם. — ומדרי דבבל מהדרי מיא לעין עיטם (בכורות מ"ד).

והנה עיר עיטם נמצא בהעתקת השבעים ביהושע מ"ו אחר מקרא נ' בין בית לחם ותקוע וכל שלשת הערים האלה אינם נמצאים במקרא שלפנינו אך בדיה א' ד' ל"ב נחשב עיטם בין ערי יהודה, ושם ד' ה' כ"ב כסדר של העתקת שבעים ביהושע היינו בית לחם עיטם ותקוע (*). והנה לפנינו בזכחים נ"ד ב': לא הוי ידעו דוכתיה דבהמ"ק היכא אייתו ס' יהושע, בכולהו כתיב וירד ועלה הנכול וכאן ועלה כתיב וירד לא כתיב, אמרו ש"מ הכי הוא מקומו. סברי למבניה בעין עיטם דמרלי וכו'. ויפלא לכאורה איך נקמו מקום הבלתי מוזכר כלל לפנינו שם במקרא בין ערי יהודה ובנימין, אלא קצת נראה שהיה לפניהם המקרא ביהושע כמו לפני השבעים, והרכה חלוקים נמצאים בדברי חז"ל מבעלי המסורה. — ואפשר עוד שהשמות נן נעול ומעין חתום הם שמות שכדו להם חכמים מדורות האחרונים ולקחו השמות משה"ש שהוא שם רק. דרך מליצה, ושם המעין היה בימים קדמונים כירת מלכא וסוכר עין, ומסוכר עין עשו מעין חתום והוא בקעת עין סוכר שמשם הוכרחו להביא עומר כשנחרבו סביבות ירושלם (מנחות ס"ה, ירושלמי, פ' ה' דברכות) ובאיכה רבתי דף נ' בירת ערבה דבית לחם יהודה. — ונזכר סלע עיטם בשמשון (שופטים מ"ו ח') וכפר עיטם במשנה ס' פ' י"ב דיבמות ובירושלמי שם הג"י כפר איכוס.

(* הוועיין עס יראה כי צ"ל לחס' כנזכר לחלי עיטם. העורך

נו. עין תאנה י. שם היה דר"ש בן חלפתא, וכתב המעריך: בירושלמי דתענית, שם מקום קרוב לטבריא ושם מעין ותאנה עליו. וכ"כ בורקהארד 559 עין אלתין קרוב לטבריא ונקרא כן המעיין על שם עין תאנה גדול העומד שם ולרגלו נזל שם מים חמים הנקרא עין־זאלתין.

נו. עכבר 1) Achbarus מכצר הבנוי על סלע כנליל העליון. בערכי גוש חלב ומרון ראינו סמיכת הערים ההן אל מקום זה. ואיך נזכר לפנינו בכבלי (כ"מ פ"ד ב') והראינו זה גם ממלחמות ליוסף בן מתת'י (ס"ב פ"ב ס' ו') ושם קורא לעיר עכבר גם בשם סלע לבד. וכתב שם שהעיר בנויה על סלעים. ונראה שהיה סביבה הרים הגבוהים ליעלים וסלעים מחסה לשפנים ולעכברים, כי המינים לא היו נפרדים הימנ בלשון בימים קדמונים, ועכבר בלשון ערבי מורה על הזכר ממין המנקרים אשר הוא כלהיק שפן. והוא עכבר המדלג על ההרים ומקפץ על הסלעים, והערביאים אוכלים אותו. ע' ראזענמיללער על הקדמוניות שכתנ"ך (כרך ד' ח"ב ס' כ' וכ"כ ובהערות). ונראה עוד כי נקרא זה בגמרא (ע"ז ס"ח ב') עכברא דדברא ואמרו שם שעולה על שלחן מלכים, והוא השפן שאוכלים קצת שרים גם כזמנינו. ויתכן עוד שהוא העכבר אשר בעבור אכילתן הוכיח הנביא את ישראל (ישעי' ס"ו י"ז) ושם כביאור להחכם הימצוי שנקרא עכבר הררי (בערגמויז) והערביאים אוכלים אותו. ונמצא בירושלמי (פ"ו דתרומות ה"ח) ר' יוסי בר בון הורה בעכברא חד לאלף, וחשיב הגאון בה"ג (ה' ע"ז) שפירושו הורה בעכבר שנפל למשקה שביטולו רק באלף. ע' מכריע (ס' ל"ו) שכתב גם בשם רב האיי גאון על מקור דברי בה"ג ששמע כי בספר המעשים לבני איי נמצאו בהם הדברים הללו ומשם נסחם. והוסיף הרב בעל המכריע וז"ל ומצאתי כתוב בס' [צ"ל במסכת]

1. נדפס בהמניד שנה י"ח נלין 12 מאת הנאון שייר ויל.

2. נדפס בראש ספר קירא הדורות להר"ר שלום הכהן מאת הנאון שייר ויל (ווארשא תקצ"ח).

תרומות כגמרא דכני מערבא ר' יוסי בר אבין הורה כהדין עכברא
 חד לאלף ע"כ. אולם במרדכי (ע"ז ס"י תתנ"ד) כתב בשם אבן
 עזרי שקבל מאביו שפירוש מלת כעכברא בירושלמי איננו מין
 עכבר רק שם מקום ור"ל ר' יוסי בר בון הורה שם חד לאלף
 ומוסב על ציר דגים כמאים הנזכר למעלה, וכן העיר הרא"ש
 לפירוש הרי"ש על משניות שם, ועוד כן ברא"ש (פ"ז דחולין סי'
 ל"ג) בשם יש מפרשים, וכן בסמ"ג (ל"ת קליח סוף ה' חלבין)
 וכנ"ס (כתוצאתנו עמוד רפ"ז). אולם כפי הנראה היתה הגי' לפני
 הגדולים האלה כמו שהוא לפנינו, הורה כעכברא, אך לפי
 גרסת המכריע היה כתוב שם בהדין עכברא ולכן הוכרחו בה"ג
 ורב האי גאון לפרשו על המין ולא על המקום. ועדיין יש
 לפרש גם בהדין על המקום. וכבר נמצא ה' הידיעה לשם גם
 בעברית כמו העי לשרון, וכן כהדא גוש חלב (ע"ש בשם מדרש
 קהלת) וגשאר בספק. ואם נאמר ישר' חנינא בר אכבדי הנמצא
 בירושלמי (שם ספ"א) נקרא כן על שם עירו כמו שנמצא כמה
 פעמים עדין כנוי בר (ע"ש) יהיה קצת ראייה שעכברא זו באות
 עיין פירושו מין עכבר, אך עכ"פ. בזה אין ספק שהיה נקרא
 המקום בתחלה עכבר בעיין על שם המין הנמצא בסביבותיו כאשר
 זכרנו, ואח"כ כשנחלף השם בפי היונים שלא יכלו לכמא היטיב
 אות העיין כמו הנלילים בעצמם, ויקראוהו כמו באלף,
 אז קראו אותה גם קצת היהודים אח"כ כמוהם, ונמצא דמיון לזה
 בכמה ערים. — והנה תכונה זו של הפלך הוא כמה שנמצאים
 שפנים על סלעי ההרים היא מעין תכונת הרי שווייץ (ע"י סוף
 ערך מרן) ובערך גוש חלב הביאנו את המדרש שר' יהושע בן
 חנני' הראה לקיסר אדריינוס בין שלשה הדברים המשובחים
 אשר שאל אם נמצאו בא"י גם פוסיונין ממקום עכברין (ע"ש
 לחד מאן דאמר) והוא מין שליו שקורין (רעבהון) ומשכנו ג"כ
 בסלעים והרים. ע' מערכי לשון ערך פסיון בהערה אשכנזית
 וראזענמיללער שם סי' כ"ז.

נח. ענתור¹). ירושלמי סוף שקלים ר' יודן משם, והוא מקום בא"י שראה בורקהארד צד 801 antura וגעזעניאום כתב בהערה צד 522 שנקרא כל' סורי עין מורא וכפי הירושלמי הוראתו עין תור.

נט. פסלון²). בכ"ר פצ"ח רוכץ בין המשפטים בקעת פסלון ובקעת יזרעאל. גיל שר"ל פסלון והיא פאסעלים שכנה הורדום בבקעת יריחו מצפונה וקראה על שם אחיו (מלחמות ס"א פ' כ"א סס"ט). והנה בקעת יריחו מדרומו ובקעת יזרעאל מצפון לשבט יששכר ואיז"פ שהם רחוקים ממנו יתכן מפני שרק הבקעות האלה היו מצוינים דורש משפטים על שתי בקעות אלה³).

ס. צוער⁴). בסוף יבמות נקרא צוער עיר התמרים ובפסחים ג"ג: אוכלים בתמרים עד שיכלה אחרון שבצוער, והוא רחוק מסרום או מים המלח ה' מילין שבן ראה ר' חנינא (שם צ"ב) ובהערות געזניום להנוסע בורקהארד כתוב בשם ווילהעלם ממורום. סופר בימי מסעי הצלב שהמון הערבים היו קוראים אז למקום הזה פאלמירא כל"ס שם ישן של יונים ע"ש התמרים, כמו שקוראים לתדמור פאלמיראני (ע' חבור היקר פאלעסמין מנייבויער ומ"ע של החכם גרעץ 1872 שהאריך כזה וכא אל תוכן הענין).

סא. ציפורי⁵). ציפורי היה מלפנים קרית גליל (קדמוניות

1) נדפס בהמניד שנה י"ח גליון 12 מאת הנאון שייר ז"ל.

2) נדפס בהמניד שנה י"ח גליון 13 מאת הנאון שייר ז"ל.

3) הצקעה הזאת נקראת צערצית ולדי פאסאזיל ונקומה לל רחוק מהירדן למערב ולדי אל-סומר ולצפון ולדי אל עוביא. הערך

4) נדפס בהמניד שנה י"ח (1874) גליון 14 מאת הנאון שייר ז"ל.

5) המאמר הזה הוא אחד מן המאמרים הגעאגראפיים אשר לקנתי מס' הזכרונות ונזכרתי צפ' הערך והוספתי פה ס' על ערכי המשנה של לפורי מן הרב החכם מהור"ר אליהו ווינצנער כ"י אשר כתב אל שי"ר ז"ל צנתת תרי"ד ר"ק.

6) הערך הזה הוא מהנאון שייר ז"ל נדפס בהמניד שנה י"ז גליון 15, והערות

על זה הם משלמה בובער בלגוב נדפס ג"כ שם גליון 17, 18.

ס"ח ס"ב ס"י גי א) והוררום אנטיפס עשה מכריה לכיריה ובימי נרון Nero שנתנה לאגריפס הצעיר חזרה ציפורי להיות קרית מלוכה. צפורי יושבת בהר ואוירה בריא (כתובות ק"ד רע"א ב) ולכן אר"י יהא חלקי ממוציאי שבת בצפורי (שבת קי"ח ב.). מן מכריא לציפורי י"ו מילין כדמשמע מירושלמי סנהדרין פ"ג ה"ב, אבל בעמור בתשובת ר' משולם בר קלונימוס (הוא בהעיטור דפוס לעמבערג דף ל"ב ע"ג) הגי' בירושלמי זה: מכאן להבא מ' מילין ומכאן להבא מ' מילין. נראה איפה מן הדברים שי"ח מילין ממכריה לציפורי. וכן מפורש בירושלמי תענית פ"ד ה"ו כרם גדול היה לאדרינוס י"ח מיל על י"ח כמין מכריא לציפורי. ומה נראה שניאת ר"י ג' גיאש טובא בברכי יוסף א"ח ס"י רס"ב מכ"י שס"י מה שאמריהא חלקי ממכניסי שבת במכריא וממוציאי שבת בציפורי: שקאי על ההולכים בשבת משם לשם שאין ביניהם תחום שבת ז).

א) היוסיפון יקרא לעיר ההיא Sepphoris וקובע ומוגזיל חת מקומה בחמלע ארץ גליל החתתון. וכן גם דעת התלמוד (בכורות נ"ה רע"ח) שהוסיב חת ליפורי בין כפר עותמא ובין כפר חנניה וכיום מקום הנקרא Sefueriey הוא בין כפר קוד Koud ובין כפר ענן Anon וכפי השערה מהר"י שווארץ: כפר חנניה הוא כפר ענן ועיין תבואות הארץ [חולחנו לר"י] עכחז בזמן היונים נקרא ליפורי דלספאלים Decopolis, ועיין דאם הייליגע לאנד לר 137 שבזוך זזה, אולם צרור שט"ס נפל בתבואות הארץ ול"ל Diocoesarea כי כן נקרא ליפורי, והיו כחוצ צדצרו דינעסאריס (סס) הוררום חנטיפס עשה עזריה לצירה ע"כ, העיר הזאת נבנתה ממנו לבזוד הקיסר טיבעריוס וקרא אותה נסס עזריה.

ב) יש להוסיף וכן איתא מגילה ו' ע"א ולמה נקרא שמה ליפורי שיושבת בהר כליפור וכן בפסקתא רבתי פסקא והיה בעת ההיא ושבר גדול מהנצעות, זו ליפורי שהיא נתונה בנצעה.

ג) לפנינו בירושלמי סס הגי' משושעת מן הכא להבא ז' מילין ומן הכא להבא ט' מילין, ול"ל בשניהם ט' מילין כמו שהציא הרב בעל מראה

שהלא ראינו שיש י"ח מילין בין שניהם ומה שמקשה א"כ יצא שכוונו בהפסדה ר"ל אם יהיה בציפורי ע"כ יהי' מן המאחרים לקבל שבת וכן להפך, לק"ם שר"י רק על דרך משל אמר כן על המאחרים לצאת כמו בציפורי ולמקדימים כמו במבריא.

ציפורי היה מגדלתאנים ותמרים פרסיים ישנמרו בשולם לאחר ב' שנים (ירושלמי שביעית פ"ה, ע' פרס נ"ג), ולהראות טוב הארץ ופריה אמר ר"ל דרך גומא שואה י"ו מיל על י"ו מיל סביב. ציפורי זבת חלב ודבש (מנלה ה') וכירושל' פ"ז דפאה מעישה שאמר ר' יוסי לבנו בציפורין עלה והביא גרוגרות מן העליה, עלה ומצא את העליה שצף עליה דבש, ור' חנינה בנת שם בית המדרש מדמי דבש גרוגרות שמכר (ירושלמי שם ה"ג). והיה שם כיה"כ דכבליא (ירושלמי ברכות פ"ה ה"א, שבת פ"ו ה"ב). והיו שם בציפורי כנישתא דגופני (ברכות פ"ג ה"א א) מפני שהי'

הפנים צעם הרמז"ן וכ"י. וידידי הרב הגאון הגדול נזר הרצנים מאור הגולה מוהר"ר יוסף שאול הלוי כ"ז כ"י הביא ג"כ בהגהותיו ליון וירושלם צעם צעל העיטור ט"ח מילין בין טבריא לציפורי וברם ג"כ צירושלמי ט' מילין במקום ז' מילין, והביא שכן נמלא במדרש איכה על פסוק צלע ה' ולא חונל וקיים שם : ומהחומה על הר"י מניגש בחשוכה ק"י ונ"ה שפ"י דטבריא וליפורי בתחום א' היו כו' והגאון מהר"ע איגר בהגהותיו הביא דברי מהר"י מניגש ולא הרגיש כלל עכ"ל הזהב. והנה צרכי יוסף הוא צרכי רח"ל, ויש לחקן כן במקום רס"ל האמור בפנים. והגאון צעל צרכי יוסף הביא זאת צעם תשובה מהר"י מניגש כתב יד, חולם הגאון מהר"י ש כ"ז הביא זאת תשובה הנדפסת, ונהה שהביא הגאון הזה ממדרש איכה, המאמר והמדרש מקורו צירושלמי תענית פ"ד היו.

א) ור"ל כמו שהיו שם ציהכ"ל דצבלייא כן היי שם ציהכ"ל של חנשי גופנא, גופנא שם מקום. עיין ברכות מ"ד ע"א. וז"ל הירושלמי ברכות שם כד דמך ר"י כשיאה דחף ר' חייא בר אבא לרי זעירא בכנישתא דגופנא לציפורין וסאזיה. והרב צעל פני תשה כתב בכנישתא דגופנא ציהכ"ל שהיה בכרם, מפרש גופנא כרם, וזה

מקום מסחר ונהרו אליה רבים מסכיב ביום השוק, ונזכר בנמרא עירובין נ"ד ע"ב שוק עליון ותחתון, ורי ינאי עומד ומתפלל בשוק של ציפורי (ירושלמי ספ"ד דברכות) ושם רפי"ג דכתובות מעשה בי ר"י שפסק מזונות בשוקי של ציפורי, ובשלותה היתה כל כך מרובה באוכלסין עד שאמר ר"י דרך גומא אני ראיתי ציפורי בשלותה א. והיו בה ק"ב אלף שווקים (וב"כ ע"ה כו ורוב יושביה היו יהודים ולכן אמר ר' יוסי (ירושלמי רפ"ה דסנהדרין נהרג ממכריא לציפורי חזקת ישראל ג) ושם היו דרים אנשי קפודקיא (שם פ"ט דשביעית) דלית עמא רחים להו ושאל בשלמיא ד).

דחוק. והעיקר כי הוא שם מקום, והוא ציח גופיין הנזכר בכפסחור ופרח פי"א [צתולאחנו לד רל"ז] שצמלח כשתי שעות משילה מערבה, ונראה כי ר' זעירא היה כהן והיה צמות ר' יודה נשיאה, ואיכנו רבינו הקדוש שנקרא לפעמים ר' יודה נשיאה, אלח הוא ר' יודא נשייא ח' לח ר' יודא נשייא ז'. (עיין מצוא הירושלמי דף כ"ד). (אמר העורך: ועיין דורות הראשונים שהוכיח שהוא דוקא ר"י נשיאה השני). א) לח העיר על מה רחז צאמרו "בשלותה", אולם ידוע כי שר מצא ארסיקנס החריב את ליפורי. ועי"ש ירושלמי סוטה פ"ט ה"ג. ועיין מצוא הירושלמי דף ד'. ור' יוסי ה' צימי החרבן של ליפורי אלל ראה אותה גם בשלותה טרם שחרבה. ובפסיקתא רבתי, פסקא והי' צעת ההיא מצוא: כי ארבע ערים עכו לוד לשורי וטצריא נחרבו. וליפורי היתה קרובה לעכו עיין ירושלמי גיטין פ"א סוף ה"ב.

ב) ראיתי בכפסחור ופרח פי"א [צתולאחנו עמוד רל"ג] שהציה נוסחה אחרת צנמרא אר"י אחי ראיתי ליפורי והי' צה צטוק שמונים אלף ע"כ הכונה שהיו שמונים אלף בני אדם על השוק וא"כ אין זה גומא כל כך.

ג) מזה אין הוכחה כי"כ שליפורי היו רוב יושביה יהודים, כי אפשר שרוב יושבי טצריא היו יהודים. ועיין רש"י סנהדרין ל"א, ע"ב ששיצת טצריא גדולה היתה משל ליפורי.

ד) הוא לשון הירושלמי שם קפודקאי צליפורין שאלין לר' אחי צגין דלית לאלין עמא רחים ולא שאל שלם.

ור"ש משאנץ פ"י קפודקיא בני אדם קפדנים שלא היו להם אוהבים וכו"פ פ"א אמר קפודקיא הוא דמו"ט. והיה שם מחלוקת בין המשפחות בענין אבלים, ור"י בן חלפתא עשה תקנה להשנית הריב (שם פ"ג דברכות *). ובזמן הבית היו בנות ציפורין סלקין ושבתן בבית מקדשא ולא הוה בר נש קריין לתאנה קדמי מנחון (איכה רבתי פ' גדר בעדי) [ירושלמי מעשר שני פ"ה ה"ב] מדת צפורי היתה קטנה חלק חמישית ממדת טבריא (ירושלמי ב"ק פ"ט ה"ה). בציפורי שכיחי גנבים שחתרו הכתים בלילה (ב"ר פכ"ז ב.).

לאחר שנלו הסנהדרין מבית שערים (ר"ה ל"א) היתה ציפורין מושבם ומקום ישובם (ו' ור' ישמעאל היה שם בעת שהיה רבי

(א) עיין צבלי סנהדרין דף י"ט ע"א נזכרו עוד תקנות שהתקין ר' יוסי ציפורי. וגם התקנה הזאת המוצא צירושלמי שהיו המשפחות עוברות והאבלים עומדים.

(ב) המאמר הזה נשנה גם צירושלמי מעשר שני פ"ה ה"א והתימה שלא הביא מאמרם סנהדרין ק"ט ע"א דרש ר' יוסי ציפורי שחתרו ההיא לילה חלת מאה מחסרי ציפורי, וצירושלמי וצ"ר מוצא זה בשם ר' חנינא וגם זה נכון כי ציפורין היחה עיר מולדתו ירושלמי פ"ג דתענית. (אמר העורך: משם אין ראיה אלא שהיחה ישיבתו צפורי אבל לא שנוכל שם, ובאמת ר"ה צעל דורות הראשונים להוביח מעובדא דאזרח דר' חנינא מצבל סליק, אבל משם אין ראיה, כי כפי הנראה ל"ל שם ר' חייא תחת חנינא).

(ג) ור' חנינא רבו של ר' יוחנן קצב שם ישיבתו עיין ירושלמי טעונות פ"ט ה"א. ולא זכיתי להצין דברי הרב צעל העיטור ח"א דף ל"ב ע"ג וז"ל גרסינן צסנהדרין (הוא דף ל"א ע"ב) היצמה הולכת אחר היבס להתירה אחר ר' אחי אחי' מטבריא לציפורי כו' האי דנקט טבריא וציפורי לפי טעבריא מקום ישיבה וציפורי אינה מקום ישיבה ע"כ. ובאמת גם ציפורי היה מקום ישיבה רק ישיבה טבריא גדולה היחה משל ציפורי כמו שכתב רש"י שם.

בבית שערים (כתובות ק"ז א. וי"ז שנים דר רבי בציפורי א) וחלה ומת בציפורי וקברוהו בבית שערים ב) כן מפורש (שם ק"ג) רבי מוטל כציפורי ומקום מוכן לו בבית שערים, ופי' רש"י כברו מוכן לו בביש. וכן פי' כסנהדרין ע"ז אל תספדוני בעירות כשהוליכו את ארונו למקום קבורתו. דהוא מת בציפורי וקבורתו בבית שערים. אל תספדוני בעירות. שתעברו עליהן. ומה שדחק בש"מ בכתובות שאע"פ שהכינו קברו בב"ש אעפ"כ נקבר בציפורי בעבור שהיה ע"ש הנה לא ראה שדברי רש"י מיוסדים על הירושלמי פ"ט דכלאים שהביא הוא עצמו שם למעלה ואחתונה לבי שרי"י והוא התרגום מן בית שערים. וכן מבואר במד' קהלת פי' טובה חכמה וכפול שם פי' כל אשר תמצא ידך לעשות ואובי ליניה לכית שערים" ובעל נא"י שהלכו בעקביו כל הסופדים טעה כמה שראה בבבלי שרבי חלה בציפורי וסבר ששם מת ונקבר וציון לו שם מקום קבר בשקר ככל ציוני הקברים מפי האחרונים ונעלם ממנו הירושלמי והמדרשים. ונראה שהיה מדרכם להוביל המת לבית שערים ממה שאמרו בירושלמי פ"ג ה'ה דמ"ק הרי שמוליכין אותו ממקום למקום כגון אילין דקברין בבית שרי"י (ג) דיני צפורי נזכרו בב"ב פ"ו מ"ד א"ר

(* או שר' ישמעאל זה הוא בן ר' יוסי או לעובדא דר' ישמעאל אינה זו של רבי. העורך

א) וצירושלמי כלאים פי"ג מפורש שקרא על עלמו ויחי יהודה בציפורין שבע עשרה שנה, וכן הובא במפרש צ"ר סוף פל"ג. ב) בית שערים הוא מזרחי לציפורי כשתי שעות [הזואות הארץ תולאחנו עמוד ר"ג] ועיין כפתור ופרח [תולאחנו עמוד ש"ח] קבר רבי הוא צמעה, ועל פיה דלת לוח אבן. ג) כן הוא הגי' צירושלמי שלפנינו אולם ראיתי צאור זרוע ה' אזילות קיי חכ"ד וכן צהרא"ש מ"ק ק"י פרק ו' הביאו הירושלמי ובורסיס שמוליכים ממקום למקום כגון אלן דקסרין דקברו בבית בירי נראה שאנשי קסרין היו קוברין מתיבס צברי, ועיין מה שהערותי פסקא ויהי צלח הערה רמ"ו.

יוסי אף מי שהי' חתום עד בערכי הישנה של ציפורי ולא ידעתי למה פירש"י ששמה ישנה שאין לשון הישנה בה"א סוכל זה א) ונראה יותר בערכי הישנה כשהיתה בשלוחה* כי ממה שאמר ר' יוסי (שם ע"ח) אני ראיתי ציפורי בשלוחה נראה שחרבה או שהוסרה מגדולתה בימי ר' יוסי.—וממה שגזר המלך יוסי ששתק וגלה לצפורי (שבת ל"ג וע' סה"ד) נראה שנשאר ספק הזה ולשונו בפי כל ולכן אמר אח"כ על עצמו בעניני

א) גם צ"ז דברי רש"י ז"ל תמוהים כי ליפורי היתה צלחן נפתלי (עיי' מגילה ו' ע"ח) ועיר ישנה היתה צנחלת אפרים קרוצ לעיר בית חל (דה"צ י"ג י"ט). וכמלא ב"ב קלרה הישנה של ליפורי (ערכין ל"ג ע"ח) וזה נראה כי הישנה הוא שם תואר לא שם פלס פרטי, והנה רש"י ז"ל לא גרס צנושה עד כי צלחת אין עדים לריכים להיות מיוחסים וגם תוזר כשר לעדות ע"כ פירש"י שהכוונה על הדיינים, אך הרמב"ם ז"ל צפי המשנה כתב ערכי הישנה של ליפורי לא היה מעיד זה חלף מיוחס עיב וזה פלא. ומה שהעיר על זה הרב החכם מוה"ר חל"י וויצנער כ"י והציא מדברי יוסף בן מתתיהו ששרפו הצריכים קרוצ לחרבן הצית מקום המשפט ששם היו לפונים שטרי חוב וכיולל וליפורי היתה כנודע עיר ואם צישראל והרומיים כאשר כבשו צראשונה אה ח"י וחלקו אותה לחמשה ארלות העמידו גם צליפורי סהדרי גדולה ויחבן שבנו שם צימי הרעש כל ספרים מן העירות אשר צסניצותיה לפי שליפורי עיר צלורה ומנעולים וצריחים היו לה וכו', היא צלחת הערה יקרה מאד. ונראה צזה גם השערת הרב הגאון שי"ר ז"ל נכונה שצליפורי הי' חתום כל עד צשנו ושם חציו ולא היו מניחין לחתום עד שכהצבר להם כי זה בן פלוני ומשפחה פלונית צלחת.

*) אונר העורך: ולי נראה כי "עד" שצבאן לריך לנקד צפתח ופרושי: חצר בית המשפט כמו צשפת ערב. "עלו-עדו" והערכי חיו צ"ד של ד"ת כי אם ועד מנחלי העיר, וצמן הקדום לא היו מונים גם לפרכסי העיר חלף מן מיוחסים, ולפירוש זה חולי כיון רש"י ז"ל ולא נחק מלת "עד".

תורה בקידושין ג"כ "יאמרו יומי שתק" ויותר גיל שהיתה מדתו זאת נודעת שמדרכו לשתוק ולא להכניס ראשו בשום דבר גדול, ולכן אמר ג"כ מעולם לא עברתי על דעת חכירי (עירוכין ס"ז) ונראה עוד שהיה גמתיך כדבריו ולכן אמר שם ג"כ לא אמרתי דבר וחזרתי לאחורי. והרב החכם וויעזנער נ"י כתב וז"ל: הנה בפ"י המשנה אף מי שהיה חתום עד בערכי הישנה של ציפורי כתב רש"י ז"ל בערכי שהיה כתוב בסדרי הדיינין, שהיו רגילין לייחס את הראויים לדין שהיו מיוחסין וכותכין על הסדר פלוני ופלוני מיוחסין הן. ודבריו דחוקים מאד כי לדעתו צריך למחוק מלת עד כי אין לו מקום כלל. אכן הרמב"ם ז"ל כתב בפירוש המושגה: ערכה הישנה של ציפורי לא היה מעיד בה אלא מיוחס ע"כ. נראה כעליל שמחזיק. בנרסתנו, אבל גם דבריו צריכין ביאור, כי מה ענין חתימת העד לערכי הישנה של ציפורי, ומי הביא את חתימת ידו לשם? וכי כל מאן דחתיים בערכאות קא חתיים? ומה שנלע"ד כזה הוא כי לפי מה שנראה מדברי יוסף בן מתתיהו היו רגילין בימי בית שני ועכ"פ בסוף הזמן למסר כל שמרי חוב, ואולי גם שמרי תקנה וקנין לבית דין, שכן נמצא בספרו (מלחמות ס"ד פ' י"ז) "ששרפו הכריונים בימי המכוכה קרוב לחרבן הבית את בית המשפט מקום אשר כל שמרי חוב צפונים ישם למען ימלטו מנושיהם ותקנה זאת אם שהיתה קשורה עם תקנת הלל הזקן שלא תשטמ שביעית ותנעול דלת מפני לויין, ואם למען יעמדו ימים רבים ולא יאבדו ע"י מאורעות המתרגשות, או גם כדי שיהיו נלויים ועומדים לכל באי שער עירם אשר יבקשו לידע כבירור, שיעור נכסיו של איש ואיש ומה שיש מהישעבוד עליהם כמו שהוא בזמננו בערכאות שלהם. וציפורי היתה כנודע עיר ואם בישראל והרומיים כאשר כבשו בראשונה את א"י וחלקו אותה לחמשה ארצות העמידו גם בציפורי סנהדרי גדולה (מלחמות ס"א פ"ו), ויתכן שגנזו שם בימי הרעש כל הספרים מן העירות אשר סביבותיה לפי שציפורי עיר בצורה ודלתים ובריחים וכשנכבשה בתחלת

מלחמות אספסיאנוס אולי נצולו מגדולי כניניה כיום זעם ועמהם ספרים העומדים לראיה, הם שמרי חוב ושמרי מקנה וקנין והיו קימים ועומדים עד ימי ר' יוסי שהיה מושבו בציפורי, והוא ראה ציפורי בשלותה (ב"ב ע"ה) ואף אם אמת הוא שעדים החתומים על השטר מדינא אינם צריכין להיות מיוחסין וגם ממזר כשר לעדות. כמו שמען הרב בעל תו"ט על הרמב"ם מ"ט אנשי מעשה ובתי דינין נהנו סלסול בעצמו ולא הניחו לחתום כי אם אנשי מעלה ומיוחסין כמותן וכמו זה מצינו כך היו נקיי הדעת שכירושלם עושיין לא היו חותמין על השטר אא"כ יודעין מי חותם עמהן (סנהדרין צ"ג), ובזה נראה לע"ד לישר דברי הרמב"ם ז"ל ודברי המשנה שבאמת העדים החתומים על השטרות אשר נמצאו בערכי הישנה של ציפורי גם בני כניהם היו כוחזקים בכשרות ולא מספקין להו כפסולי קהל.

ושיר זצ"ל נחה דעתו כפירושי וכתב בתשובתו, יפה העיר מדברי יוסף בן מתתיהו ואוסף רק דבר קטן שלפ"ע היה חתום בצפורי כל עד בשמו ושם אביו ואולי גם מאיזה משפחה הוא, כי שמרו אז עוד שמות המשפחות ויש לי ראיות על זה והביד שם לא היו מניחין לחתום כזה האופן רק אם נתברר להם כי זה בן פלוני באמת וגם ממשפחה פלונית.

סב. צפת (Zephath) עיר בגליל העליון.

בדבר העיר הזאת טעו האחרונים מאד, שחשבו כי העיר הנקראה בן עתה אשר מקומה בגליל סמוך לגוש חלב ועכברא, ובה יתגוררו רבים מבני אחינו הבאים מארצות אחרות לא"י, וגם היתה עוד למקום ישיבה נכבדת בימי הרב בית יוסף ז"ל היא צפת הנזכרת במקרא (שופטים א'), אולם שם מבואר כי שם יהודה ושמעון לכדוה ונודע שחלקם בדרום א"י תחת אשר צפת שלנו היא בגליל הצפונית. גם יאמר שם כי קראוה חרמה ולא

¹ נדפס בראש ספר קורא הדורות להר"ד שלום. הבהן מאת הגאון שיר דל.

נמצא עוד שם צפת בכל המקרא, אחרי שנתנה שמה לחרמה הנזכרת בכתבי קדש כמה פעמים וגם בתורה (כמדבר כ"א ע' רמב"ן שם). והנה לפנינו גם בתלמוד לא נמצא בשום מקום עיר ששמה צפת⁽¹⁾. וזו הנקראת כן בימי הרב ב"י ועוד קודם לו הרבה וגם בימינו, נראה שנתפשט שמה מיושבי הארץ הערביאים ולא היינו מזכירים אותה גם בספר זה המחובר רק על כל הנמצא בתלמודים ומדרשים, לולא כי בקינת קליר המתחלת "איכה ישבה חבצלת השרון", נמצא (חרוז י"ב) "וגהרם ונלפת כהן צפת". והוא לקח כל קינה זו סבריתא דמ"ט מדות של ר' נתן הנאבדה מאתנו (ע' למעלה ערך מרון עמור רמ"ד), ויתכן איפא שכבר בימי ר' נתן נקראה כן העיר הזאת כגליל העליון. וככפתור וסרח (סי"א בתוצאותנו עמוד רפ"ג) לדרום של קדש כמו יום על ראשי ההרים עיר ושמה צפת, ואין זה חרמה כי היא בארץ יהודה בחלק שמעון. והיא [ר"ל חרמה] עיר חדש מוסכת שם הישנה ע"כ. ועוד שם [כתוצ' עמוד רפ"ה] ואל הצפון עכברא צפת הנזכרת ועמוקה וקדש כו'. ועוד אומר אני שנראה היות זאת העיר [צפת] צופיה הנזכרת פרק ענלה ערופה כסיפא (סופה מ"ה ב') ונופת צופים ר' יהואל [צ"ל ריב"ל] אומר זה דבש הכא מצופיה [לפנינו שם הציפיא ורי"ם הגיה צ"ל הצופים וכ"ט כפירש"י וכ"א כתיב"ט] ויהי' צופיה מנורת צופה כי היא בראש הר גבוה, ובהרים מרעה טוב, וכדאמר [שם] כאשר תעשנה הדבורים כדמתרגם רב ששת [כרש"י שם רב יוסף] כמה דנתון דכריאתא ושיימין ברומי עלמא ומייתין דובשי מעשבי זוריא. והיום שם דבש הרבה, עוד רא"י שהרי לפי התוספתא ממסכת שביעית (פ"ד) שהזכרנו למעלה נראה שהצפיא היא בתחום סוסיתא [ע' סוף ערך גוש חלב] שאמרנו שהיא סמאיע וזו סמאיע למערב צפת כמו ארבע שעות. לדרום זאת העיר ביושר כמו חצי שעה

(1) שם העיר לפי תפודש זירושלמי ר"ה (פרק ז' הלכה ח')

לענין המשואות "ר"ז צבי קומי ר"ח חילין דחמיון לפת". העורך

היא עכברא ע"כ. והנה מ"ש שהיום שם דבש הרבה, מסכים קצת למ"ש הנוסע החדש האנגלי בימינו בורקהארד (בנסיעתו לסוריא וא"י צד 566) וז"ל: סביב עיר צפת הרבה כרמי זיתים וענבים, ויושביה עוסקים בצביעת אינדיקא או עבודת צמר נסן ע"כ. ואולי נקרא זה האחרון ג"כ בימים קדמונים ממכסא [ע' גוש חלב ומרן] ועכ"פ גם סביבות עיר צפת נחמדים בהרי צמח וכיחודה בזיתים וענבים כמו סביבות גוש חלב ומרון הקרובות אליה, וגם בזה מסכימים דברי הכו"ם כמ"ש שנקרא צופיה [וכן הצפיה אנה צפת] מגזרת צופה כי היא כראש הר גבוה, וכן יאמר בורקהארד כי מראש המבצר רואה העין את הים.

והנה בן מתת"י (מלחמות ס"כ פ"כ ס"ו ו') בין המבצרים אשר חיוק בגליל העליון חשב עכברא ציף (Seph) יבנה ומירות [והיא מרון ע"ש], והייתי נוטה לחשוב כי בשם ציף כיוון לצפת שלנו הנקרא ג"כ בתלמוד צופים בלשון רבים, ובלשון יחיד יהי ציף, וגם קרובה למרון ועכברא, לולא ראיתי מספר כפתורה וסרח אשר הוטעה פה מאד מאשר מצא בסלך הזה קרוב לצפת מקום ששמו זיף וחשב כי שם מדבר זיף של דוד, ועיזו בקש לו ומצא כמעות בלי ספק גם תמנת ועדולם, וז"ל [ס"א תוצאתנו עמוד רפ"ח] עתה נלך מדן ג"כ למערב הארץ כלומר לצד הים הגדול, ונאמר: לדרום צידון יום, צור המעטירה, לדרום צור יום, עכו, לצפון עכו כשתי ישעות, מדבר זיף שנאמר עליה כאו הזיפים אל שאול, וקורין לו זיף, לדרום צור כארבע שעות נוטה למזרח בראשי ההרים תמנת וקורין לו תמנין, לדרום תמנת שעה עדולם לא נשתנה שמו, לדרום תמנת כשתי שעות גוש חלב וקורין לו ג'וש ע"כ, והנה הוא הוסף ממשי הקערה והמפה על פיה, כי הוא עוקר תמנת ועדולם ומדבר זיף שהם כלם בחלקו של יהודה לדרום א"י ומרחיקם עד זרית היותר צפונית בא"י, וכמעט יש להשתומם על חוקר ומבין במצב המקומות בא"י כמוהו, איך בא לשגגות רבות כאלה, אכן שני שמות היו בעוזרי משנתו, שם הראשון תמנת, כי ר'

כניטין כתב במסעיו (ר' זאלקווא מי' א') מטבריא שני ימים
 לטיטין היא תמנתה ושם קבר שמואל [נ"א שמעון] הצדיק
 והרכה מישראל. ומשם יום לעֶשֶׂת¹ הוא גוש חלב, ושם כמו כ'
 יהודים, ומשם ו' פרסאות למזן הוא מרון ע"כ. הנה גם הוא
 מצא מקום ששמו מיטין או תמנת קרוב לגוש חלב ומרון, אך
 ראוי להעיר על ההבדל, ר"ב חושב המקומות מדרום לצפון,
 נמצא תמנת עוד לדרום יום מן גוש חלב, ומן מרון יום וששה
 פרסאות, ובכל זה גם מיטין של ר"ב איננה תמנת של חלק
 יהודה אף לא תמנת חרם של יהושע שגם מקום זה האחרון
 עוד הוא דרומי הרכה למבריא והספק בניסחא אם בתמנת קבר
 שמואל או שמעון הצדיק יורה כי איזה סופר היה נבוך כבר
 מה לעשות בתמנת זו המוצג רחוק הרבה ממקומו הראוי. אכן
 הרב בעל כו"ם הולך מצפון לדרום, ונצב אצלו זיף בין עכו
 לצור, ותמנת צפונית יותר, ורק כארבע שעות לדרום צור,
 ועדולם כחמשה שעות לדרום צור, וגוש חלב כששה שעות
 לדרום צור. א"כ תמנת ועדולם צפוניים יותר עוד מגוש חלב,
 אתמהה! והשם השני הוא זיף, שכבר ראינו מכן מתתי' שנמצא
 שם בקירוב עכברא ומרון מקום ששמו *ספס* והיה נשמע עוד
 כפי הנראה כימי הרב בעל כו"ם ובטמון נראה כי נשמע עוד
 גם בימינו. ועד מהרה חשב ששם מדבר זיף, וגם מטיטין של
 ר"ב שמע שם אשר חשב שהוא תמנת, ומצא הוא או עוד לסניו
 איזה מהנוסעים, מקום אשר קרא אותו עדולם, וזה רק למען
 הצינו אצל זיף ותמנת², ועכ"ס זיף של בן מתתי' לא נוכל
 לאמר עליו עוד שהוא צפת שלנו, שהרי הרב בעל כו"ם רושם

(1) ע"ד הטעות טכפלה במלח "עשת" עיין במחשכנו
 'ירושלים' כרך שטי לז 57 ותמליתם טליל חג' - ג' יס, יעו"ש.
 העורך

(2) צחלוחתנו העירונו על המענה הזה וגם הוספנו
 וסוהן של המקומות הרחוקים הללו וזה תמליתם: מדבר זיף

צפת שלנו ביחוד וזיף ביחוד. אך זאת נדע עוד כי גם חכם ראזענמיללער לא שיער על נכון כמה שרצה לראות בשם הזה של זיף אשר מצאו הנוסעים עוד בימינו, שהוא אכזיב, ע"ש על הקדמוניות שבתנ"ך כרך ב' ח"ב צד 54): .מונדרעל בא מצור ילעכו דרך עיר קדמונית הנקראת ציב Zib ומקומה כשיפוע הר קרוב לים אשר בצדק חשב שהוא אכזיב של מקרא. שולץ יקרא את המקום זיב (Sieb) ואמר שהוא כפר גדול בין הים ובין החר. ועם שניהם יסכים פאקאק אשר יאמר כי בנסעו ימעכו לצור הלך אצל מקום אחד לפני ההר הנקרא ציב Zib ע"כ". ובהערה מביא בשם ריכטער שגם הוא ראה המקום וחשב כי הוא עקדיספא או אכזיב של מקרא. ואצלי אין ספק שכל אלה מעו, שהמקום אשר ראו הוא בלי ספק זיף של בן מתת'י וחילוף פ' באות ב' אצל הערביאים מצוי מאד. והראיה הגדולה על זה שגם בן מתת'י בעצמו קורא תמיד לאכזיב עקדיספא וכן בפי היונים והירונימוס (הרי חילוף כ"ת כפ"א) ובכל זה זכיר עיר זאת ביחוד בפלך ההוא בשם זיף. וכן הרב בעל כו"פ שמזכיר עיר כזיב ביחוד לדרום צור [פרק י"א תוצאותנו עמוד רע"ט] והיא אכזיב בלי ספק, ירשים בכל זה עיר זיף כפ"ע לצפון עכו רק שמעה וחשב ששם מדבר זיף, אשר הוא בחלק יהודה כאשר זכרנו.

ובעונינו נחרבה העיר צפת עם כל הנליל בימינו ע"י רעד הארץ אשר היה ביום כ"ד מבת ה' תקצ"ז. ונהרגו בעיר הזאת לכד כמה אלפים נפשות. יבוננה עליין כימי קדם.

אחרי הרעש הנזכר סבלו יושביה עוד צרות ותלאות

הוא במזרח של זיף אשר צדרוס מצרון, (וזיף הנזכר צמנים) כעת (כפר יאזוף) הוא אכסף לשבט אשר (יהושע י"ט כ"ה) . . . . . ותמנה ועדולם הם שניהם צמפלת יהודה צמניצות עזה, והראשון הוא הכפר הנקרא. כהיום תיבנל והשני לא נשתנה שמו כמעט. העורך

רבות מהבזה שהי' בה כשנת תקצ"מ, אך כראשית המאה הזאת החל ישוב היהודים להתגדל בה שנית, וכעת היא הקהילה השניה לירושלם ומספר אחינו היושבים בה הוא כתשעת אלפים נפשו.

סג. קסרי בת אדום. על המקרא דבמדבר (כד, י"ט) וירד מעקב והאביד יציד מעיר, יתרגם יונתן: ויקום שליט מדבית יעקב ויוביד וישצי שיזכותא דמשתיר מן קושמינטיני קרתא חייבתא ויצדי ויחרוב כרכא מרודא וקיסרין תקיף קרוי עמפלא. הנה במקום. מרודא וקיסרין, צ"ל: מרודא דקיסרין, כמו שיתראה מכל המקומות שנביא לפנינו מאגדות ארץ ישראל היינו ממדרשי הרבות ותלמודא דכני מערבא. וכבר בארנו באחת ההערות אשר לחבורי שירי השירים אשר לשלמה בן גבירול. שהוכנסו כדברי התרגום דיונתן כאן, שני תרגומים שונים על המקרא הזה, מבעלי מתרגמים בזמנים שונים, ובארנו שם ענינו של החלק הראשון המאוחר של התרגום הזה על הכתוב הזה, אשר אין ענינו לכאן; כי מגמת פנינו פה מועדת לדבר רק מענין החלק השני המוקדם של התרגום הזה, שהוא דבר קסרי בת אדום. ונאמר, שדרש המתורגמן השני הזה, על דבר כרכא מרודא דקיסרין הוא מסכים עם המדרש של המדרש איכה רבה: שישי ושמחי בת אדום זו קיסרין יושבת בארץ עין זו פרם * גם עליך תעבור כוס תשכרי ותתערי.

1. נרפם בהלבנן שנה ה' גליון 5, 7 מאת חכם שניאור זק"ש ז"ל.

(ח) ורליתי להרב יפ"ח ז"ל שבפירושו יפה עכ"ף (פמ"ח שכת תכ"ו) למדרש הזה דשישי ושמחי, ילחמי: «ופליג (המדרש) אמתרגם שתרבט בת אדום יושבת בארץ עין קושטנטינאל קרתא דאדום רשיבא דמתצנייא בארע' ארמיניי'», ע"כ. ועדיפא מניה היה לו להקשות ולומר, שפליג התרגום אמתרגום גופא במקרא אחד בעלמו של והאביד שריד הכ"ל, אלל הדבר הוא כמו שאמרנו בסודנו הכ"ל, שכל אחד

והנה יש באן במדרש איכה שנוי השם, וגם נלקה
 בחסר: שינוי השם, הוא השם: פרס, שהוא שם מרומי (וכבר
 בארנו גם זה שם בחבורנו הנזכר); וחסרון, כי על גם עליך
 תעבור כוס ונוי, לא מצינו כאן שום דרש. וכבר הרגיש בחסרון
 הזה, גם הרב בעל מת"כ ז"ל, שאמר: נראה שהס' חסר ורצונו
 לומר זו מלכות הרביעית או פרס ומד, ע"כ. אבל החסרון הזה
 יוכל להמנות פה ע"י ס' כסתור ופרח של הרב אישתורי הפרחי
 ז"ל (די ברלין דמ"ב ע"ב) [תוצאתנו עמוד רנ"ו] שנאמר שם: יאיכה
 רכתי שישי ושמחי בת אדום זו קסרין ורומי [צ"ל יושבת בארץ
 עוף זו רומי] גם עליך תעבר כוס זו קסרין ורומי, תשכרי ותתערי
 זו קסרין ורומי ע"כ. נראה שלא בדיוק העתיק בעל הכו"פ את
 דברי המדרש הלזה, ושמעיקרא היה כתוב שם: גם עליך תעבור
 כוס זו קיסרין, ר"ל גם עליך, כמו על רומי שיזכור עוד,
 יתשכרי ותתערי זו רומי, כי היא: רומי—הוא עקר הדבר, לכן
 הרבה עליה הכתוב מדת הפרענות, שתשכר וגם תתערי לא רק
 שתעביר עליה הכוס לבד.—

והמדרש הזה דאיכה רכתי הנהו הוא מסכים עם המדרש
 האחר דישם: היו צריה לראש מה מעם היו צריה לראש את
 מוצא עד שלא חרבה ירושלם לא היתה מדינה חשובה כלום
 משחרבה ירושלם נעשית קסרין ומריפולין (מטריפולין) כו', כמו
 שאמר גם בבבלי מגילה (ו' א') בשם ר' יצחק עקרון תעקר זו
 קסרי בת אדום שהיא היתה מטריפולין של מלכים—ועל דברי
 המגילת: בשבעה עשר בסיון אחידת מגדל צורה, נאמר ככריתא
 שם: זו קסרי בת אדום כו', ובמגילה (שם) נאמר כזה בשם
 ר' אבהו: עקרון תעקר זו קסרי בת אדום כו'.

והנה הרואה יראה שכל האומרים המאמרים הנזכרים

מהמתרגמים בזמנו דבר, ולא פליג המדרש הזה לתרגום שלאחריו,
 וכן לא פליגי אלהדי עני המתרגמים, שהוכנסו דברי שניהם במקלח
 ההוא, וכל אחד מהם דבר נצטו מה טוב היה. ש"ו.

נשאו מדברותם על קסרי האחת, זו: קסרי בת אדום, כלם דבר אחד אמרו, ולא כונו לקסרי אחרת, ומכל המאמרים הללו שהבאנו, וכן מיתר דברי הנטרא במגילה (שם) שנביא עוד בצירוף דברי המזכיר הראשון את דברי ימינו, הוא יוסף בן מתתיהו הכהן, על אדות קסרי, שהם מתאימים ומסכימים עם דברי רז"ל בדבר קסרי בת אדום, וכן מעניניו של ר' אבהו בעיר קסרי, מכל אלה נראה לעין, להלן, הוכחה נכונה ונאמנה שקסרי בת אדום זו שאמרו, היא אותה העיר קסרי הנקראת קיסרי פלשתינא (Caesarea Palaestina), כמערב, אשר בנה הורדוס המלך, לשם קיסר (ציסר) אנוסטוס ולזכר כבודו, על חיה ים הגדול (ים התיכון, ים פלשתיים), בין יפו ובין דאר, אשר לפנים היה שם מגדל שטרטון, ולא כונו בשום פנים לקסרי של דן בצסון, אשר כמורד הר הלבנון, הנקראת: קיסרי פיליפי (וקסרי דנירון), אשר בנה פיליפי בן הורדוס במקום פנים כניס, ואצלנו: פטייס, והירדן יוצא ממערת פטייס לדכרי חול, וגם לדכרי יוסף בן מתתיהו, שם: בנחל פטייס הוא מוצא מקור הירדן) הלא גם ר' יצחק שדרש ואמר (במגילה, שם) גם הוא כר' אבהו עקרון תעמר זו קסרי בת אדום, הקדים ואמר שם: לשם זו פטייס; וא"כ, אין קסרי בת אדום קסרי דפטייס, ומכשיב שלא כונו רז"ל בקסרי דאדום לשום עיר אחרת יששמה קסרי, ואף כי לא לאיזה עיר קסרי ביהודה שבדרום, עיר אשר כפי הנראה לא נכנתה ולא נחרבה מעולם.

ואל גא תחשוב, הקורא, תועה על ר' אבהו, לאמר שבאמת חשב: כי עקרון היא קסרי, ומעה אשר יחשוב כן החכם החוקר המפואר הר"ר צבי הירש נרעץ נ"י כחכורו קורות היהודים (כרך ג' עמוד תס"ה), חלילה לנו לחשוד בכזה את ר' אבהו (או את ר' יצחק האומר גם הוא כר' אבהו) ולא אפונה כי היה בקי ר' אבהו (וחבריו עמו) כגלילות ארץ ישראל, הרבה יתר מאד מכל תרי ארץ הקדושה תוכיב ודורשיה, כדורות הרחוקים מאד מדורו, יהדור שהיה קרוב עוד לדורות הקבל

והמסורת. ואף כי אין ספק בדברי שידע ר' אבהו היטב את המקום אשר עמה שם עיר מושבו היא העיר קסרין, לא לקח עמדתה ממנה, ולא עקרה עד עקרון; כי נפשו ידעה מאד, כי עקרון היא כפלשתים, ורחוקה היא לא לכד מקיסרין, כי אם גם מיפו. והתבונן נא כי ר' אבהו לא אמר: עקרון זו קסרי. שיהיה מכוון אמרו, כי היא עקרון היא קסרי. כמו שאמר כן ר' יצחק בסתם על לשם, לשם זו פמיים, להורות שבאמת אמר, היא לשם היא פמיים, בעבור שהדבר כן הוא במציאות על האמת, אלא כך אמר ר' אבהו: עקרון תעקר זו קסרי. כי לא כל עקרון שבמקרא הוא דורש. כי אם עקרון תעקר לכד, ולעולם בכל עקרון שנמצא במקרא מודי בהו ר' אבהו נמי שבעקרון דפלשתים משחעי קרא, כרם הכא במקרא דעקרון תעקר אמר לך ר' אבהו. שבלשון הזה של הנביא: צפניה (ב' ד') צפון גם רמז על קסרי שתעקר גם היא כעקרון.

הן ר' אבהו גם הוא מליצה חידות ידבר פה, כדבר הנביא צפניה כי הנביא הזה דברו כזה בלשון נופל על לשון: עקרון תעקר; ובלשון הזה ידבר ר' אבהו אף הוא כאן, ויאמר. זיל בתר מעמא. מאי מעמא דקרא ליה הורדום למנדלא דשמרשון בשמא דקיסרי? על שום ציסר (קיסר) אנוסמו, ומה ציסר נקרא אנוסמו הזה בשם ציסר? על שם יוליוס ציסר, איך היה לו אנוסמו לכן. ואמרו עליו על הציסר הראשון למשפחת הציסרי (ואצל סופרינו נמצא שנאמר זה על יוליוס ציסר) שנקרא כן יען נכרת ממעי אמו, בהקשותה בלדתה ומתה (א). ונודע הדבר

(א) צחוק' ע"ז (י' ז' דיה כל נשואיה) מוצא זאת ההגדה בשם ס' יוקיפון. והיא שם צפ' ה' פמיצ (ד' מרלב עמוד כ"ז ז' / ורשום שם צענכות: פל"צ) צזה"ל: ויהי צימיס ההס ותחת אסה הרה צרומה... ויהי צמוחה וינענע הילד צבטנה ויתרוץ ויפתחו רסמה ויולילו אה הילד ויחי הילד ויגדל ויקלאו שמו יוליאוס... ויקלאו שמו עוד קיסר כי כרוחה היחה (אמו) וקיסר יאמר צלשון

אשר בשביל דברי הגדה זו בדבר ציסר הראשון, נקרא כמלאכת הרפואה. מלאכת הוצאת הולד ממעי האם, החיה או המתה דרך כריתה וחתוך, בשם: (קיזרשניטו). נמצאו לפי זה, ששם קסרי הוא בשם עקרון ממש. כי על דבר שנעקר הציסר הראשון ממעי אמו, נקרא בשם: עקרון, היינו: ציסר; ועל שם הציסרים נקראת העיר הבנויה לכבוד האחד מהם, בשם ציסרי

קדש כרות ובלשון רומי קיסר ויהי הנחור החוט גזור עלחמה כו' כך הוא הלשון ציוסיפון דמוס הישן של ר' אברהם כונת, ויתר הדברים הכתובים בזה הענין בד' פראג, ונרמזים אחרים אשר אינם צדי בעת, ובדבר הוראת השם הזה בלשון יון וביו, המה דברים אחרונים, נוספים על עיקר הספר, דברים משועשעים, ואזדה לה בזה חשיפה הרב לוכץ ז"ל על היוסיפון, במקום הזה, אשר חפשו במקדשו המהולל על הדרכות (עמוד קמ"ט הערה א). וגם מדובר החוט' הכיל נראה, שהנוסח הזה של כונת היא העיקר—וכן נמלא בם' הקבלה להראשית בזכרון דברי רומי, בלשון הזה: ונקרא שמו (של יוליאוס) קיסר כי קלולה הייתה אמו ע"כ. וגם הוא מיוסיפון לקח דבריו, ולא זכר ג"כ הוראת השם קיסר ציונית,—והראשית בחשני ערך קיסר, יאמר: צימים קדמונים קראו לכל מלך של רומי ליסר לפי שהמלך הראשון שלהם היה בן מקועה פירוש שמתה אמו בלדחה אוחו ובקעו אח כריסה והוליאו הילד חי ועל בן יקרא ליסר כי בלשון רומי ליסריו הוא לשון חתיכה ע"כ. אך מה שקראהו החשני לליסר בן מקועה לא נראה צעיקי, כי בן מקועה נאמר רק על בהמה שנשחטה והוליאו ולדה מוננה ע"י חתיכה או בקיעה ויותר כבון צעיקי לקראו יולא דופן, כי יולא דופן נאמר צמשנחנו על אדם ובהמה. ועי' גם באערכי לשון ערך קסר, ומה שציא שם בזה גם מהסופר הקדמון פליניוס. ויפה עשה הרב צעל ל"ד (ח"ט ד"א תרס"ז) שאעפ"י שהוא מציא את הענין הזה שם צעל החשני, צ"ל יאמר שם בלשון הזה: וכרחו את צענה והוליאו את הילד דרך דופכה.

ש"ז.

קיסרי). וא"כ, באמור ר' אבהו עקרון תעקר על קסרי, הוא כאלו יאמר: קיסרי תקיסר, ציסרי תציסר. — מעתה ר' אבהו לא אמר, כי עקרון זו קיסרי ממש, כי מידע הוה ידע שפיר ומפי סנן איבן דוכתא דקיסרין קיטאית ודרחיקא מנה עקרון טובא אלא הכי קאמר ר' אבהו: כזו כך זו, כעקרון בן קסרי, כי שמה גרם להן, אשר גורל אחד יהי' לשתיהן. (כי שם העיר "קסרי" כלשון רוטי, הוא "כרת" בלח"ק, וכרת תכרת וזו מדה כנגד מדה כי היא כשמה בן הכריתה את ישראל, ואף היא בכרת היא גרוניתא).

1) את תמלים הציאור הזה אמרנו גם לנו בהערותינו לפי כפתור, וברח פרק י"ח לד רכ"ו הערה 8 (ירושלם חרניז) ח"ל: . . . . . וכונת חז"ל צמבלה במאמרם עקרון תעקר זו קסריאה וכיו"ס היתה רק כי דברי הנביא עקרון תעקר יקוימו על קסריאה על כי היא היתה יחד תקועה לישראל וכיו"ס. ובשם הרה"ג כמוהר"מ"ם שרסמנו שם השערה אחרת ציאור המאמר הזה. ופי"א: הנה ידוע כי מצלר היה ציד היונים בירושלם הנקרא הקרא או מקרא והוא היה לקון מונד בעיני אחינו גם ימים רבים אחר כלחון השמשנאים, וכשכנשוהו עשו יו"ס. והוא אחידה מנדל סור שנמלא צמבלת תענית, וזאת הקרא, שמה היה מנדול סערעון, וגם קסריאה נקראה לפנים מנדול סערעון, כמבואר בפשר עלפמות היהודים ליוסף בן מתתיהו סהן, כי על כן שמהו חז"ל גם לה שם "עקרא". ובאמרם כי עקרון תעקר" וכיו"ס, חין "סכונה" על עקרון שציהודא כי"א על העקרא הזאת שהיא קסרי צת אדום או קסערא (שהוראתו מצלר) צת אדום, והנן.

העירך
 2) ונקוט כלל זה צידך, אשר הוא מפתח גדול להצנת הרבה מאלגות רז"ל ומדרשיהם, כי תראה איתם דורשים שמות צני אדם ושמות תקומות, וכי יקרצו תקומות רחוקים, או אנשים שונים היו וחיו צמזמים רחוקים זה מזה, וקרצ זה אל זה והיו לאחדים צידם למקום אחד, או, לאיש אחד, אל תדמה צנפסך צראוחד להם ז"ל דרשות וכיוצא בהם, כי הם סצרו כן על לד האמת, כי חין זה רק למראה עין, צראשית ההשקפה ועל כל אחד ומיני דרשות כאלה, יוכל

אחת היא על כן אמרתי: כי היטב ידע ר' אבהו יור' יצחק גם הוא, שעקרון לאו קסרי היא גפשו ידעה זאת מאד ככל חכמי הדור הזה. וכן ר' יוחנן, האומר: מנבת (או גיבתין)

חומרם ודורשם לשמר: מקרא חני דורש! — והכונה כלה להם ז"ל צדקות כאלה, היא רק, לחלות את זה בזה, בלשר כמעשהו של זה כך הוא מעשהו של זה, ונשתוו יחדיו, זה וזה, בלזיה תכונה מתכונות הנפשות, הן למוטב הן לרע. כי כלל גדול היה בידם: תולין מחוקן במחוקנים ותולין קללה במקולקלין. — ובח המאמר עקרון מעקר זו קסרי, הוא כבח המאמרים שהפליט הוא צוב מלך הנשן, ופנחס זה חלי', והרבה מאמרים כיוצא בהם. והכל הוא רק לפורות וללמח שזה כזה וזה כזה; לא שהיו דבריהם ז"ל באלה הענינים, דברים כמשמעם. ולמשל, הכונה במאמר: פנחס זה חליהו, הוא, להגיד לך כח ועשי שניהם, כי כפנחס בלחלי', הנה וזה לבשו עז, קנחת ה לבחות, וזה אלל מרוחו העוב על זה — וכשם שהם דורשים לשבח, את מעשה האנשים המחוקנים למען מהם נראה את מעשיהם הטובים וכן נעשה גם אנחנו כך הם דורשים לבחלי, את מעשה האנשים המקולקלים, למען נסור מאלהי האנשים חרשעים האלה, ולא חדבק בנו רעפס. על אלה ועל אלה, הם ז"ל אומרים: צדק משל ומליאת ה שיר (כדבר הרמז"ס ז"ל על מינים אחרים וומיני הדרשות והאגדות), שזה וזה היה כזה וזה עלמו היינו שלדיק, זה נתן מהודו על איש לדיק אחר. ורשע זה היה צעוכריו של רשע זולתו. לא שחשבו ז"ל ללמח, שזה וזה היה זה וזה עלמו מוש, חלילה לבחמחם ז"ל מזה! —

והלל גם טובי המקובלים יודו לדברינו. כי הם אשר באו צקוד העצור של הנשמות. הלל הם אומרים, כי נשמת לדיק פלוני של קדושה אשר ילא מנשמת לדיק אחר וכלפי הקדושה גם העומאה גן ילא מתחת נשמת הפטיש, רשע פלוני המזיק, לחוך נשמת רשע אחר, והזיק גם הוא. — ואם כן, הלל גם הם אינם אומרים. והיו הדברים של רז"ל באלה כהיותם יהיו, דברים ככתבם. — ולמח הדברי

ועד אנטיסמים ששים רבוא עיירות היו כו' (איכה רבתי על ססוק בלע ה' ולא חמל וירושלמי דתענית ס"ד ומגילה שם פ"א). כמוני כמותו, ידע גם הוא כי צר המקום שם מהכיל כל אלה אך לעורר קינה ואבל על חרבן ירושלים, ולהגדיל המספר על חרבן ביתה, גוזמא קתני ר' יוחנן גם בענין זה. ויהי מאמרו זה, ככל המון המאמרים שנאמרו שם, ממנו ומאחרים, כלשון גוזמא, אכל למען התכלית המוב הנרצה מהם ז"ל לעורר את רוחנו בקרבנו, לאהבה את ציון, ולדרוש את שלום ירושלים, ולחונן עפר ארץ הקדושה ולטען יהמו רחמנו על סלימתנו, הישריד כמעט הזה, ותפעם בקרבנו רוח אומתנו! — ואף כי ר' יוחנן, אשר זה דרכו בקדש

כי מוקדם קדוש יהלוך קודש וכל מעשה טוב לאיש קודש זולתו, ואין אדם עובר עבירה אלא ח"כ נכנס בו רוח שטות של צעל עבירה אחרת כי מלות איש גוררת מלות בלתי, ועבירת איש גוררת עבירת זולתו. —

דוגמא אחרת מדרכי חז"ל בדרשות באלה, היא להניח את הכתובים הנאמרים בנימי חכמים, העובים או רעים, בכלל, על חכמים פרטיים, הנקובים בשמותם. כגון שיאמרו: רשע עושה פעולת שקר זה נמרד . . . וזרע לזקה זה אברהם והרצה מאלד תמלא להם ז"ל כיוולא בזה המין מן הדרשות ועיין בנאמרי דברי ה' ז' ר' ית (ה' מ' ג' ד' שנה שניה גליון מ"ד ע"א), כי נגעתי שם בקלם הפנה הזאת. — ובכתובים עמדי זה הרצה שנים מאלד על בנימי מוגלות יוסקין ספרי יוסקין וספרא דאדם, שהיה צדיהם ז"ל, ועל דברי דרשותיהם צעניכי יוסקין בכלל, לשבח או לבגאוי הראיתי שגם באלה העניינים תפשו להם הדרך הזה מדרכי הדת, הרצה פעמים. ובפדרי"א (פכ"ח ופכ"צ) אומר ר' ישמעאל משם עלו וכתיחסו כל דורות הלדיקים ומקין עלו וכתיחסו כל דורות הרשעים. — סוף דבר: כל הנקי צמדריי רז"ל ובהגדותיהם הדורש את דצריהם בשום שכל ולהצח האמת, והשם עליהם עין טובה ולצ טוב ותמים יודה לדצרינו שכך הוא דרכם ז"ל לדבר באלה ובאלה בדרך משל ומלילה. ש"ז.

לדבר בלשון הכאי תמיד. (ועי' טה שהעירותי כבר בענין זה הדרך של ע'ר, יוחנן כספריה התחיה חוברת א' עמוד ל"א בהערה). ומוב אשר יפה. כי עד שנחשוב את עצמנו היום למלאכים, ונחשוד את אחד. מחז"ל, לאמר, שלא ידע ח"ו מה שיודעים בעלי המסות של גלילות הארץ-בדורותינו. עלינו לחשוד את עצמנו, ולאמר שלא זכינו לירד לסוף דעתו. עלינו הצנע לכת עמם ז"ל, וללבוש ענות צדק, ולדרוש על עצמנו את דרשתם ז"ל על הכתוב: כי לא רקים הדברים. מכס, ולאמר: אם רקים הם ממנו הם רקים, כי לא ידענו לדרשם, לזכי אינו יגעים ועמלים בתורה א.)

סד שלמיה א' ירושלמי רס"ו דשביעית: הקניזי שלמיה א' ובבבלי ב"ב נ"ז. שלמיה ולא מצאתי בשם זה ארץ או עם ור"ט בקדמוניות (כרך ב' ח"ב 186) הביא שם סאלים, סאלומיא

א) וגדולה מזו הראיתי זה ימים רבים, צהערותי לתורה כי החכם הגדול המהולל בחקרי קדמוניותינו ושפת קדשנו, והוא איש אשר לא מצני עמו, רוזי כמ"ר שמו, גם הוא נחפה, כי הוא החיר פה המותר צפוי על פי דרכו, ושלח את לשונו ודבר און צפ' הקדמוניות שלו בניחור המקרא הוא ההולך קדמת אשור ואמר: שכותב החורה לא היה בקי (חיו) בגלילות הארץ יולק זהב רותח לחוך פיו כי שם הראיתי צ"ה לדעת, כי אמת וכבון הדבר, שהוא, וגם יש מופרשי עמנו לא ידעו את פשט הכתוב הזה כלל וכל זה גרס לו ולהם מאשר לא הבינו ג"כ את פשוטו של הכתוב, מן הארץ ההוא ילא אשור. — רק חז"ל צמדרש ידעו את אמתו של פשט הכתוב האחרון הזה, ואם שאמרוהו לפי דרכם דרך דרוש ומדהא מידע ידעו רצון, על ברוך פשט הכתוב של קדמת אשור כמי ידעי כי מקרא האחד תולה בחצרו, ותורת ה' תעומה, ודבריה אמת לדקו יחדו עם דברי רז"ל.

ש"ו.

ובערכית שאלאם לדרום בית שאן אצל עינן, יסאלומיא זה הוא
הטובא בירושלמי דב"כ פ"ג ה"ב: ואסילו ייתי אכטיניאות כנו:
שלומי ונכירו והירדן מפסיק בינתים.

סה. שרון¹. כל"א מלכים ביהושע נמצא כאחד מהם
מלך לשרון והוא זר עד שהתרגום אמר מלכא דרשרון. שחשב
הלמד עצמית בשב, ואינו כן רק כמו שאמר בעל מחקרי ארץ
בשם גלבוע שאפי' שלרוב לא נוכח להעמיד הא הידיעה בשמות
הערים: מ"מ המעטים מהם אשר יש ענין הנראה בשם העיר
והנראה זו' מצד תכונת המקום עומדת קיימת תמיד. ונ"ל להוסיף
על זה, אם המקום נקרא כן על שם כל הכר אז בא הלמד
נתחלחה עם פתח כלומר מלך לכר הזה, כמו מלך לשדה
נענד לכן יתכן מלך לשרון כלומר לסביבות ההיא אשר שם
המקום שרון ונדע מדברי רז"ל אנשי השרון. וכן במסרא השרון².

(1) נדפס בהמגיד שנה י"ח גליון 21 מאת האבן שיר ד"ר

(2) במחכ"ת לא דק. לא במקרא ולא לא בדברי רז"ל נמלא
עיר ששמה שרון. השרון שבמקרא שהזכיר צפנים (שה"ש ז' א')
הכוונה בלי ספק על העמק או השפלה המשתרעת לספת ים הגדול
מיפו עד קקריאה ואת יושביה קראו חז"ל. בשם "אנשי השרון"
ועליהם התפלל הכהן הגדול כמו שמבאר בעלמו להלן. ועוד שתי
פעמים נזכר השם שרון במקרא, ומשניהם נראה כי הכוונה הוא
על העמק או השפלה הנז' לא על עיר הנקראת בשם "שרון", הא'
זדהיי"א (ה' ט"ז) ובו נאמר: וישבו בגלעד בצפון ובצנחיה ובכל
מגרשי שרון על תולאיהם. והשני שם (כ"ז כ"ט) שרטי השירוני
ומשניהם נראה מפורש כי הכוונה על עמק השרון הנז'. גם מהמשך
הכתובים בקדר ל"א מלכים נראה כי אי אפשר לקבוע את העיר
לשרון בעמק השרון, כי היא נזכרת בין הערים שבצפון ארץ ישראל
בחלקו של נפתלי. ולכן יותר טוב דעת המתרגם שחושב את הלמ"ו
לאת עלמו זהשם (ואולי נקראה בשם לשרון להבדילה מעמק השרון)³

וכן נמצא שם ג"כ מלך גוים לגלגל, כי גם גלגל הוא על שם הסביבות כמו שיורה הא של הגלגל (יהושע מ' ו'). ואע"פ שנמצא כאן לגלגל בשוא הלמד ולא בפתח כראוי, וככה מלך דור לנפת דור ששם נפת הוא על הסביבות, ונפת דור ג"ל שהוא הנקרא בירושלמי דדמאי שינא דדור (1). והנה על אנשי השרון היה כ"ג אומר בתפלתו יה"ד שלא יעשו בתיהם קבריהם מפני ששם היה הקרקע כלי חזוק ע"י חול וכתיהם עומדים על יסוד רעוע כדאמרו בסוטה פ"ח מ"ג ר"י אומר אף הבונה בית לכינים בשרון לא היה חוזק לפי שאין זה בית, וכנמרא שם ס"ט שמחדשין אותן פעמים כשבוע, ר"ל בשמיטה (וכ"כ הרב החכם גיינער נ"י כמכתב עתו).

סו. תפת²). לענין תפת שאצל ירושלם נראה לי ברור שהוא מן פתהן יערה שורש פתה, וכן: פתות לדלתות, ויהיה תפת גם תפתה תאר לחור הגדול בני בן הנם אשר משם יצא האיש (קראמר) (8), ומובן ע"ז המאמר באיכה רכתי פ' טומאתה ביצולה

ובאמת יש עד היום צומערי קלה הדרומי של ים כרת (צומחק 6 פרסאות וחלי צריטניות מוננו) חרבה צסס „טרונה“.
העורך.

(1) שיני דדור שבירושלמי הכונה על חומת העיר דור (טאנטורא). (ועיין צספר תצולות הארץ פ"א תולדותיו עמוד מ"א), וזה אם על שם הראשים החדים שילאו ממנה או כי החומה, כלה או מקלחה, היתה צכויה על שן סלע.
העורך.

(2) מזכרונות שנשארו מהגאון ש"ר ז"ל.

(3) מלכד שלל נודע בצירור כי צמקוס תופת טצגיא צן הכוס ה"י חור טמונו ילא האש, גם ההקתעפות של השס תופת מלסון פחה איככה מתקבלת על הלצ, ויותר נכונה דעת גיזיניות שהשס תופת (טהורחתו מוקד) מקורו צהשס טפות (מ"צ ד' ל"ח) צמלוק טין צחיו
העורך

מקום היה למטה בירושלם תופת שמו ר"י אומר על שום תפחה
 דהוה בית. ופתח ופתח קרובים בהברה וענין ולכן פתח שפתיו
 קרוב לסותח שפתיו והשורש פתח לא פת והראיה פתחן יערה.
 ולכן תפחה על משקל תכלה ויש גם בקמץ התיו תהלה ותפת
 בקצור ההא האחרונה כדכרי הנדרש הנ"ל תפת ע"ש תפחה
 כי תפתה הא העיקר ותפת נקצר בסי ההמון.

